

सम्यग्-दर्शन-ज्ञान-चारित्र्याणि भोक्षभार्गः

श्री नवतत्त्व प्रकरण [सार्थ]

भा. श्री कैलाससागर सूरी ज्ञानमंदिर
श्री महावीर जैन आराधना केन्द्र, कोना
वि. गांधीनगर, पिन-382009,

: प्रकाशक :

श्री आणुलाल जेसिंगलाल महेता
डा. भद्रलाल जे. शाह
आ. सेक्रेटरीओ

श्रीमद् यशोविजयलाल जैन संस्कृत पाठशाळा
अने
श्री जैन श्रेयस्कर मंडळ - भडोसाळा

मूल्य : ३१.१५-००

સમ્યગ્-દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રાણુ મોક્ષ-માર્ગ :

અનંયાંક-૬૮

ન પ ત ત્પ પ્ર ક રણ

[સાર્થ]

-: પ્રકાશક :-

શ્રી બાબુલાલ જ્ઞેશિંગલાલ મહેતા
ડૉ. મફતલાલ જ્ઞે. શાહ

ઓનરરી સેક્રેટરીઓ

શ્રીમદ્દ યશોવિજયજી જૈન સંસ્કૃત પાઠશાળા
અને

શ્રી જૈન ઓયસ્કર મંડળ મહેસાણા.

(સહગત શેઠ વેણીચંદ મુરચંદ સંસ્થાપિત)

આવૃત્તિ ૬ ઠી

વિક્રમ સંવત્ ૨૦૪૪

પ્રત ૩૦૦૦

વીર સંવત્ ૨૫૧૪

સને ૧૯૮૭

મૂલ્ય : રૂ.૧૫-૦૦

મુદ્રક : અરિહંત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ, સોમાલાલ ચેમ્બર્સ,
લુણસાવાડ, દરીયાપુર, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧

પ્રસ્તાવના

સિનેર નિવાસી માસ્તર ચંદુલાલ નાનચંદ પાસે ખાર લખાવેલા નવતત્ત્વ પ્રકરણના વિસ્તરાર્થની કેટલાક સુધારા-વધાન સાથેની બહાર પડેલી પાંચમી આવૃત્તિ ઉપરથી આ છઠ્ઠી આવૃત્તિ બહાર પાડવામાં આવે છે. તે ઉપરથી-સંક્ષેપથી કે વિસ્તારથી નવતત્ત્વનું રહસ્ય સમજવા માટે આ પુસ્તક લોકપ્રિય થતું જાય છે, એ સ્પષ્ટપણે સમજી શકાય છે.

નવતત્ત્વો.

આ ચિત્ર-વિચિત્ર ઘટનાઓથી ભરપુર સંસાર અને જગતના ગોઠવણ તથા રચના કેવા પ્રકારની છે ? એ એક અદ્ભુત કોઈ ઉકેલવાને અનેક બુદ્ધિશાળી મહાત્મા પુરુષોએ જીંદગીની જીવન અર્પણ કરીને પ્રયત્ન કર્યો છે.

ભારતના પ્રાચીન દર્શનકારોએ તે કોયડાને બુદ્ધિબુદ્ધી રીતે ઉકરવા પ્રયત્નો કરેલ છે. તેમજ જૈનદર્શનના પ્રણેતા મહાન તીર્થંકરોએ પણ તેનો ઉકેલ કર્યો છે.

પ્રથમ-ભારતના પ્રાચીન દર્શનકારોએ જગતનો અને જીવ કોયડો કેવી રીતે ઉકેલ્યો છે ? તે પ્રથમ વિચારીએ. પછી જૈન વિષે જણાવીશું.

ચાર્વાક દર્શન.

૧. આ દર્શન એકજ વાત કરે છે કે—“આ જગતમાં પૃથ્વ પાણી, અગ્નિ, વાયુ, અને આકાશ આ પાંચ ભૂતો જ જગતના મૂલ તત્ત્વો છે. આત્મા, પુણ્ય, પાપ, પરલોક, એવું કંઈ છેજ નહિ. ખાવું પીવું, લહેર કરવી, એક ધીબના સ્વાર્થ જાળવવા, કરારોથી બંધાઈ મનુષ્યોએ રહેવું. પાંચ ભૂતોના સમૂહમાંથી મદિરામાંથી મદનશક્તિ જેમ પ્રાણીઓમાં પ્રાણુ-ચૈતન્યશક્તિ પ્રગટ થાય છે. અને તેઓના નાશ સાથે ચૈતન્યશક્તિનો પણ નાશ થાય છે.

જે કાંઈ પ્રત્યક્ષ દેખાય છે, તેજ જગત્ છે, સ્વર્ગ, નરક વગેરે કાંઈ જ નથી. ધર્મ-અધર્મ કે ધાર્મિક ક્રિયાઓ જેવું કાંઈ નથી” આ દર્શનના સ્થાપનાર બૃહસ્પતિ કહેવાય છે. તેવું નામ ચાર્વાક દર્શન-નાસ્તિક દર્શન કહેવાય છે.

૧. વેદાન્ત દર્શન.

ત્યારે વેદાન્ત દર્શન એમ કહે છે કે-“એ પાંચ ભૂતો વગેરે જે કાંઈ જગતમાં જોવામાં આવે છે, તે બધું એમ ને એમ મેળ વગરનું નથી. તે બધામાં બ્રહ્મ નામનું એક મહત્ત્વનું તત્ત્વ છે, કે જેની સાથે આખું જગત્ સંકળાયેલું છે, એટલું જ નહીં, પણ ખરી રીતે બ્રહ્મ પોતે જ આપણને આ જગત્ સ્વરૂપે ભાસે છે, વાસ્તવિક રીતે બ્રહ્મ સિવાય કાંઈજ નથી. જે કાંઈ ભાસે છે, તે સ્વપ્નાની સૃષ્ટિની જેમ કેવળ જુઠો ભાસ માત્ર છે. એ ભાસ ઉડી જાય, અને આત્મા અને જગત્ બધુંય કેવળ બ્રહ્મ રૂપે ભાસે એટલે બસ. એજ મોક્ષ. બ્રહ્મ નિત્ય જ છે” આ દર્શનનાં બીજાં નામો-ઉત્તર મીમાંસા અને વૈદિકવાદ કહેવાય છે. આ દર્શનનું વલણ જગત્તા તમામ પદાર્થોના કીકરણ તરફ છે.

૨. વૈશેષિક દર્શન.

આ દર્શન કહે છે કે-“બધું બ્રહ્મમય જ છે, અને આ જે કાંઈ દેખાય છે. તે કાંઈ જ નથી, એ તે વળી ગળે ઉતરતું હશે? આ બધું જે કાંઈ દેખાય છે, તે ૬-૭ તત્ત્વમાં વહેંચાયેલ છે. દ્રવ્ય, ગુણ, ક્રિયા, સામાન્ય, વિશેષ, સમવાય, એ છ અથવા અભાવ સાથે સાત તત્ત્વોમાં વહેંચાયેલ છે આન નજરે દેખાતી વસ્તુઓ— તેના ભેદ-પ્રભેદ, તથા ચિત્ર-વિચિત્રતા અને અનેક બદલના પ્રત્યક્ષ અનુભવો એ સઘળું કાંઈજ નથી, એમ કેમ કહેવાય ? માણસ ખાય છે, પીએ છે, વળી ભૂખ લાગે છે. એ બધું શું કાંઈજ નહીં ? ના. એમ નહીં પણ બધુંય છે.”

આ દર્શનના પ્રવર્તકનું નામ કુણ્ડાદન્નપિ કહેવાય છે. તેનું બીજું નામ ઉલુકે દર્શન પણ છે. અને તેના છ પદાર્થોને હિસાબે ખડુલુકેય નામ છે. તથા પાશુપત દર્શન પણ કહેવાય છે. આ દર્શન ઈશ્વરને જગત્કર્તા માને છે, આ દર્શનનું વલણ જગત્તું પૃથક્કરણ કરવા તરફ છે.

૩. ન્યાય દર્શન

૧ પ્રમાણ (પ્રમાણ રૂપ જ્ઞાનનું કારણ)	૧૦ વાદ (વાદી-પ્રતિવાદીની ચર્ચા)
૨ પ્રમેય (પ્રમાણથી જાણવા યોગ્ય)	૧૧ જલ્પ (વાદીને જીતવા પ્રપંચ ભરી વાણી)
૩ સંશય (સંદેહ-અનિશ્ચિત જ્ઞાન)	૧૨ વિતંડા (સામા પક્ષના દૂષણ જ કાઢવા)
૪ પ્રયોજન (સાબિત કરવા યોગ્ય)	૧૩ હેત્વાભાસ (ખોટા હેતુઓ)
૫ દ્રષ્ટાંત (અન્નેયને કબુલ દાખલો)	૧૪ છળ (ઉંઘો અર્થ કરી હરાવવાનો પ્રયત્ન)
૬ સિદ્ધાન્ત (અન્નેયને કબુલ નિર્ણય)	૧૫ જાતિ (નિર્દોષ હેતુને સંદોષ બતાવવો)
૭ અવયવ (પરાર્થ અનુમાનના અંગો)	૧૬ નિગ્રહસ્થાન (ખંડન યોગ્ય વાદીની ગફલત-ભૂલ)
૮ તર્ક (નિર્ણય માટે ચિંતન)	
૯ નિર્ણય (નિશ્ચય)	

એ સોળ પદાર્થોના જ્ઞાનથી તત્ત્વજ્ઞાન થાય છે. અને તત્ત્વજ્ઞાન થવાથી મોક્ષ મળે છે. આ દર્શન પણ “ઈશ્વર જગત્કર્તા છે, અનંત આત્માઓ સર્વ વ્યાપક છે. આત્મામાં જ્ઞાન ઉત્પન્ન થતું બંધ પડે, તે મોક્ષ” માને છે.

આ દર્શનના પ્રણેતા ગૌતમ ગૌત્રીય અક્ષપાદ ઋષિ છે.

વૈશેષિક દર્શન અને આ દર્શન લગભગ મળતાં આવે છે. વૈશેષિકના દ્રવ્યો વગેરેનો સમાવેશ પ્રમેયના વિભાગોમાં આ દર્શન કરે છે. ત્યારે આત્મદ્રવ્યના જ્ઞાન ગુણના ભેદોમાં ઉપરના ૧૬ પદાર્થોનો સમાવેશ વૈશેષિક દર્શન કરે છે. આ દર્શનનું મુખ્ય વલણ તર્ક શાસ્ત્રનું વિજ્ઞાન રજુ કરવા તરફ છે.

૪ જૈમિનીય દર્શન

આ દર્શન કહે છે કે—“કોઈની રચના વગર (અપૌરુષેય) પ્રમાણ-ભૂત વેદોમાં જે યજ્ઞાદિ ક્રિયાઓ બતાવેલ છે, તે પ્રમાણે વર્તવું, એજ જીવનનો સાર છે. વેદોમાં પરસ્પર વિરોધી વાતો જણાય છે. તે ખરી રીતે વિરોધી નથી. માત્ર તેના અર્થો અને આશયો ખરાખર સમજવા પ્રયત્ન કરવામાં આવે, તો તેની દરેક વાતો સંગત છે.”

એમ કહી, તેઓ વેદોનું પ્રામાણ્ય સિદ્ધ કરવાને માટે અનેક યુક્તિ પ્રયુક્તિ સમજાવે છે. અને યજ્ઞાદિ ક્રિયાઓ ઉપર જ ખાસ ભાર મૂકે છે. સર્વજ્ઞપણું તેમજ ઇશ્વરકર્તૃત્વને આ દર્શનવાળા માનતા નથી. આનું ખીલું નામ પૂર્વ મીમાંસા દર્શન કહેવાય છે. તેના પ્રણેતા જૈમિનિ મુનિ છે. આ દર્શનનું વલણ શાસ્ત્ર પ્રમાણના વિજ્ઞાનને ખૂબ મજબૂત રીતે ખીલવવા તરફ જણાય છે. મીમાંસક-બંડો વિચાર કરનાર.

૫. સાંખ્ય દર્શન

આ દર્શનકારો પરચીશ તત્ત્વો માને છે. “પુરુષમાંથી સત્ત્વ, રજસ અને તમસઃ એ ત્રણ ગુણમય પ્રકૃતિ ઉત્પન્ન થાય છે. પ્રકૃતિમાંથી મહત્તત્ત્વ એટલે બુદ્ધિતત્ત્વ ઉત્પન્ન થાય છે. તેમાંથી અહંપણારૂપ અહંકાર ઉત્પન્ન થાય છે.

અહંકારમાંથી ૫ જ્ઞાનેન્દ્રિય [સ્પર્શના, રસના, ઘ્રાણ, ચક્ષુઃ, શ્રોત્ર, ૫ કર્મેન્દ્રિય (પાયુ-ગુદા, ઉપસ્થ-સ્ત્રી-પુરુષ ચિન્હ, મુખ,

હાય, પગ.) મન, અને પ. તન્માત્રા (વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ, શબ્દ.) ઉત્પન્ન થાય છે. પાંચ તન્માત્રામાંથી પ. ભૂત (પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ, આકાશ) ઉત્પન્ન થાય છે.

પુરુષ ચૈતન્યમય છે. પ્રકૃતિ કાંઈક ચૈતન્યમય અને કાંઈક જડરૂપ છે. પ્રકૃતિ અને પુરુષની ગડમથલ એજ જગત્. અને બંનેના બુદ્ધિ-પણાનું ભાન, તે મોક્ષ. આત્મા સર્વવ્યાપિ, નિર્ગુણ, સૂક્ષ્મ અને ચૈતન્યરૂપ છે. પણ જ્ઞાનયુક્ત નથી. કારણ કે બુદ્ધિતત્ત્વ તો પ્રકૃતિમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. બંધ, મોક્ષ પ્રકૃતિનો સ્વભાવ છે. પુરુષનો નથી.” સાંખ્યો ઇન્ધિરકર્તૃત્વ માનતા નથી. આ દર્શનના પ્રણેતા કૃષિલ મુનિ કહેવાય છે. આ દર્શનનું વલણ જડ-ચૈતનરૂપ જગત્ની ઉત્થલ-પાથલનું એકધારું ધોરણ સમજાવી, એકીકરણ અને પૃથક્કરણનો ક્રમ સમજાવવા તરફ છે.

૬. યોગ દર્શન

આ દર્શન “યોગવિદ્યાની અનેક જાતની પ્રક્રિયાના સેવનથી કૃવલ્ય પ્રાપ્ત થઈ મોક્ષ મળે છે.” એમ કહી યોગવિદ્યાની અનેક પ્રકારની પ્રક્રિયા સમજાવે છે. આત્માનું ચૈતન્ય સ્વીકારે છે. ઇન્ધર-કર્તૃત્વ માને છે. અને લગભગ સાંખ્ય દર્શનનાં તત્ત્વો સ્વીકારે છે. માટે તે સાંખ્ય દર્શનમાં અન્તર્ગત ગણાય છે.

ચાર્વાક પછી બતાવેલા આ છ દર્શનો વેદ અને ઉપનિષદો વગેરે વૈદિક સાહિત્યને અનુસરનારા છે. ચાર્વાક, બૌદ્ધ અને જૈન એ ત્રણેય દર્શનો અવૈદિક અને સ્વતંત્ર દર્શનો છે.

છ દર્શનની સાંખ્ય યે રીતે પુરી કરવામાં આવે છે.

૧. “૧ સાંખ્ય, ૨ યોગ ૩ પૂર્વ મીમાંસા, ૪ ઉત્તર મીમાંસા, ૫ ન્યાય, ૬ વૈશેષિક” એ છ વૈદિક દર્શનો અથવા

૧. જૈન, ૨. સાંખ્ય (યોગ), ૩. મીમાંસા (પૂર્વ અને ઉત્તર). ૪ ન્યાય (ન્યાય અને વૈશેષિક) ૫ બૌદ્ધ ૬ ચાર્વાક : આ રીતે પણ છ દર્શનોની ગણતરી છે.

આર્વાક સિવાય બધાં દર્શનો આસ્તિક છે. જૈનદર્શન તત્ત્વજ્ઞાન રૂપ છે, અને બીજા દરેક દર્શનો એક એક વિજ્ઞાનરૂપ છે.

બૌદ્ધ દર્શન

૧. (૧) વિજ્ઞાન
- (૨) વેદના
- (૩) સંજ્ઞા
- (૪) સંસ્કાર
- (૫) રૂપ

૫ સંસારી સ્કંધો=૧ લુ' દુઃખ તત્ત્વ

૨. (૧) રાગ
- (૨) દ્વેષ
- (૩) મોહ
- (૪) ઇર્ષ્યા
- (૫) કષાય

૫ દ્વેષણો=૨ જી' સમુદય તત્ત્વ

૩. પાંચ સ્કંધોના ક્ષણવિનાશીપણાની ભાવના=વાસના, ૩ જી' માર્ગ તત્ત્વ.

૪. નિર્વિકલ્પ દશા. ૪ થુ' મોક્ષ તત્ત્વ.

બૌદ્ધદર્શન—“મોક્ષ શૂન્યરૂપ છે. દરેક વસ્તુ ક્ષણવિનાશી છે. આત્મા, પરમાણુ, દિશા, કાળ, ઇંદ્રિય, વગેરે નથી” એમ માને છે.

પાંચ સ્કંધો ક્ષણવિનાશી છે. આ ચાર આર્ય સત્યો કહેવાય છે. ૫ ઇંદ્રિયો, ૫ વિષયો, મન અને ૧ ધર્મ એ ૧૨ આયતનને પણ તત્ત્વ માને છે.

બૌદ્ધ દર્શનતું વલણ માત્ર વૈરાગ્ય તરફ મુખ્યપણે જણાય છે. છતાં મધ્યમ માર્ગના ઉપદેશને લીધે એ ધર્મ તરફ સરળતા, સગવડો અને કઠોરતા વગરની તપશ્ચર્યાને લીધે જનસમાજ વધારે ખેંચાયો હતો. જૈનોની બાર ભાવનાઓમાં આ તત્ત્વોનો લગભગ સમાવેશ થઇ જાય છે.

૧. જૈન દર્શન

૧ નામો-આ દર્શનનાં આર્હત દર્શન, જૈન દર્શન, સ્યાદ્વાદ સિદ્ધાન્ત, અનેકાન્તદર્શન વગેરે અનેક નામો છે.

૨ પ્રણેતા-આ દર્શનના પ્રણેતા રાગ-દ્વેષ રહિત સર્વજ્ઞ-કેવળી તીર્થંકરો જ હોઇ શકે છે.

૩ જગત્ સ્વરૂપ નિરૂપણ—

આ દર્શન જગત્ના સ્વરૂપનું અનેક બુદ્ધાબુદ્ધા દૃષ્ટિબિંદુઓથી નિરૂપણ કરે છે.

૧. પદાર્થ વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિથી, ધાર્મિક જીવનની દૃષ્ટિથી, વિકાસ-વાહની દૃષ્ટિથી, પ્રાકૃતિક સ્વરૂપની દૃષ્ટિથી, મૂળ પદાર્થોની દૃષ્ટિથી, પદાર્થોના પેટા ધર્મોની દૃષ્ટિથી, જગત્ના એકીકરણની દૃષ્ટિથી, પૃથક્કરણની દૃષ્ટિથી, ન્યાય શાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી, શબ્દ શાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી, મોક્ષમાં ઉપયોગી-અનુપયોગીપણાની દૃષ્ટિથી, વ્યવહાર દૃષ્ટિથી, નિશ્ચય દૃષ્ટિથી, પ્રાણીજ સૃષ્ટિની દૃષ્ટિથી, જડસૃષ્ટિની દૃષ્ટિથી, નિત્યાનિત્યપણાની દૃષ્ટિથી, ભેદાભેદની દૃષ્ટિથી, કાળ પ્રવાહની દૃષ્ટિથી, સ્વભાવની દૃષ્ટિથી, ઇત્યાદિ અનેક દૃષ્ટિબિંદુઓથી આખા જગતનું નિરૂપણ, સ્વતંત્ર અને એક બીજા ઉપર આધાર રાખતા અનેક પારિભાષિક શબ્દોથી સંપૂર્ણ કયું છે. આ દરેક દૃષ્ટિબિંદુઓને દાખલા દલીલોથી સમજાવવા જતાં ઘણા જ વિસ્તાર થાય, એ સ્વાભાવિક છે. અને આ રીતે લિન્નલિન્ન દૃષ્ટિ-બિંદુઓથી જગતનું નિરૂપણ કરેલું હોવાથી જગત્ના બુદ્ધિશાળી પુરુષોએ બીજા જે જે દૃષ્ટિબિંદુથી નિરૂપણ કયું હોય છે તે સર્વનો આમાં સમાવેશ મળી આવે છે. ત્યારે આમાંના બુદ્ધાબુદ્ધા અનેક દૃષ્ટિ બિંદુઓ બુદ્ધાબુદ્ધા વિદ્વાનોના મતમાં મળી આવે છે. પરંતુ એકજ ઠેકાણે બધા મળી શકતા નથી ત્યારે અહિં સર્વ વિદ્વાનોના મતો સંગ્રહિત મળી આવે છે. ઉપરાંત બીજાં ઘણાં તત્ત્વો મળે છે.

દાખલા તરીકે :—

૧. પદાર્થવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિથી—આખું જગત્ છે દ્રવ્યમાં ંહેંચાયેલું છે. તેના ગુણો, ધર્મો, ક્રિયાઓ, રૂપાન્તરો, વગેરેનો સમાવેશ એ છમાં કરી લીધો છે. જ્યારે વૈશેષિકો ૬-૭ પદાર્થોમાં કરે છે.

૨ ધર્મનિરૂપણની દૃષ્ટિથી—સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્ જ્ઞાન; સમ્યક્ચારિત્ર એ ત્રણ તત્વના નિરૂપણમાં આખા જગતનું નિરૂપણ તેના અનુકૂળ-પ્રતિકૂળપણા વગેરે રૂપે થઈ જાય છે.

૩ વિકાસવાદની દૃષ્ટિથી—૧૪ ગુણુસ્થાનકમાં આખા જગતનું નિરૂપણ કરી શકાય છે, તેમાં અવાન્તરપણે લોક-અલોક અને જડનું સ્વરૂપ પણ વિચારવું પડે છે.

૪ પ્રાકૃતિક સ્વરૂપની દૃષ્ટિથી—દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવની દૃષ્ટિથી લોક અને અલોકનું સંપૂર્ણ સ્વરૂપ વિચારી શકાય છે.

૫ મૂળ પદની દૃષ્ટિથી—દ્રવ્યાર્થિક નયની દૃષ્ટિથી આખા જગતનું સ્વરૂપ વિચારી શકાય છે. અહીં નિત્યવાદની દૃષ્ટિથી પણ વિચારી શકાય છે.

૬ પદાર્થોના પેટાધર્મની દૃષ્ટિથી—એટલે પર્યાયાર્થિક નયની દ્રષ્ટિથી પણ આખા જગતનું સ્વરૂપ વિચારી શકાય છે. અહીં અનિત્યવાદની દૃષ્ટિથી પણ વિચારી શકાય છે.

૭ એકીકરણની દૃષ્ટિથી—આખું જગત્ છે દ્રવ્યમય છે. તે દ્રવ્યમાં પણ ઉત્પાદ, વ્યય, ધ્રૌવ્યરૂપ ત્રણ ધર્મ છે. એટલે જગત્ એ ત્રણ ધર્મમય છે. અને તે ત્રણેયમાં સત્ એકજ ધર્મ રહેલો છે એટલે કે જગત્ સત્રૂપ છે. એમ જૈનદૃષ્ટિથી કહી શકાય. જેને વેદાન્તિઓ બ્રહ્મ કહે છે. આ સત્ દરેક પદાર્થમાં ત્રિકાલવ્યાપી છે. અને આખું જગત્ તન્મય છે. તે સત્ની જ સમગ્ર ઉત્પત્તિપાથલ-લીલા એજ જગત્ છે માટે એ સત્ નામનો ધર્મ ઘણો જ મહાન્

અને સર્વથી વિશેષ ઉચ્ચ અને શક્તિશાળી છે, જેથી તેને “ધ્રુવર” કહેવું હોય, તો જૈન દૃષ્ટિથી વાંધો નથી અને તે આખા જગત્માં-ત્રિકાળમાં એક જ સત્ ધર્મરૂપ (ધ્રુવર) સર્વ પદાર્થમાં વ્યાપક છે. અને તે નિત્ય છે.

ઉત્પાદવ્યયઘ્રૌવ્યયુક્તં સત્. તત્વાર્થ અધ્યાય ૫ મો.

૮ પૃથક્કરણની દૃષ્ટિથી-વળી તે સત્ ત્રણ રૂપે છે-ઉત્પાદ, વ્યય, અને ઘ્રૌવ્ય. જગત્માં એવો કોઈપણ પદાર્થ નથી કે જેમાં એ ત્રણ તત્ત્વો ન હોય. પુરાણીઓ કહે છે કે-બ્રહ્મા ઉત્પન્ન કરે છે, શિવ નાશ કરે છે, અને વિષ્ણુ સ્થિર રાખે છે. ઉપરનાં ત્રણ તત્ત્વો આળજીવોને સમન્વયવા કદાચ ત્રણ દેવતાં નામ આપ્યાં હોય તો જૈનદૃષ્ટિથી કોઈપણ એવો પદાર્થ નથી કે જેમાં બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવ ન હોય એટલે દરેક પદાર્થમાં ઉત્પાદ, વ્યય, અને ઘ્રૌવ્ય, દરેક વખતે એકી સાથે છે જ.

મારી વીંટીમાં સોનું ધ્રુવ છે, લગડીનો નાશ થયો, અને વીંટીની ઉત્પત્તિ થઈ છે. અત્યારે પણ સોનું કાયમ છતાં તેમાં અનેક અણુઓ ભળે છે, અને અનેક અણુઓ છુટા પડે છે. તેને ઘસારો લાગે છે. તેમાંના રંગ અને ચમકમાં ફરક થાય છે. વગેરે ઉત્પાદ-વ્યયો થયા જ કરે છે. પૃથક્કરણમાં વિશેષ આગળ વધીએ તો ઘ્રૌવ્યમાં છ દ્રવ્યનો સમાવેશ, અને ઉત્પાદ-વિનાશમાં અનન્ત પર્યાયોનો સમાવેશ થાય છે. અહીં સાંખ્ય દર્શનનાં તત્ત્વોનો વિકાસ વિચારી શકાય છે.

ન્યાયશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી—સમ્યગ્દૃષ્ટિના તત્ત્વ નિર્ણયની વ્યવસ્થામાં ન્યાય દર્શન સંગત થાય છે. એટલે કે જ્ઞાન અને અજ્ઞાનની વિચારણામાં સમગ્ર જૈન પ્રમાણુ શાસ્ત્ર અન્તર્ગત થઈ જાય છે. પાંચ જ્ઞાન, ૩ અજ્ઞાન; અને જ્ઞેયની દૃષ્ટિ પ્રમાણુ-અપ્રમાણુ તથા પ્રમેય વિભાગ સમન્વય છે.

વ્યાકુરણીઓ—શબ્દબ્રહ્મ અને પરબ્રહ્મનો વિભાગ પાડે છે. ત્યારે જૈનદર્શન શબ્દનય અને અર્થનયની દૃષ્ટિથી આખા જગતનું

નિરૂપણ કરે છે. અભિલાષ્ય ભાવો અને અનભિલાષ્ય ભાવો વગેરે વિચાર એ દષ્ટિબિંદુ પુરૂં પાડે છે.

મોક્ષની દષ્ટિથી—અધ્યાત્મ શાસ્ત્ર, સામાયિક ચારિત્ર, તથા છ આવશ્યકો મારફત મોક્ષનો માર્ગ સમજાવતાં આખા જગતનું નિરૂપણ થાય છે. અથવા એ વાતને વધારે સરસ રીતે સમજાવવા નવતત્ત્વનું નિરૂપણ છે. તે પાછળથી સમજાવીશું.

વ્યવહાર દષ્ટિથી—સમાજવ્યવસ્થાથી માંડીને ઠેક તીર્થકર ભગવાન સુધીના વ્યવહારોની ઘટના વિચારતાં આખા જગતનું પ્રાસંગિક વિવેચન થઈ જાય છે.

જીવસૃષ્ટિની દષ્ટિથી—પાંચ ભાવો યુક્ત જીવોનું વિવેચન કરતાં પણ આખા જગતનું વિવેચન થઈ જાય છે.

આ રીતે આવા ઘણાજ દષ્ટિબિંદુઓથી જગતનું નિરૂપણ વિગતવાર જૈનશાસ્ત્રોમાં મળે છે. છતાં મોક્ષપ્રાપ્તિની દષ્ટિથી વિવેચન કરતાં નવતત્ત્વના વિવેચનથી આખા જગતનું સ્વરૂપ ખડું જ સરળતાથી સમજાવ્યું છે.

તદન સાદા અને આખાજ-ગોપાળને સુપરિચિત શબ્દોથી આખા જગતનું નવતત્ત્વોમાં એકીકરણ કરી લીધું છે, જુઓ—

જીવ, અજીવ, પુણ્ય, પાપ, આસ્રવ, સંવર, નિર્જરા, ખંધ, અને મોક્ષ. આમાં કેટલી સાદાઈ અને સુપરિચિતતા જણાય છે ? જરાયે અટપટાપણું જ નહીં.

જીવ, અજીવ, પુણ્ય, પાપ, ખંધ, મોક્ષ, વગેરે શબ્દો તેો તદન પરિચિત જેવા જ છે. આસ્રવ, સંવર, નિર્જરા એ ત્રણ શબ્દો કંઈક અપરિચિત જેવા લાગે છે. પણ તેના અર્થોનો ક્રમ ખડું જ સાદો છે. ચૈતન્યવાળા જીવતા પદાર્થોનો સમાવેશ જીવતત્ત્વમાં કર્યો છે. જડ ચીજોનો સમાવેશ અજીવતત્ત્વમાં કરવામાં આવ્યો છે. મોક્ષ એ જીવનનું અંતિમ સાધ્ય તત્ત્વ છે. ખાકીના તત્ત્વો જડ-ચેતનના સંજોગ-વિજોગો

ઉપર આધાર રાખનારા છે. પુણ્ય પાપ તે જગત્માં સારાં કામ અને ખોટાં કામ તરીકે પ્રસિદ્ધ જ છે.

પાપ-પુણ્યના કર્મોનો અને આત્માનો સંબંધ તે બંધ છે. કે જે મોક્ષમાં વિઘ્નકર્તા છે.

પાપ-પુણ્યના બંધનું કારણ આસ્રવતત્ત્વ છે અને તેઓના બંધને રોકનાર તે સંવરતત્ત્વ છે. મોક્ષ તરફ ધીરે ધીરે લઈ જનાર બંધ અને આસ્રવનું વિરોધિ-તથા સંવરમાં સહાયક નિર્જરાતત્ત્વ છે. જે પુણ્ય-પાપથી ધીમે ધીમે આત્માને છૂટા કરવામાં મદદ કરે છે. અંશથી છૂટા પડવું તે નિર્જરા અને એકદમ તદ્દન છૂટા પડવું તે મોક્ષતત્ત્વ. નિર્જરાતત્ત્વ મોક્ષના જ અંગ તરીકે છે.

આમ ઘણી જ સાદી રીતે નવતત્ત્વોની વ્યવસ્થા બતાવીને તેના વિવેચનમાં આખા જગતનું સંપૂર્ણ વિવેચન કેવી રીતે કરે છે, જે આ ગ્રન્થનો અભ્યાસ કરવાથી ખરાખર સમજાશે.

ખીજાં દર્શનો સાથે જૈન દર્શનની તુલના કરતાં ઘણો વિસ્તાર થઈ જાય તેમ છે. ટુંકામાં દરેક દર્શનની વિચારપદ્ધતિ જુદા જુદા રૂપમાં જૈનદર્શનમાં વિગતવાર મળે છે. તે ઉપરાંતના અનેક દ્રષ્ટિબિંદુઓથી જગતનો વિચાર મળે છે. જેથી એક જૈનેતર વિદ્વાને કહ્યું છે કે-

“જૈનદર્શન ખાસ ખાસ બાબતોમાં ખૌદ્ધ, ચાર્વાક, વેદાન્ત, સાંખ્ય, પાતંજલ, ન્યાય અને વૈશેષિકને મળતું હોય એમ દેખાય છે, પરંતુ એ એક સ્વતંત્ર દર્શન છે, એ પોતાની ઉન્નતિ કે ઉત્કર્ષ માટે કોઈનું પણ દેવાદાર નથી. એના બહુવિધ, તત્ત્વોના વિષયમાં એ સંપૂર્ણ, અને સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વવાળું છે.”

તે ખરાખર છે.

આ પ્રમાણે આ ગ્રંથ જૈન દર્શનના બંધારણનો મૂળ પાયો સંક્ષેપમાં સમજવાને ઘણોજ ઉપયોગી છે. એટલું જ નહીં પણ તે જૈન દર્શનનું બંધારણ સમજાવીને જીવનમાં ઉપયોગી યોગ્ય માર્ગો

સમજાવે છે, કર્તાવ્યાકર્તાવ્યની દ્વિશા ચોક્કસ પદ્ધતિસર બતાવી મહાન ઉપકાર કરે છે માટે આ નવતત્ત્વો જ જગત્તાં સત્ય તત્ત્વો તરીકે, અને જીવનના ઉત્કર્ષ માટે ખરેખરા માર્ગદર્શક તરીકે છે. એમ બંનેય ગુણુ આ નવતત્ત્વની વિવેચન પદ્ધતિમાં છે. બીજી વિવેચન પદ્ધતિમાં કાં તો જગત્તુ સ્વરૂપ હોય છે, અને કાં તો જીવનમાર્ગ હોય છે. પરંતુ આમાં તો બંને ય હોવાથી જ તેનું નામ તત્ત્વ કહેવામાં આવેલ છે. ૫

માટે આ નવતત્ત્વ મહત્ત્વની વસ્તુ છે, એવી સ્પષ્ટ સમજવાળી કે અસ્પષ્ટ સમજવાળી શ્રદ્ધાને સમ્યક્ત્વ કહ્યું છે તે બરાબર છે. અને આવા સમ્યક્ત્વના સ્પર્શ પછી જીવ કર્તાવ્યની અભિમુખ થવાથી અવશ્ય થોડા વખતમાં મોક્ષના સુખ સુધી પહોંચી જાય છે, એ સ્વાભાવિક છે માટે જ જેને સમ્યક્ત્વ સ્પર્શ તેને અર્ધ પુદ્ગલપરાવર્ત સંસાર બાકી રહે છે, તે યુક્તિ સંગત છે. આ પ્રકારે આ નવતત્ત્વનું મહત્ત્વ છે.

આ ગ્રંથની આ છઠ્ઠી આવૃત્તિ છે. પ્રક્ર સંશોધનનું કાર્ય રતિલાલ ચીમનલાલ દોશી (લુહરાવાળા)એ કાળજીપૂર્વક કર્યું છે. છતાં દૃષ્ટિદોષથી કે સુદ્રણદોષથી કોઈ અશુદ્ધિઓ રહી જવા પામી હોય તે સુસુ પુરુષોએ સુધારી લેવી અને બની શકે તો અમને સૂચવવી.

આ ગ્રંથની ભણાવવાની નીચે પ્રમાણે પદ્ધતિ રાખવાથી ઠીક રહેશે.

૧. મૂળગાથા મોઢે કર્યા પછી તેની ગાથાઓનો જ સળંગ અર્થ આપેલ છે, તે એક નોટમાં ઉતારી લઈ બરાબર મોઢે કરી લેવો જોઈએ.
૨. પછી દરેક તત્ત્વોની ગાથામાં આવતી હકીકતના છૂટા બોલો મોઢે કરી લેવા.
૩. પછી વિવેચનમાં આગળ વધવું અને પછી નીચે ટીપ્પણમાં આવેલી હકીકતો પણ તૈયાર કરી લેવી.
૪. ગાથાર્થ બરાબર આવડતા હોય, અને વિશેષ શક્તિ હોય, તેણે શબ્દાર્થો પણ કરવા અને ગાથાર્થ સાથે મેળવી લેવા.

૫. પુનરાવર્તનથી વિષય યાદ રાખી, ચર્ચા અને મનનથી ગ્રંથનું પરિશીલન કરવાથી ઉત્તરોત્તર ઘણાજ આનંદ આવશે.
૬. છ દ્રવ્યના એક સંજોગે છ, બે સંજોગે પંદર, ત્રણ સંજોગે વીશ, ચાર સંજોગે પંદર, પાંચ સંજોગે છ, અને છ સંજોગે એક એમ ૬૩ ભાંગા થાય છે, તે દરેક ભાંગા ઉપર ૧૪ મી ગાથામાં બતાવેલ ૨૩ દ્વારો સાધમ્ય, વૈધમ્ય અને સંભવિત વિકલ્પો ઘટાવી જોવાથી છ દ્રવ્યનું વિશેષ જ્ઞાન થઈ શકશે.
૭. એવી જ રીતે પંદર સિદ્ધના લેહોને ઉપર અને બાબુમાં લખીને સંભવતા લેહોનું તારણ કાઢી શકાશે. દાખલા તરીકે-જિન સિદ્ધ ઉપર ૧૫ માંથી જિન, તીર્થ, સ્વલિંગ, પુરુષ, સ્ત્રી; સ્વયંબુદ્ધ, એક, અનેક એ પ્રકાર સંભવી શકે. એ પ્રમાણે યંત્ર કરીને વિદ્યાર્થીઓને સમજવવાથી સરળતા થશે.

—પ્રકાશક

અનુક્રમણિકા

ક્રમ	વિષય	પૃષ્ઠ
૧	નવતત્ત્વોનાં નામ (ગાથા ૧ લી)	૩
૨	„ ના મોટા બેદો (ગાથા ૨ જી)	૧૨
૧ જીવતત્ત્વ.		
૧	સંસારી જીવોના જુદી જુદી રીતે બેદો (ગાથા ૩ જી)	૧૫
૨	સંસારી જીવના ૧૪ બેદો (ગાથા ૪ થી)	૧૭
૩	જીવનું લક્ષણ (ગાથા ૫ મી)	૨૦
૪	જીવ પર્યાપ્તિઓ (ગાથા ૬ થી)	૨૮
૫	દશ પ્રાણ (જીવન ક્રિયાઓ) (ગાથા ૭ મી)	૩૮
૨ અજીવતત્ત્વ.		
૧	૧૪ બેદો (ગાથા ૮ મી)	૪૩
૨	અજીવોના સ્વભાવ (ગાથા ૯-૧૦ મી)	૪૭
૩	પુદ્ગલોનું લક્ષણ (ગાથા ૧૧ મી)	૫૨
૪	કાળનું સ્વરૂપ (ગાથા ૧૨)	૫૬
૫	વ્યવહારમાં ઉપયોગી કાળ (ગાથા ૧૩)	૫૭
૬	જીવોનો વિચાર (ગાથા ૧૪)	૬૩
૩ પુણ્યતત્ત્વ.		
૧	૪૨ બેદો (ગાથા ૧૫-૧૬)	૭૧
૨	૧૦ ત્રસ દશકે (ગાથા ૧૭)	૭૬
૪ પાપતત્ત્વ.		
૧	૮૨ બેદો (ગાથા ૧૮. ૧૯. ૨૦.)	૭૮
૫ આશ્રવતત્ત્વ.		
૧	૪૨ બેદો (ગાથા ૨૧.)	૮૫
૨	૨૫ ક્રિયાઓ (ગાથા ૨૨. ૨૩. ૨૪.)	૮૭
૬ સંવરતત્ત્વ.		
૧	૫૭ બેદો (ગાથા ૨૫)	૯૭
૨	૫ સમિતિ, ૩ ગુપ્તિ (ગાથા ૨૬)	૯૭
૩	૨૨ પરિપહો (ગાથા ૨૭. ૨૮)	૧૦૧

૪	૧૦	યતિ ધર્મો (ગાથા ૨૯)	૧૦૮
૫	૧૨	ભાવના (ગાથા ૩૦. ૩૧)	૧૧૧
૬	૫	ચારિત્ર (ગાથા ૩૨. ૩૩)	૧૧૫

૭ નિજંરાતત્વ.

૧		નિજંરાના તથા અંધના ભેદો (ગાથા ૩૪)	૧૨૪
૨		છ આલ્હ તપ (ગાથા ૩૫)	૧૨૬
૩		છ અભ્યન્તર તપ (ગાથા ૩૬)	૧૨૮

૮ અંધતત્વ.

૧	૪	અંધની વ્યાખ્યા (ગાથા ૩૭)	૧૩૫
૨	૮	કર્મોના સ્વભાવ (ગાથા ૩૮)	૧૪૦
૩	૮	મૂળ અને (૧૫૮ ઉત્તરપ્રકૃતિઓ (ગાથા ૩૯)	૧૪૪
૪		સ્થિતિઅંધ ઉત્કૃષ્ટ (ગાથા ૪૦. ૪૧.)	૧૪૬
૫	,	જ્ઞાન્ય (ગાથા ૪૨)	૧૪૮

૯ મોક્ષતત્વ.

૧		નવ અનુયોગદાર (ગાથા ૪૩)	૧૫૦
૨		સત્પદ પ્રરૂપણા (ગાથા ૪૪)	૧૫૨
૩		૧૪ મૂળ માર્ગણાઓ (ગાથા ૪૫)	૧૫૪
૪		મોક્ષમાં માર્ગણાઓની પ્રરૂપણા (ગાથા ૪૬)	૧૬૩
૫		દ્રવ્ય પ્રમાણ, અને ક્ષેત્રદાર (ગાથા ૪૭)	૧૬૪
૬		સ્પર્શના, કાળ અને અંતરદાર (ગાથા ૪૮)	૧૬૬
૭		લાગ અને અને ભાવદાર (ગાથા ૪૯)	૧૬૯
૮		અદ્ય બહુલ દ્વાર અને સમાપ્તિ (ગાથા ૫૦)	૧૭૪
૯		નવતત્વ જાણવાનું ક્ષણ (ગાથા ૫૧)	૧૭૬
૧૦		સમ્યક્ત્વ એટલે ? (ગાથા ૫૨)	૧૭૭
૧૧		સમ્યક્ત્વથી થતો લાભ (ગાથા ૫૩)	૧૮૦
૧૨		પુદ્ગલ પરાવર્તન એટલે ? (ગાથા ૫૪)	૧૮૨
૧૩		સિદ્ધના ૧૫ ભેદો (ગાથા ૫૫)	૧૮૪
૧૪	૧૫	ભેદોના દૃષ્ટાંતો (ગાથા ૫૬ ૫૭ ૫૮ ૫૯)	૧૮૯

વિશેષાર્થ પૂર્ણ

॥ नमो अरिहंताणं ॥

श्री नपतरु प्रकरण अर्थ विवेचन, यन्त्रादि सहित

સંબંધ :-

આ જગત્ ઘણાજ ચિત્ર-વિચિત્ર બનાવોવાળું જે રીતે છે, તે રીતે જો કે જ્ઞાની પુરુષોએ તેને પૂરેપૂરું જોયું છે-જાણ્યું છે.

છતાં, તેણું પૂરેપૂરું વર્ણન આજસુધીમાં કોઈ કરી શક્યું નથી, હાલમાં કોઈ કરી શકતું નથી; અને ભવિષ્યમાં કોઈ કરી શકશે નહીં.

તો પણ, સર્વજ્ઞ શ્રી વીતરાગ પ્રભુઓએ ઉપદેશોલા અને શ્રી ગણુધર ભગવંતોએ રચેલા શ્રી જૈન શાસ્ત્રોમાં, જુદીજુદી અનેક દૃષ્ટિઓથી જગતના જુદાજુદા મૂળતત્ત્વો, તેનો વિસ્તાર, અને એકંદર જગતની તમામ ઘટનાઓનો ખ્યાલ આપવા પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે.

તેમાંની એક દૃષ્ટિ એ છે કે જેના “મોક્ષમાર્ગ”, આધ્યાત્મિક જીવન, આત્માના વિકાસનો માર્ગ, આત્મ કલ્યાણનો રસ્તો” વગેરે નામો છે.

તે દૃષ્ટિથી પણ આખું જગત્ મૂળ નવતત્ત્વોમાં સમાવેશ પામી જાય છે. જેનો વિસ્તાર જૈન શાસ્ત્રોમાં ઘણાજ સમજાવ્યો છે.

પરંતુ સાધારણ બુદ્ધિના બાળ જીવોને તેમાં બરાબર સમજણ ન પડી શકે માટે પૂર્વના કોઈ ઉપકારી આચાર્ય મહારાજાએ આપણા માટે આ સરળ નાનકડું પ્રકરણ રચી આપેલું છે.

卐

卐

卐

નવતત્ત્વોનાં નામો:-

જીવાઽજીવા પુણ્ણં પાવાઽસવસંવરો ય નિજ્જરણા ।
બન્ધો મુક્ષો ય તહા, નવ તત્તા હુંતિ નાયવ્વા ॥૧॥

॥ *આર્યાવૃત્તમ્ ॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

(જીવાઽજીવૌ પુણ્યં, પાપાસ્રવૌ સંવરશ્ચ નિજ્જરણા ॥
બન્ધો મોક્ષશ્ચ તથા નવ તત્ત્વાનિ ભવન્તિ જ્ઞાતવ્યાનિ ॥ ૧ ॥
શબ્દાર્થ

જીવા-૭૫

અજીવા-અ૭૫

પુણ્ણં-પુણ્ય

પાવ-પાપ

આસવ-આશ્રવ

સંવરો-સંવર

ય-અને

નિજ્જરણા-નિર્જરા તત્ત્વ

બન્ધો-બન્ધ

મુક્ષો-મોક્ષ

ય-વળી

તહા-તથા

નવતત્તા-નવ તત્ત્વો

હુંતિ-છે

નાયવ્વા-નાશુવા યોગ્ય

અનવય અને પદરહેદ

જીવા અજીવા પુણ્ણં પાવ આસવ સંવરો ય નિજ્જરણા ।

તહા બન્ધો ય મુક્ષો, નવ તત્તા નાયવ્વા હુંતિ ॥ ૧ ॥

ગાથાર્થ :

૭૫, અ૭૫, પુણ્ય, પાપ, આશ્રવ, સંવર, અને નિર્જરા,
તથા બન્ધ, અને મોક્ષ: (એ) નવ તત્ત્વો નાશુવા યોગ્ય છે ॥૧॥

વિશેષાર્થ :

તત્ત્વ=તત્+ત્વ, તત્ શબ્દ, અને ત્વ પ્રત્યય છે.

તત્=એટલે તે=આ આપું-લોક અને અલોક રૂપ જગત્.

તેનું=એવા જગતનું ત્વ=પણું, એટલે કે-એવા જગતનું મૂળ, તે તત્ત્વ.

* નવતત્ત્વ પ્રકરણની ગાથાઓ આર્યાવૃત્ત છંદમાં છે.

અર્થાત્ આ જગતમાં જે કાંઈ જુદા-જુદા પદાર્થો દેખાય છે, અને દરેક પ્રાણીઓ જે રીતે જીવે છે, તથા જે રીતે જીવવું જોઈએ, એ દરેકના મૂળ પદાર્થો-તે તત્ત્વ કહેવાય છે.

દાખલા તરીકે :-આપણે જેટલા જીવતા જીવો જોઈએ છીએ, તે અધાનું મૂળ-જીવ તત્ત્વ છે, તેજ પ્રમાણે ઘડો, માટી, ઈંટ વગેરે જેટલી જડ વસ્તુઓ જોઈએ છીએ, તે અધાનું મૂળ અજીવતત્ત્વ છે.

નવ તત્ત્વોના-સામાન્ય અર્થ, દ્રવ્ય તથા ભાવથી તેનું સ્વરૂપ હેય, સ્ત્રેય અને ઉપાદેય વિભાગો, જુદી જુદી રીતે સંખ્યા, જીવ અને અજીવ વિભાગ, રૂપી અને અરૂપી વિભાગ, વગેરે સમજાવવાને નીચે પ્રમાણે તેના વિશેષ અર્થ અતાવ્યો છે.

૯. તત્ત્વોનો સામાન્ય અર્થ.

૧. જીવતિ-પ્રાણાન્ ધારયતીતિ જીવઃ એટલે જે જીવે, અર્થાત્ પ્રાણોને ધારણ કરે તે જીવ કહેવાય, અને લોકમાં તે મુખ્ય તત્ત્વ છે. તેથી જીવ એ તત્ત્વને જીવતત્ત્વ કહેવાય. પ્રાણોનું સ્વરૂપ આ પ્રકરણની જ પાંચમી તથા સાતમી ગાથામાં ભાવથી અને દ્રવ્યથી કહેશે, માટે તેવા ભાવપ્રાણોને અથવા દ્રવ્યપ્રાણોને જે ધારણ કરે તે જીવ કહેવાય, અર્થાત્ જ્ઞાન, દર્શન આદિ ભાવપ્રાણવંત અથવા ઇન્દ્રિય આદિ દ્રવ્ય-પ્રાણવંત હોય, તે જીવ કહેવાય.

એ જીવ વ્યવહાર નયે કરી શુભાશુભ કર્મોનો કર્તા (કરનાર), શુભાશુભ કર્મોનો હર્તા (નાશ કરનાર), તથા શુભાશુભ કર્મોનો ભોક્તા (ભોગવનાર) છે. કહ્યું પણ છે કે—

યઃ કર્તા કર્મભેદાનાં ભોક્તા કર્મફલસ્ય ચ ।

સંસર્તા પરિનિર્વાતા, સ દ્યાત્મા નાન્યલક્ષણઃ ॥

(અર્થ :-જે કર્મોના ભેદોનો (એટલે ૧૫૮ પ્રકારના કર્મોનો) કર્તા (ઉપાર્જન કરનાર) અથવા ખાંધનાર છે, (એવા ખાંધેલા) તે કર્મોના ફળનો ભોગવનાર છે, તથા તે કર્મોના ફળને અનુસરીને ચારે ગતિમાં સંસરનાર (બ્રમણ કરનાર) છે, તેમજ તે સર્વ કર્મોરૂપી અગ્નિનો

ખુઝવનાર એટલે જે વિનાશ કરનાર (અને તેથી કર્મ રહિત થઈ પરમાત્મપણું પ્રાપ્ત કરનાર-નિર્વાણ પામનાર) તેજ આત્મા (જીવ) છે, અને જીવનું એજ લક્ષણ છે, પરન્તુ ખીન્ન લક્ષણવાળો જીવ નથી.) એ વ્યવહાર નય આશ્રયીને વાત કહી છે, નિશ્ચય નય આશ્રયીને તો જે જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર ઇત્યાદિ સ્વગુણોનો જ કર્તા અને ભોક્તા છે, અથવા દુઃખ-સુખના ઉપભોગ-અનુભવવાળો તેમજ જ્ઞાનોપયોગ અને દર્શનોપયોગવાળો ઇત્યાદિ ચૈતન્ય લક્ષણ યુક્ત હોય તે જીવ કહેવાય છે, અને તે કારણથી ચૈતન્ય અથવા ચૈતન્ય યુક્ત પદાર્થ તેજ જીવતત્ત્વ છે.

૨ તેથી વિપરીત સ્વભાવવાળું અથવા વિપરીત લક્ષણવાળું એટલે ચૈતન્ય લક્ષણ રહિત હોય, અને સુખ-દુઃખનો અનુભવ જેને ન હોય તે જડ લક્ષણવાળું અજીવતત્ત્વ છે, જેમ આકાશ, સુકું લાકડું-ઇત્યાદિ.

૩ જીવોને ઇષ્ટ સામગ્રી પ્રાપ્ત થાય છે તો પરમઆહ્લાદ પામે છે, તથા સુખ ભોગવે છે, તેનું જે મૂળ શુભકર્મનો બંધ તે પુણ્ય અને તેજ પુણ્યતત્ત્વ કહેવાય છે. અથવા શુભ કર્મબંધના કારણભૂત શુભ ક્રિયારૂપ શુભ આશ્રવો તે પણ અપેક્ષાએ પુણ્યતત્ત્વ કહેવાય છે. જેને લીધે જીવ સુખસામગ્રી પામે તે પુણ્યતત્ત્વ. અહિં પુનાતિ એટલે (જીવને) પવિત્ર કરે તે પુણ્ય અથવા પુનાતિ શુભીકરોતિ-શુભ કરે તે પુણ્ય.

૪ પુણ્યતત્ત્વથી વિપરીત જે તત્ત્વ તે પાપ તત્ત્વ. અથવા અશુભ કર્મ તે પાપતત્ત્વ. અથવા જેના વડે અશુભ કર્મનું ઝાઝણ થાય તેવી અશુભ ક્રિયા (ચોરી-જુગાર- દુર્ધ્યાન-હિંસા આદિક) તે પાપતત્ત્વ. એ પાપના ઉદયથી જીવને પ્રતિકૂળ સામગ્રીઓ પ્રાપ્ત થાય છે, પરમ ઉદ્ભવેગ પામે છે, અને ઘણું દુઃખ ભોગવે છે. પાત્તયતિ નરકાદિપુ એટલે નરકાદિ દુર્ગતિમાં પાડે તે પાપ, અથવા પાંશયતિ-મલિનયતિ જીવમિતિ પાપમ્ એટલે જીવને મલિન કરે તે પાપ, અથવા પાંશયતિ એટલે ગુણ્ડયતિ અર્થાત્ આત્માને બાંધે-આવરે તે પાપ કહેવાય.

અહિં-પુણ્ય પાપની ચતુર્ભંગી (એટલે ચાર પ્રકાર) થાય છે, તે આ પ્રમાણે-૧ પુણ્યાનુબંધિ પુણ્ય, ૨ પુણ્યાનુબંધિ પાપ, ૩ પાપાનુબંધિ પુણ્ય અને ૪ પાપાનુબંધિ પાપ.

ત્યાં જે પુણ્ય ભોગવતાં બીજું નવું પુણ્ય અંધાય તે ૧ પુણ્યાનુબન્ધિ પુણ્ય કહેવાય, એ પુણ્ય આર્યાવર્ત્ત દેશના, મહાધર્મી અને દાનેશ્વરી મહા-ઋદ્ધિવાળા જીવોને હોય છે, કારણ કે-તેઓએ પૂર્વ ભવમાં એવું શુભ પુણ્ય ઉપાર્જન કર્યું છે કે આ ભવમાં તે પુણ્યને ભોગવતાં ભોગવતાં પણ બીજું તેવું પુણ્ય ઉપાર્જન કરી રહ્યા છે.

કેટલાએક ચંડકૌશિક નાગની માફક-પ્રભુના ઉપદેશથી સમભાવમાં રહી દરમાં પડ્યા રહી લોકોએ પોતાની ઉપર નાંખેલ ધી, દૂધથી કીડીઓ એકઠી થઈ તેને કરડવા લાગી છતાં એ પૂર્વભવનું પાપ એવી રીતે સહન કરીને ભોગવ્યું, કે જેથી તેને ઘણું પુણ્ય અંધાયું, અને તે નાગ મરીને સ્વર્ગે ગયો, આમ પાપ ભોગવતાં શુભ કરણી દ્વારા પુણ્ય ઉપાર્જન કરે તે ૨ પુણ્યાનુબન્ધિ પાપ જાણવું.

જે પુણ્ય ભોગવતાં નવું પાપ અંધાય તે ૩ પાપાનુબન્ધિ પુણ્ય જાણવું. તે વિશેષતઃ અનાર્થ દેશના મહુદ્ધિકોને હોય છે. કારણ કે તેઓએ પૂર્વભવમાં જે પુણ્ય ઉપાર્જન કર્યું હતું તે પુણ્યથી આ ભવમાં અનાર્થ દેશમાં મહા-ઋદ્ધિવાળા થયા. પરંતુ એ ઋદ્ધિનો ઉપયોગ કેવળ ભયંકર યુદ્ધો કરી રાજ્યોની વૃદ્ધિ કરી અનેક મોજશોખ કરી અનેક શિકાર વગેરેથી ઇન્દ્રિયોને પ્રાપ્ત કરી મહા આરંભ-પરિગ્રહમાં રૌદ્ર પરિણામવાળા થયા થકા મહા પાપકર્મ ઉપાર્જન કરે છે, માટે તે પાપાનુબન્ધિ પુણ્ય છે.

જે પાપ ભોગવતાં બીજું નવું પણ પાપજ અંધાય તે ૪ પાપાનુબન્ધિ પાપ છે. આ દરિદ્રિ એવા ધીવરોને (મચ્છીમારોને) તથા શિકારીઓ વગેરેને હોય છે,

૫. શુભ તથા અશુભ કર્મનું આવવું તે આશ્રવ તત્ત્વ . અથવા જે ક્રિયાઓ વડે શુભાશુભ કર્મ આવે તેવી ક્રિયાઓ પણ આશ્રવતત્ત્વ છે. જેમ સરોવરમાં દ્વારમાર્ગે વર્ષાદત્તું જળ પ્રવેશ કરે છે, તેમ જીવંત સરોવરમાં પણ હિંસાદિ દ્વારમાર્ગે કર્મરૂપી વર્ષાજળ પ્રવેશ કરે છે.

અહિં આ એટલે સમન્તાત્ અર્થાત્ સર્વ બાબુથી શ્રવ એટલે શ્રવવું-આવવું તે આશ્રવ કહેવાય. અથવા આશ્રવતે ઉપાદીયતે (કર્મ

અહુણુ કરાય તે આશ્રવ (ઇતિ નવતત્ત્વભાષ્યમ્) અથવા આશ્રાતિ-આદત્તે કર્મ યૈસ્તે આશ્રવાઃ એટલે જીવ જેના વડે કર્મ અહુણુ કરે તે આશ્રવ. અથવા આશ્રીયતે-રૂપાજ્યતે કર્મ ઇમિરિત્યાશ્રવાઃ એટલે જેના વડે કર્મ ઉપાર્જન કરાય તે આશ્રવ. અથવા આ એટલે સર્વ બાબુથી શ્રવતિ ક્ષરતિ જલં સૂક્ષ્મરન્ધ્રેષુ યૈસ્તે આશ્રવાઃ એટલે સૂક્ષ્મ છીદ્રોમાં થઈને જળરૂપી કર્મ ઝરે-પ્રવેશ કરે તે આશ્રવ-જેમ નૌકામાં પડેલાં બારીક છીદ્રો દ્વારા જળનો પ્રવેશ થતાં નૌકાને સમુદ્રમાં ડુબાવે છે, તેમ હિંસાદિ છીદ્રો દ્વારા જીવરૂપી નૌકામાં કર્મરૂપી જળનો પ્રવેશ થવાથી જીવ સંસારરૂપી સમુદ્રમાં ડૂબે છે માટે કર્મનું આવવું તે આશ્રવ, તેમજ કર્મને આવવાના હિંસાદિ માર્ગો તે પણ આશ્રવ કહેવાય.

૬ આશ્રવનો જે નિરોધ તે સંવરતત્ત્વ કહેવાય, અર્થાત્ આવતાં કર્મોનું રોકાણ એટલે કર્મો ન આવવા દેવાં તે સંવર. અથવા જેના વડે કર્મ રોકાય તે વ્રત-પ્રત્યાખ્યાન તથા સમિતિ-ગુપ્તિ વગેરે પણ સંવર કહેવાય. સંવ્રિયતે કર્મ કારણં પ્રાણાત્પિપાતાદિ નિરુદ્ધ્યતે યેન પરિણામેન સ સંવરઃ એટલે કર્મ અને કર્મનું કારણ પ્રાણાત્પિપાત વગેરે જે આત્મપરિણામવડે સંવરાય એટલે રોકાય તે સંવર કહેવાય.

૭ નિર્જર્સ્વું એટલે કર્મનું ખરવું, ઝરવું, સડવું, વિનાશ પામવું તે નિર્જર્સતત્ત્વ છે. અથવા જેનાવડે કર્મોનું ખરવું, ઝરવું સડવું, વિનાશ પામવું થાય તે તપશ્ચર્યા વગેરે પણ નિર્જર્સ કહેવાય. નિર્જર્સણં વિશરણં પરિશટનં નિર્જર્સ અર્થાત્ કર્મોનું વિખરવું અથવા કર્મોનો પરિશાટ-વિનાશ તે નિર્જર્સ કહેવાય.

અહિં આગળ કહેવાતું મોક્ષતત્ત્વ અને આ નિર્જર્સતત્ત્વ બંને કર્મની નિર્જર્સરૂપ છે. એથી બંને તત્ત્વોને લિન્ન સમજવામાટે અહિં કર્મનો દેશથી ક્ષય તે નિર્જર્સ તત્ત્વ જાણવું અને કર્મનો સર્વથા ક્ષય તે મોક્ષતત્ત્વ એમ કહેવાશે.

* દેશથી એટલે ધીરે ધીરે, અથવા અદ્ય, અથવા અમુકે ભાગનો એવો અર્થ જાણવો. આગળ પણ દેશ અથવા દેશથી એ પારિભાષિક શબ્દ વારંવાર આવે ત્યાં એ ૩ અર્થમાંનો કોઈપણ ઘટતો અર્થ વિચારવો.

૮ જીવ સાથે કર્મનો ક્ષીર-નીર સરખો (=દુધમાં જળ સરખો) પરસ્પર સંબંધ થવો તે બંધતત્ત્વ.

૯ સર્વ કર્મોનો સર્વથા ક્ષય થવો તે મોક્ષતત્ત્વ. એ પ્રમાણે ૯ તત્ત્વોનો સામાન્ય અર્થ કહ્યો.

દ્રવ્યથી અને ભાવથી નવ તત્ત્વો.

૧ દ્રવ્યપ્રાણુ જે પાંચ ઇન્દ્રિય આદિ છે તે દ્રવ્યપ્રાણુને ધારણ કરવાની અપેક્ષાએ + દ્રવ્ય જીવ. અને જ્ઞાન-દર્શન આદિ ભાવપ્રાણુને ધારણ કરવાની અપેક્ષાએ માવજીવ છે. અથવા વિષય-કષાયાદિ અશુદ્ધ પરિણુતિવાળો આત્મા તે + દ્રવ્યઆત્મા, અને વિશુદ્ધ જ્ઞાન-દર્શનાદિ શુભ પરિણુતિવાળો આત્મા તે માવઆત્મા કહેવાય. અથવા જીવદ્રવ્ય તે દ્રવ્યજીવ અને ૧૦ પ્રાણુ તે* માવજીવ.

૨ પોતાની મુખ્ય અર્થાક્રિયામાં પ્રવર્તતું ન હોય પરંતુ હવે પછી તે અર્થાક્રિયામાં પ્રવર્તશે તેવું (કારણરૂપ) અજીવદ્રવ્ય તે દ્રવ્ય-અજીવ, અને પોતાની મુખ્ય અર્થાક્રિયામાં પ્રવર્તતું હોય તે માવથી અજીવ દ્રવ્ય છે. અથવા પુદ્ગલાદિ તે દ્રવ્ય અજીવ અને વર્ણાદિ પરિણામ તે માવઅજીવ.

૩ શુભ કર્મનાં પુદ્ગલો તે દ્રવ્યપુણ્ય, અથવા શુદ્ધ ઉપયોગ રહિત શુભ અનુષ્ઠાન-ધર્માક્રિયાઓ તે દ્રવ્યપુણ્ય અને તે શુભ કર્મ પુદ્ગલો બાંધવામાં કારણરૂપ જીવનો શુભ અધ્યવસાય (પરિણામ) તે માવપુણ્ય અથવા શુભ પરિણામયુક્ત ધર્માક્રિયા-અનુષ્ઠાન તે પણ માવપુણ્ય છે.

૪ જીવે પૂર્વે બાંધેલાં અથવા નવાં બંધાતાં અશુભ કર્મનાં પુદ્ગલો તે દ્રવ્યપાપ, અને તે દ્રવ્યપાપના કારણરૂપ જીવનો જે અશુભ અધ્યવસાય (પરિણામ) તે માવપાપ કહેવાય અથવા શુભ પરિણામવંત

+ જૈન સિદ્ધાંતમાં દ્રવ્ય અને ભાવ નિક્ષેપાઓની ઘટના લિન્ન લિન્ન રીતે હોય છે, પરંતુ અહિં દ્રવ્યનયની અપેક્ષાએ જો નિક્ષેપ છે.

* શાસ્ત્રમાં ઓધજીવ, ભવજીવ, અને તદ્ભવ જીવભેદથી ત્રણ પ્રકારે ભાવજીવ કહ્યો છે, પરંતુ તે સંસારી જીવની અપેક્ષાવાળા ભાવજીવના ભેદ સમજવામાં કઠિન પડવાના કારણથી અહિં કહ્યા નથી.

જ્યણાયુક્ત જીવોને પાપકર્મોનો અનુબંધ નહિ કરનારી જે દેખીતી સાવધક્રિયા-પાપક્રિયા તે દ્રવ્યપાપ, પાપકર્મોનો અનુબંધ કરનારી ક્રિયા તે માવપાપ.

૫ શુભ અથવા અશુભ બંને પ્રકારના કર્મ પુદ્ગલોનું આવવું-અહણ કરવું તે દ્રવ્ય આશ્રવ, અને તે બંને પ્રકારના કર્મોને અહણ કરવામાં કારણભૂત જીવોને જે શુભ અથવા અશુભ અધ્યવસાય તે માવઆશ્રવ.

૬ શુભ અથવા અશુભ કર્મનું રોકવું (એટલે અહણ ન કરવું) તે દ્રવ્યસંવર, અથવા સંવરના પરિણામ રહિત સંવરની ક્રિયા અનુબંધમાં વર્તવું તે દ્રવ્યસંવર, અને શુભાશુભ કર્મોને રોકવામાં કારણરૂપ જીવોને જે અધ્યવસાય તે માવસંવર, અથવા સંવરના અધ્યવસાય યુક્ત સંવરની ક્રિયા તે પણ માવસંવર.

૭ શુભ અથવા અશુભ કર્મોનો દેશથી જે ક્ષય થવો તે દ્રવ્ય નિર્જ્જરા, અથવા સમ્યક્ત્વ રહિત અજ્ઞાન પરિણામવાળી જે નિર્જ્જરા તે દ્રવ્યનિર્જ્જરા, અથવા સમ્યક્ પરિણામ રહિત તપશ્ચર્યા વગેરે તે દ્રવ્યનિર્જ્જરા, અને કર્મોના દેશક્ષયમાં કારણરૂપ જે આત્માનો અધ્યવસાય તે માવનિર્જ્જરા, અથવા નિર્જ્જરાના સમ્યક્પરિણામયુક્ત જે તપશ્ચર્યાદિ ક્રિયાઓ તે પણ માવનિર્જ્જરા છે, અહિં અજ્ઞાન તપસ્વીઓની અજ્ઞાન કળ્ટવાળી જે નિર્જ્જરા તે અકામનિર્જ્જરા કહેવાય તે દ્રવ્યનિર્જ્જરા છે. તેમજ વનસ્પતિઓ વગેરે જે ટાઢ, તાપ આદિ કળ્ટ સહન કરે છે, એ પણ સર્વ અકામ નિર્જ્જરા છે. અને સમ્યક્દષ્ટિવંત જીવો અથવા દેશવિરત અને સર્વવિરત મુનિ મહાત્માઓ જેમણે સર્વજોક્ત પદાર્થોના ભાવ જાણ્યા છે, અને તેથી જેમનાં વિવેકચક્ષુ જાગૃત થયાં છે, તેવા જીવોની જે નિર્જ્જરા તે, અથવા તેઓની તપશ્ચર્યાદિ ક્રિયાઓ તે સકામનિર્જ્જરા છે, અને તે અનુક્રમે મોક્ષપ્રાપ્તિવાળી હોવાથી માવનિર્જ્જરા ગણાય.

૮ આત્મા સાથે કર્મ પુદ્ગલોનો જે સંબંધ થવો તે દ્રવ્યબંધ, અને તે દ્રવ્યબંધના કારણરૂપ આત્માનો જે અધ્યવસાય તે માવબંધ કહેવાય. અહિં રાગ દ્વેષ, મમત્વ, ક્રોધ, માન, માયા, લોભ ઇત્યાદિ સર્વ માવબંધ છે.

૯ કર્મોના જે સર્વથા ક્ષય થવો તે દ્રવ્યમોક્ષ અને તે કર્મોના સર્વથા ક્ષય થવામાં કારણરૂપ જે આત્માને પરિણામ એટલે *સર્વ સંવરભાવ. +અનન્ધકતા, xશૈલેશીભાવ અથવા ચતુર્થ શુકલધ્યાન તે ભાવમોક્ષ છે, અથવા સિદ્ધત્વ પરિણુતિ તે ભાવમોક્ષ છે.

૯ તત્ત્વોમાં હૈય-જ્ઞેય-ઉપાદેય.

જીવતત્ત્વ અને અજીવતત્ત્વ જ્ઞેય છે, પુણ્યતત્ત્વ મોક્ષમાં વિઘ્નરૂપ નથી. પરન્તુ મોક્ષમાર્ગમાં વળાવા (ભોમીયા) સરખું છે, તેથી વ્યવહારનયે આદરવા યોગ્ય છે, પરન્તુ ભોમીઆને જેમ ઈષ્ટ નગરે પહોંચ્યા બાદ છોડી દેવાનો હોય છે, તેમ નિશ્ચયથી તો પુણ્યતત્ત્વ પણ હૈય એટલે છોડવા યોગ્ય છે, કારણ કે પુણ્ય એ શુભ છે તો પણ કર્મ છે, તેથી મોક્ષ માટે સોનાની બેડી સરખું છે; અને મોક્ષ તો પુણ્ય અને પાપ એ બન્ને કર્મોના ક્ષય થાય ત્યારે હોય છે, નિશ્ચયથી તો પુણ્યકર્મરૂપ પુણ્યતત્ત્વ છાંડવા યોગ્ય છે, તો પણ શ્રાવકને અવશ્ય આદરવા યોગ્ય છે, અને મુનિને તો અપવાદે જ આદરવા યોગ્ય છે, તેમજ પાપતત્ત્વ પણ છાંડવા યોગ્ય છે તે પ્રસિદ્ધ છે. તથા આશ્રવતત્ત્વ કર્મોના આગમન રૂપ હોવાથી હૈય છે, સંવરતત્ત્વ તથા નિર્જરાતત્ત્વ એ જે તત્ત્વ જીવના સ્વભાવરૂપ હોવાથી ઉપાદેય છે, અનન્ધતત્ત્વ હૈય છે, અને મોક્ષતત્ત્વ ઉપાદેય છે. અહિં જ્ઞેય એટલે બાણુવા યોગ્ય, હૈય એટલે ત્યાગ કરવા યોગ્ય અને ઉપાદેય એટલે આદરવા યોગ્ય એવો અર્થ છે, જેથી કહ્યું છે કે—

હૈયા બંધાસવપાવા, જીવાજીવ હુતિ વિન્નેયા ।

સંવરનિજ્જર મુક્લો, પુણ્ણં હુતિ ઉવાણ ॥૧॥ (અર્થ ૨૫૦૮ છે)

હૈયતત્ત્વ-(પુણ્ય), પાપ, આશ્રવ, અન્ધ.

જ્ઞેયતત્ત્વ-જીવ, અજીવ.

ઉપાદેયતત્ત્વ-સંવર, નિર્જરા, મોક્ષ અને પુણ્યતત્ત્વ.

અહિં વાસ્તવિક રીતે જો કે નવે તત્ત્વો જ્ઞેય છે, તો પણ

* કર્મનું સર્વથા શેકાણુ તે સર્વસંવર + કર્મોના સર્વથા અપન્ધ.

x મેરૂ પર્વત તુલ્ય આત્માની અતિ નિશ્ચલ અવસ્થા. એ ત્રણે પરિણુતિ ચૌદમે ગુણસ્થાને હોય છે.

વિશેષતઃ જે તત્ત્વ જે બાબતની મુખ્યતાવાળું છે, તે તત્ત્વ તે બાબતમાં જ્ઞેય ઇત્યાદિ એકેક વિશેષણવાળું છે.

૯ તત્ત્વોમાં સંખ્યાલેહ

આ નવ તત્ત્વોનો એક બીજામાં યથાયોગ્ય સમાવેશ કરવાથી ૭ તત્ત્વો, ૫ તત્ત્વો અથવા ૨ તત્ત્વો પણ ગણાય છે. જેમકે-શુભ કર્મનો આશ્રવ તે પુણ્ય અને અશુભ કર્મનો આશ્રવ તે પાપ છે. તે કારણથી પુણ્ય અને પાપ તત્ત્વને આશ્રવમાં ગણીએ તો ૭ તત્ત્વ થાય છે.

અથવા આશ્રવ, પુણ્ય અને પાપ એ ત્રણને બન્ધ તત્ત્વમાં ગણીએ અને નિર્જરા તથા મોક્ષ એ બેમાંથી કોઈ પણ એક ગણીએ તો તે ૫ તત્ત્વ થાય છે. અથવા સંવર, નિર્જરા અને મોક્ષ એ ત્રણ તત્ત્વ જીવસ્વરૂપ છે માટે જીવમાં ગણીએ તો ૧ જીવતત્ત્વ અને ૨ અજીવતત્ત્વ એમ બેજ તત્ત્વ ગણાય છે. ઇત્યાદિ વિવક્ષાલેહ છે, પરન્તુ અહિં ચાલુ પ્રકરણમાં તો ૯ તત્ત્વો ગણાશે.

૯ તત્ત્વોમાં ૪ જીવ ૫ અજીવ

જીવ એ જીવ તત્ત્વ છે, તેમજ સંવર, નિર્જરા અને મોક્ષ એ ત્રણ તત્ત્વ પણ જીવસ્વરૂપ (જીવપરિણામ) હોવાથી અથવા જીવના સ્વભાવ રૂપ હોવાથી જીવતત્ત્વ છે, માટે જીવ, સંવર, નિર્જરા અને મોક્ષ એ ચાર જીવ છે, અને શેષ પાંચ તત્ત્વો અજીવ છે. તેમાં પુણ્ય-પાપ-આશ્રવ-અને બન્ધ એ ચારે કર્મપરિણામ હોવાથી અજીવ ગણાય છે.

૯ તત્ત્વોમાં રૂપી-અરૂપી

એકે જીવ વાસ્તવિક રીતે તો અરૂપી જ છે, પરન્તુ ચાલુ પ્રસંગમાં તો દેહધારી હોવાથી રૂપી કહેલ છે, સંવર, નિર્જરા અને મોક્ષ એ ત્રણે જીવના પરિણામરૂપ હોવાથી અરૂપી છે, તથા પુણ્ય, પાપ આશ્રવ અને બન્ધ એ ચાર તત્ત્વ કર્મનો પરિણામ (કર્મપુદ્ગલમય રૂપી) હોવાથી રૂપી છે, અને અજીવતત્ત્વમાં રૂપી અને અરૂપી બન્ને પ્રકાર છે. કારણકે ધર્માસ્તિકાય વગેરે અરૂપી છે, અને એક પુદ્ગલ દ્રવ્યજ રૂપી છે (તે કારણથી આગળ અજીવના ૪ લેહ રૂપી અને ૧૦ લેહ અરૂપી કહેવાશે.)

संख्या	तत्त्वनां नाम	सू	सू	उपादेय	सू	असू	उपी	असूपी
१	श्रवतत्त्व	०	१	०	१	०	१	०
२	अश्रवतत्त्व	०	१	०	०	१	१	१
३	पुण्यतत्त्व	(१)	०	१	०	१	१	०
४	पापतत्त्व	१	०	०	०	१	१	०
५	आश्रवतत्त्व	१	०	०	०	१	१	०
६	संवरतत्त्व	०	०	१	१	०	०	१
७	निर्णयशतत्त्व	०	०	१	१	०	०	१
८	अन्धतत्त्व	१	०	०	०	१	१	०
९	भोक्षतत्त्व	०	०	१	१	०	०	१
		३	२	४	४	५	६	४
		(४)						

नवतत्त्वोना पेटा भेदो

चउदस चउदस वाया-लीसा वासी अ हुंति वायाला ।

सत्तावनं वारस, चउ नव भेया कमेणेसिं ॥२॥

संस्कृत अनुवाद

चतुर्दश चतुर्दश द्विचत्वारिंशद्, द्व्यशीतिश्च भवन्ति द्विचत्वारिंशत् ।
सप्तपञ्चाशद् द्वादश, चत्वारो नव भेदाः क्रमेणैषाम् ॥२॥

शब्दार्थ

चउदस-चौद (१४)
वायालीसा-भेतालीस (४२)
वासी-प्यासी (८२)
अ- पादपूर्तिं भाटे हुंति-छे
वायाला-भेतालीस (४२)
सत्तावनं-सत्तावन (५७)

वारस-भार (१२)
चउ-चार (४)
नव-नव (९)
भेया-बेद
कमेण-अनुकमे
एसिं-अ नवतत्त्वोना

અન્વય સહિત પદ્મછેદ

પત્તિં કમેણ ચડદસ ચડદસ વાયાલીસા વાસી વાયાલા સત્તાવન્નં
વારસ ચડ અ નવ ભેયા હુતિ ॥૧॥

ગાથાર્થ :

એઓ [નવતત્ત્વો] ના અનુક્રમે ૧૪-૧૪-૪૨-૮૨-૪૨-૫૭-૧૨-૪
અને ૯ લેદ છે. (અર્થાત્ જીવતત્ત્વના ૧૪ લેદ, અજીવતત્ત્વના ૧૪
લેદ, પુણ્યતત્ત્વના ૪૨ લેદ, પાપતત્ત્વના ૮૨ લેદ, આશ્રવતત્ત્વના ૪૨
લેદ, સંવરતત્ત્વના ૫૭ લેદ, નિર્જરાતત્ત્વના ૧૨ લેદ, બંધતત્ત્વના
૪ લેદ, અને મોક્ષતત્ત્વના ૯ લેદ છે. ॥ ૨ ॥

વિશેષાર્થ:

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે નવતત્ત્વના સર્વ લેદની સંખ્યા ૨૭૬ થાય
છે. તેમાં ૮૮ લેદ અરૂપી છે, ૧૮૮ લેદ રૂપી છે.

કહ્યું છે કે--

ધમ્માધમ્માગાસા, તિય તિય અદ્ધા અજીવદસગા ય ।

સત્તાવન્નં સવર, નિજ્જર દુદસ મુત્તિ નવગા ય ॥૧॥

અર્થ :-ધર્માસ્તિકાય, ૧ અધર્માસ્તિકાય, અને આકાશાસ્તિકાય

એ ત્રણના દરેકના ત્રણ ત્રણ લેદ ગણતાં ૯ લેદ, અને અદ્ધા (એટલે
કાળ) સહિત કરતાં અજીવના ૧૦ લેદ છે. તથા સંવરના ૫૭ લેદ,
નિર્જરાના ૧૨ લેદ, અને મોક્ષના ૯ લેદ (સંબંધ આગળની
ગાથામાં) ॥ ૧ ॥

અટ્ટાસિ અરુચિ હવઈ સંપઈ ડ મળામિ ચેવ રૂવીણં

પરમાણુ દેસ પપસા, સંધ ચડ અજીવ રૂવીણં ॥ ૨ ॥

અર્થ :-એ પ્રમાણે અરૂપી દ્રવ્યના ૮૮ લેદ છે, અને હવે રૂપી
દ્રવ્યના લેદ કહ્યું છે. પરમાણુ-દેશ-પ્રદેશ-અને-સ્કંધ એ ચાર લેદ
રૂપી અજીવના છે ॥ ૨ ॥

જીવે દસચડ, દુ ચડ, વાસી વાયાલ હુતિ ચત્તારિ ।

સય અટ્ટાસી રૂવી દુસયછસત્ત નવતત્તે ॥ ૩ ॥

અર્થ:-તથા જીવના ૧૪ લેદ, (પુણ્યના) ૪૨ લેદ, (પાપના) ૮૨ લેદ,

૧ એ ધર્માસ્તિકાયાદિકનું સ્વરૂપ આગળની ૮-૬-૧૦ મી ગાથામાં
કહેવાશે.

અને (આશ્રવના) ૪૨ લેહ તથા (બન્ધતત્વના) ૪ લેહ એ પ્રમાણે ૧૮૮ લેહ રૂપી છે. એ પ્રમાણે નવતત્વના સર્વ મળી ૨૭૬ લેહ છે. ॥૩॥

અહિં સંવર, નિર્જરશ અને મોક્ષ એ ત્રણ તત્વ આત્માને સહજ સ્વભાવ (મૂળ સ્વભાવ) હોવાથી અરૂપી છે, તથા જીવ, પુણ્ય, પાપ, આશ્રવ અને બન્ધ એ પાંચ તત્વને કર્મના આઠ લેહમાં યથાસંભવ સમાવેશ થાય છે. માટે એ પાંચ તત્વ રૂપી બ્રહ્મવાં, કારણકે કર્મપુદ્ગલ રૂપી છે. અહિં જો કે જીવ અરૂપી છે-તો પણ આગળ ગણાતા જીવના ૧૪ લેહ કર્મ સહિત સંસારી જીવના છે માટે જીવને અહિં રૂપીમાં ગણ્યો છે. તથા અજીવતત્વમાં પુદ્ગલ-દ્રવ્યના ૪ લેહ રૂપી અને ધર્માસ્તિકાયાદિકના ૧૦ લેહ અરૂપી છે.

એ નવે તત્વના રૂપી-અરૂપી લેહોની સંખ્યાનું તથા હેય જ્ઞેયાદિમાં કયા તત્વના કેટલા ઉત્તરલેહ પ્રાપ્ત થાય છે તે બ્રહ્મવાનું ચંત્ર નીચે પ્રમાણે છે.

તત્વનાં નામ	૨૭૬ લેહમાં જીવ-અજીવ	૨૭૬ લેહમાં રૂપી-અરૂપી	૨૭૬ લેહમાં હેય-જ્ઞેય-ઉચાદેય
જીવતત્વના	૧૪-૦	૧૪-૦	૦-૧૪-૦
અજીવતત્વના	૦-૧૪	૪-૧૦	૦-૧૪-૦
પુણ્યતત્વના	૦-૪૨	૪૨-૦	૦-૦-૪૨
પાપતત્વના	૦-૮૨	૮૨-૦	૮૨-૦-૦
આશ્રવતત્વના	૦-૪૨	૪૨-૦	૪૨-૦-૦
સંવરતત્વના	૫૭-૦	૦-૫૭	૦-૦-૫૭
નિર્જરશતત્વના	૧૨-૦	૦-૧૨	૦-૦-૧૨
બન્ધતત્વના	૦-૪	૪-૦	૪-૦-૦
મોક્ષતત્વના	૯-૦	૦-૯	૦-૦-૯
	૯૨-૧૮૪	૧૮૮-૮૮	૧૨૮-૨૮-૧૨૦

સંસારી જીવોના જુદી જુદી અપેક્ષાએ ભેદો
 એગવિહ દુવિહ તિવિહા ચડવિહા પંચવિહા જીવા
 ચેયણ-તસઈયરેહિં, વેય-ગઈ-કરણ-કાઈહિં ॥૩॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

(એકવિધ-દ્વિવિધ-ત્રિવિધા-ચતુર્વિધા : પંચ ષડ્ઠાવધા જીવાઃ;
 ચેતન-ત્રસેતરૈર્વેદ-ગતિ-કરણ-કાયૈઃ ॥૩॥

શબ્દાર્થ :

એગવિહ-એક પ્રકારના
 દુવિહ-બે પ્રકારના
 તિવિહા-ત્રણ પ્રકારના
 ચડવિહા-ચાર પ્રકારના
 પંચ (વિહા)-પાંચ પ્રકારના
 છવિહા-છ પ્રકારના
 જીવા-જીવો

ચેયણ-ચેતન(એકજ ભેદવડે)
 તસ-ત્રસ (અને)
 ઈયરેહિં-(ઘટિતર વડે એટલે)
 સ્થાવર વડે
 વેય-વેદ (ના ૩ ભેદ વડે)
 ગઈ-ગતિ (ના ૪ ભેદ વડે,
 કરણ-ઈન્દ્રિય (ના ૫ ભેદ વડે)
 કાઈહિં-કાય (ના ૬ ભેદ વડે)

અનવય સહિત પદચ્છેદ

ચેયણ-તસ ઈયરેહિં વેય-ગઈ કરણ-કાઈહિં ।

જીવા એગવિહ દુવિહ-તિવિહા-ચડવિહા-પંચ-છવિહા (હુતિ)

ગાથાર્થ :

ચેતના વડે કરીને, ત્રસ અને ઘટિતર એટલે સ્થાવર વડે કરીને,
 વેદ વડે કરીને, ગતિ વડે કરીને, ઇન્દ્રિયો વડે કરીને, કાય વડે કરીને,
 જીવો,- (અનુક્રમે) એક પ્રકારે, બે પ્રકારે, ત્રણ પ્રકારે, ચાર પ્રકારે,
 પાંચ પ્રકારે, અને છ પ્રકારે છે.

અર્થાત્ જીવો (અનુક્રમે) ચેતન ૩૫ એકજ ભેદ વડે એક
 પ્રકારના છે, ત્રસ અને સ્થાવર (એ બે ભેદ) વડે બે પ્રકારના પણ
 છે. વેદના (ત્રણ ભેદ) વડે ત્રણ પ્રકારના પણ કહેવાય. ગતિ (ના ચાર
 ભેદ) વડે ચાર પ્રકારના પણ કહેવાય. અથવા ઇન્દ્રિય (ના ૫ ભેદ)
 વડે પાંચ પ્રકારના પણ કહેવાય અને કાય (ના ૬ ભેદ) વડે ૬ પ્રકારના
 પણ કહેવાય.

વિશેષાર્થ:

સર્વ જીવને મતિ તથા શ્રુતજ્ઞાનનો અનન્તમો ભાગ હોવાથી અને તે અનન્તમા ભાગ જેટલું અલ્પ અથવા જીવલેદે અધિક અધિક ચૈતન્ય સ્પષ્ટ હોવાથી સર્વ જીવો ચૈતન્ય લક્ષણ વડે એકજ પ્રકારના છે, અર્થાત્ સંસારી જીવો જે અનન્તાનન્ત છે, તેમાંના કેટલાએક જીવો ચૈતન્યવાળા અને કેટલાએક જીવો ચૈતન્ય રહિત એમ બે પ્રકારના જીવો નથી, પરન્તુ સર્વે જીવ માત્ર ચૈતન્ય લક્ષણવાળા છે. માટે ચૈતન્ય લક્ષણ વડે જીવો એક પ્રકારના છે.

અથવા બીજી રીતે વિચારીએ તો સંસારી જીવોમાં કેટલાએક ત્રસ છે અને કેટલાએક સ્થાવર છે. એમ બે ભેદમાં સર્વ સંસારી જીવોનો સમાવેશ થાય છે. માટે ત્રસ અને સ્થાવર એ બે ભેદ વડે જીવો બે પ્રકારના પણ કહેવાય.

અથવા ત્રીજી રીતે વિચારીએ તો સંસારી જીવોમાંના કેટલાએક સ્ત્રીવેદવાળા, કેટલાક પુરુષવેદવાળા, અને કેટલાક નપુંસક વેદવાળા છે, એ પ્રમાણે ત્રણ ભેદમાં સર્વ સંસારી જીવોનો સમાવેશ થવાથી વેદની અપેક્ષાએ જીવો ત્રણ પ્રકારના પણ ગણાય.

અથવા ચોથી રીતે વિચારીએ તો સંસારી જીવોમાંના કેટલાક દેવ, કેટલાક મનુષ્ય, કેટલાક તિર્થંચ, અને કેટલાક નારકી હોવાથી એ ચાર ગતિભેદમાં સર્વ સંસારી જીવોનો સમાવેશ થવાથી ગતિભેદ વડે જીવો ૪ પ્રકારના પણ ગણાય.

અથવા પાંચમી રીતે વિચારીએ તો સંસારી જીવોમાંના કેટલાક એકેન્દ્રિય છે, કેટલાક દ્વીન્દ્રિય છે. કેટલાક ત્રીન્દ્રિય છે, કેટલાક ચતુરિન્દ્રિય છે. અને કેટલાક પંચેન્દ્રિય પણ છે. એ પ્રમાણે પાંચ ઈન્દ્રિયભેદમાં સર્વ સંસારી જીવોનો સમાવેશ થવાથી ઈન્દ્રિય ભેદે સંસારી જીવો ૫ પ્રકારના પણ ગણાય.

અથવા છઠ્ઠી રીતે વિચારીએ તો સંસારી જીવોમાં કેટલાએક પૃથ્વીકાય છે, કેટલાક અપ્કાય છે, કેટલાક અગ્નિકાય છે, કેટલાક વાયુકાય છે, કેટલાક વનસ્પતિકાય છે, અને કેટલાક ત્રસકાય છે, એ પ્રમાણે ૬ કાયભેદમાં સર્વ સંસારી જીવોનો સમાવેશ થવાથી જીવો ૬ પ્રકારના પણ ગણી શકાય.

અહિં એકવિધ દ્વિવિધ ઇત્યાદિ ૬ જાતિ છે, અને તેના ત્રસ, સ્થાવર ઇત્યાદિ અવાન્તર ભેદો તે પ્રકાર છે તેા પણ સામાન્યથી જીવી જીવી રીતે ૬ પ્રકારના જીવો છે એમ કહી શકાય. કારણકે અહિં બ્વતિશબ્દ પણ પ્રકારવાચક ગણી શકાય છે.

સંસારી જીવોના ૧૪ ભેદો

एगि दिय सुहुमियरा, सन्नियरपणिंदिया य सवितिचउ ।
अपज्जत्ता, पज्जत्ता, कमेण चउदस जियट्ठाणा ॥४॥

संस्कृत अनुवाद

एकेन्द्रियाः सूक्ष्मेतराः, संज्ञीतरपञ्चेन्द्रियाश्च सत्त्वित्त्रिचतुः ।

अपर्याप्ताः पर्याप्ताः क्रमेण चतुर्दश जीवस्थानानि ॥ ४ ॥

શબ્દાર્થ:

एगिंदिय-એકેન્દ્રિય જીવો

सुहुम-સૂક્ષ્મ

इयरा-બીજા એટલે બાહર

सन्नि-સંજ્ઞી

इयर-બીજા એટલે અસંજ્ઞી

पणिंदिया-પંચેન્દ્રિય

य-અને, તથા

स-સહિત

वि-દ્વીન્દ્રિય

ति-ત્રીન્દ્રિય

चउ-ચતુરિન્દ્રિય

अपज्जत्ता-અપર્યાપ્તા

पज्जत्ता-પર્યાપ્તા

कमेण-અનુક્રમે

चउदस-ચૌદ

जियट्ठाणा-જીવસ્થાનો (જીવના ભેદ)

અન્વય સહિત પદચ્છેદ

सुहुमियरा एगिंदिय, य सवि-ति चउ सन्नियरपणिंदिया

अपज्जत्ता पज्जत्ता, कमेण चउदस जियट्ठाणा ॥ ४ ॥

ગાથાર્થ:

સૂક્ષ્મ અને ઇતર એટલે બાહર એકેન્દ્રિય, અને બેઇન્દ્રિય, તેઇન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય સાથે સંજ્ઞી અને ઇતર એટલે અસંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય (અને તે બધા) અનુક્રમે પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા (એમ) ચૌદ જીવના સ્થાનકો (ભેદો) છે.

નવ. ૨

વિશેષાર્થ:-

ગાથામાં કહેલા જીવના ૧૪ ભેદોનો અનુક્રમ આ પ્રમાણે છે-

૧ અપર્યાપ્ત સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિય	૮ પર્યાપ્ત ત્રીન્દ્રિય
૨ પર્યાપ્ત સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિય	૯ અપર્યાપ્ત ચતુરિન્દ્રિય
૩ અપર્યાપ્ત બાહર એકેન્દ્રિય	૧૦ પર્યાપ્ત ચતુરિન્દ્રિય
૪ પર્યાપ્ત બાહર એકેન્દ્રિય	૧૧ અપર્યાપ્ત અસંજીવ એન્દ્રિય
૫ અપર્યાપ્ત દ્વીન્દ્રિય	૧૨ પર્યાપ્ત અસંજીવ એન્દ્રિય
૬ પર્યાપ્ત દ્વીન્દ્રિય	૧૩ અપર્યાપ્ત સંજીવ એન્દ્રિય
૭ અપર્યાપ્ત ત્રીન્દ્રિય	૧૪ પર્યાપ્ત સંજીવ એન્દ્રિય

જે એકેન્દ્રિય જીવોનાં ઘણાં શરીર એકત્ર થવા છતાં પણ દષ્ટિગોચર થાય નહિ તેમજ સ્પર્શથી પણ જાણવામાં ન આવે, તે સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિય જીવો ચૌદ રાજ્યલોકમાં સર્વત્ર વ્યાપ્ત થઈ રહેલા છે, લોકાકાશમાં એવી કોઈ પણ જગ્યા નથી કે જ્યાં સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિય જીવ ન હોય, એ જીવો શસ્ત્રાદિકથી ભેદાતા-છેદાતા નથી, અગ્નિથી બળી શકતા નથી, મનુષ્યાદિકના કંઈપણ ઉપયોગમાં આવતા નથી, અદૃશ્ય છે, કોઈ ઇન્દ્રિયથી જાણી શકાતા નથી, અને સૂક્ષ્મ નામકર્મના ઉદયથી જ એવા પ્રકારના સૂક્ષ્મપણાને પ્રાપ્ત થયા છે. એ સૂક્ષ્મ જીવોની હિંસા મનના સંકલ્પ માત્રથી થઈ શકે, પરંતુ વચનથી અથવા કાયાથી હિંસા થઈ શકતી નથી. પુનઃ એ જીવો પણ કોઈ વસ્તુને ભેદવા-છેદવા સમર્થ નથી, એવા એ સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિય જીવો છે. એ સૂક્ષ્મ પૃથ્વી-અપ્-તેહ-વાયુ-અને વનસ્પતિ એમ પાંચેય કાયના છે.

તથા જે એકેન્દ્રિય જીવોનાં ઘણાં શરીર એકત્ર થતાં ચક્ષુગોચર થઈ શકે છે (દેખી શકાય છે), તેવા બાહર નામકર્મના ઉદયવાળા પૃથ્વી-અપ્-તેહ-વાયુ-અને વનસ્પતિ એ પાંચ પ્રકારના બાહર એકેન્દ્રિયો કહેવાય છે, એ બાહર એકેન્દ્રિયોમાં કેટલાએક (વાયુ સરખા) એક ઇન્દ્રિયથી ગ્રાહ્ય છે. અને કોઈ બે ઇન્દ્રિયથી એમ યાવત્ કેટલાએક બાહરો પાંચે ઇન્દ્રિયોથી જાણી શકાય તેવા છે. એ બાહર એકેન્દ્રિયો

મનુષ્યાદિકના ઉપલોગમાં આવે છે, ચૌદ રાજલોકમાં સર્વાંત્ર વ્યાપ્ત નથી, પરંતુ અમુક અમુક નિયત ભાગમાં છે, એ જીવો શસ્ત્રથી ભેદી-છેદી શકાય તેવા પણ છે, અને તેઓ પણ ખીબ પદાર્થોને ભેદી-છેદી શકે છે, અગ્નિથી બળી શકે છે, અને કાયાથી પણ એ જીવોની હિંસા યાય છે. તથા એ જીવો એકબીબને પરસ્પર હણે છે, તેમજ એક જ ભતના એકેન્દ્રિય પોતે પોતાની ભતથી પણ હણાય છે, માટે એ જીવો સ્વકાયશસ્ત્ર, પરકાયશસ્ત્ર, અને ઉભયકાય શસ્ત્રના, વિષયવાળા પણ છે.

તથા શંખ-કોડા-જળો-અળસીયાં-પૂરા-કૃમિ આદિક દ્વીન્દ્રિય જીવો છે, તે કેવળ બાહર નામકર્મના ઉદ્દયવાળાજ છે, તેથી બાહર હોય છે, પણ સૂક્ષ્મ હોતા નથી. શાસ્ત્રમાં કોઈ કોઈ સ્થાને દ્વીન્દ્રિયાદિકને પણ સૂક્ષ્મ તરીકે કહ્યા છે. તે કેવળ અપેક્ષા અથવા વિવક્ષા માત્રથીજ કહ્યા છે, પરંતુ વાસ્તવિક રીતે તે બાહરજ છે. એ પ્રમાણે આગળ કહેવાતા ત્રીન્દ્રિયાદિ જીવો પણ બાહરજ બહુવા. આ જીવોને સ્પર્શનેન્દ્રિય અને રસનેન્દ્રિય એ બે ઇન્દ્રિયો હોય છે.

તથા ગધછયાં-ધનેરીયાં-ધંયળ-માંકડ-જૂ-કુંથુઆ-કીડી-મંકોડા-ધીમેલ-ઇત્યાદિ ત્રીન્દ્રિય જીવો છે. આ જીવોને સ્પર્શન-રસના-અને ઘ્રાણેન્દ્રિય એ ૩ ઇન્દ્રિયો હોય છે.

તથા બ્રમર-વીંચ્છુ-બગાઈ-કરોળીઆ-કંસારી-તીડ-ખડમાંકડી ઇત્યાદિ ચતુરિન્દ્રિય જીવો છે. આ જીવોને કણેન્દ્રિય સિવાયની ૪ ઇન્દ્રિયો હોય છે.

તથા માત-પિતાના સંયોગ વિના જળ-માટી આદિક સામગ્રીથી એકાએક ઉત્પન્ન થનાર ઢેડકા-સર્પ-મત્સ્ય-ઇત્યાદિ તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયો અને મનુષ્યના મળમૂત્રાદિ ૧૪ અશુચિ પદાર્થોમાં ઉત્પન્ન થનારા સંમૂર્ચ્છિમ મનુષ્યો એ સર્વે સંમૂર્ચ્છિમ પંચેન્દ્રિય કહેવાય અને એ સંમૂર્ચ્છિમ પંચેન્દ્રિયો સર્વે તથા પ્રકારના વિશિષ્ટ મનોવિજ્ઞાન (એટલે દીર્ઘ * કાલિકી સંજ્ઞા રૂપ મનોવિજ્ઞાન) રહિત હોવાથી અસંજ્ઞિ પંચેન્દ્રિય કહેવાય છે.

* દીર્ઘકાલિકી સંજ્ઞા એટલે ભૂતકાળ સંબંધિ અને ભવિષ્યકાળ સંબંધિ દીર્ઘકાળની-પૂર્વાપરની વિચારશક્તિ.

તથા જે જીવો માતૃપિતાના સંયોગ વડે ગર્ભાશયમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તેવા મનુષ્ય અને તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયો તથા કુંભીમાં ઉપપાત + જન્મથી ઉપજનારા નારકીઓ તેમજ ઉપપાત શર્યામાં ઉપપાત જન્મથી ઉપજનારા દેવો એ સર્વે તથા પ્રકારના વિશિષ્ટ મનોવિજ્ઞાનવાળા હોવાથી (દીર્ઘકાલિકી સંજ્ઞાવાળા હોવાથી) સંજ્ઞિપચેન્દ્રિય કહેવાય છે.

એ પ્રમાણે એકેન્દ્રિયના ૨ ભેદ, દ્વીન્દ્રિયનો ૧ ભેદ, ત્રીન્દ્રિયનો ૧ ભેદ, ચતુરિન્દ્રિયનો ૧ ભેદ તથા પંચેન્દ્રિયના ૨ ભેદ મળીને ૭ ભેદ થયા, એ સાતે ભેદવાળા જીવો અપર્યાપ્તા અને પર્યાપ્તા એમ બે બે પ્રકારના હોય છે. જે જીવને જેટલી પર્યાપ્તિ આગળ કહેવાશે તેટલી પર્યાપ્તિ પૂર્ણ કર્યા વિના મરણ પામે તે અપર્યાપ્ત કહેવાય અને તેટલી પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ કર્યા બાદ મરણ પામે તે પર્યાપ્ત કહેવાય.

અહિં સંક્ષેપમાં એટલુંજ જાણવું કે—સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ કર્યા વિના મરણ પામનારો જીવ લબ્ધિઅપર્યાપ્ત કહેવાય, અને સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ કરીને મરણ પામનારો જીવ લબ્ધિ પર્યાપ્ત કહેવાય છે. ત્યાં દરેક અપર્યાપ્ત (એટલે લબ્ધિઅપર્યાપ્ત) જીવ પહેલી ત્રણ પર્યાપ્તિઓજ પૂર્ણ કરી શકે છે. ચોથી, પાંચમી અને છઠ્ઠી એ ત્રણે પર્યાપ્તિઓ અધૂરી જ રહે છે, તથા પર્યાપ્ત (એટલે લબ્ધિપર્યાપ્ત) જીવ તો સ્વયોગ્ય ચાર, પાંચ અથવા છ પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ કર્યા બાદ જ મરણ પામે છે. અહિં પર્યાપ્તિ સંબંધી વિશેષ સ્વરૂપ આગળ છઠ્ઠી ગાથાના અર્થમાં કહેવાશે.

જીવનું લક્ષણ

नाणं च दंसणं चैव चरित्तं च तवो तहा;

वीरियं उवओगो य, एयं जीवस्स लक्खणं ॥५॥

+ સમ્મૂચ્છાંત-ગર્ભાજ-અને ઉપપાત એ ત્રણ પ્રકારનો જન્મ છે. તેમાં ઉપપાત જન્મ દેવ-નારકને હોય છે, અને આક્રીના બે જન્મ-મનુષ્ય-તિર્યંચમાં હોય છે.

સંસ્કૃત અનુવાદ

(જ્ઞાનં ચ દર્શનં ચૈવ, ચારિત્રં ચ તપસ્તથા,
વીર્યમુપયોગશ્ચૈતજ્જીવસ્ય લક્ષણમ્ ॥ ૫ ॥

નાણં-જ્ઞાન	તહા-તથા
ચ-અને (અથવા છંદપૂર્તિ માટે)	વીરિયં-વીર્ય
દંસણં-દર્શન	ઉવઓગો-ઉપયોગ
ચૈવ-નિશ્ચય	ચ-અને
ચરિત્તં-ચારિત્ર	ણ્યં-એ (જ્ઞાનાદિ ૬)
ચ-અને (છંદપૂર્તિ માટે)	જીવસ્સ-જીવનું (જીવનાં)
તવો-તપ	લક્ષણં-લક્ષણ-ચિહ્ન

અન્વય અને પદચ્છેદ.

નાણં ચ દંસણં ચૈવ, ચરિત્તં ચ તવો તહા,
વીરિયં ચ ઉવઓગો, ણ્યં જીવસ્સ લક્ષણં ॥ ૫ ॥

ગાથાર્થ :

જ્ઞાન અને દર્શન તે ખરાંજ, ચારિત્ર અને તપ તથા વીર્ય અને ઉપયોગ એ જીવનું લક્ષણ છે.

વિશેષાર્થ :

જ્ઞાન તે મતિજ્ઞાન-શ્રુતજ્ઞાન અવધિજ્ઞાન-મનઃપર્યવજ્ઞાન-અને કેવળજ્ઞાન, એ પાંચ જ્ઞાન સમ્યક્દષ્ટિ જીવની અપેક્ષાએ કહેવાય છે, કારણ કે સમ્યક્દષ્ટિનું જ જે જ્ઞાન તે જ્ઞાન કહેવાય, અને મિથ્યાદષ્ટિનું જ્ઞાન તે અજ્ઞાન કહેવાય. અને તે મિથ્યાદષ્ટિ સંબંધી મતિઅજ્ઞાન-શ્રુતઅજ્ઞાન અને વિભંગજ્ઞાન (એટલે અવધિ સંબંધિ અજ્ઞાન-વિપરીત જ્ઞાન) એ ત્રણ અજ્ઞાન છે. એ રીતે ૫+૩=૮ પ્રકારનાં જ્ઞાન છે. જ્ઞાયતે પરિચ્છિદ્યતે વસ્ત્વનેનેતિ જ્ઞાનમ્ એટલે જેના વડે વસ્તુ જણાય પરિચ્છેદાય તે જ્ઞાન કહેવાય. અહિં વસ્તુમાં સામાન્ય ધર્મ અને વિશેષ ધર્મ એમ બે પ્રકારના ધર્મ છે. બે પ્રકારના ધર્મમાંથી જેના

વડે વિશેષ ધર્મનું જ્ઞાન થાય, તે જ્ઞાન, સાકારોપયોગ કે વિશેષોપયોગ કહેવાય. આ અમુક છે, અથવા આ ઘટ વા પટ અમુક વર્ણનો, અમુક સ્થાનનો, અમુક કર્તાનો, ઇત્યાદિ વિશેષ ધર્મ અથવા વિશેષ આકારવાળો જે બાધ તે સાકારોપયોગ આદિ જ્ઞાનોપયોગ જ છે, (અને સામાન્ય ધર્મને જાણવાની શક્તિ તે દર્શન કહેવાશે.) એ ૮ જ્ઞાનમાંનું ગમે તે એક વા અધિક જ્ઞાન હીનાધિક પ્રમાણવાળું દરેક જીવને હોય છે જ. પરંતુ કોઈ જીવ જ્ઞાન રહિત હોય જ નહિં, તેમજ જીવ સિવાય બીજા કોઈ દ્રવ્યમાં જ્ઞાન ગુણ હોય જ નહિં. તેથી જ્યાં જ્યાં જ્ઞાન ત્યાં ત્યાં જીવ, અને જ્યાં જ્યાં જીવ ત્યાં ત્યાં જ્ઞાન અવશ્ય હોવાના કારણથી જ્ઞાન એ જીવનો જ ગુણ છે, માટે જીવનું લક્ષણ જ્ઞાન કહ્યું છે. તથા સંસારી જીવને તે જ્ઞાન, જ્ઞાનાવરણ કર્મના ક્ષયોપશમથી હીનાધિક, અને ક્ષયથી સંપૂર્ણ પ્રગટ થાય છે.

તથા-અક્ષુદર્શન, અચક્ષુદર્શન, અવધિદર્શન, અને કેવળદર્શન એ + ચાર પ્રકારનાં દર્શન છે. એ ચાર પ્રકારનાં દર્શનમાંનું એક વા અધિક દર્શન હીન વા અધિક પ્રમાણમાં દરેક જીવ માત્રને હોય છે, અને એ દર્શનગુણ પણ જ્ઞાનગુણની પેઠે અવશ્ય જીવને જ હોય પરંતુ બીજાને ન હોય, તેથી પરસ્પર અવિનાભાવી સંબંધ હોવાથી દર્શન ગુણ એ જીવનું લક્ષણ છે. વસ્તુનો સામાન્ય ધર્મ જાણવાની શક્તિ તે દર્શન અથવા નિરાકાર ઉપયોગ અથવા સામાન્ય ઉપયોગ કહેવાય છે. કારણ કે આ ઘટ અમુક વર્ણનો, અમુક સ્થાનનો ઇત્યાદિ આકારજ્ઞાન નહિં, પરંતુ કેવળ આ ઘટ છે એમ સામાન્ય ઉપયોગ હોય છે માટે એ દર્શનગુણ નિરાકાર ઉપયોગરૂપ છે; અથવા સામાન્ય ઉપયોગરૂપ છે. દૃશ્યતે વસ્તુને સામાન્યરૂપેણેતિ દર્શનમ્ અર્થાત્ જેના વડે વસ્તુ સામાન્ય રૂપે દેખાય તે દર્શન, અને તે દર્શનાવરણ કર્મના ક્ષયોપશમથી અથવા ક્ષયથી હોય છે. અહિં છન્નસ્થને પહેલાં દર્શનોપયોગ અન્ત

+ આઠ પ્રકારના જ્ઞાન અને ચાર પ્રકારના દર્શનનું વિશેષ સ્વરૂપ કર્મત્રયાદિ અન્ય ત્રિથેથી જાણવું. તથા આગળ કહેવાતા સામાયિક આદિ ચારિત્રનું સ્વરૂપ (પાંચ ચારિત્રવાળી આ પ્રકરણની) ૩૨-૩૩ મી ગાથાના અર્થમાં કહેવાશે.

મુદ્ગૂર્ત સુધી હોય છે, અને ત્યારબાદ અન્તમુદ્ગૂર્ત જ્ઞાનોપયોગ હોય છે. એ પ્રમાણે દર્શનોપયોગ અને જ્ઞાનોપયોગ અન્તમુદ્ગૂર્ત-અન્ત-મુદ્ગૂર્તને આન્તરે વારંવાર પ્રાપ્ત થયા કરે છે અને કેવળી ભગવન્તને પ્રથમ સમયે કેવળજ્ઞાન, બીજે સમયે કેવળદર્શન એ પ્રમાણે એકેક સમયને આન્તરે સાદિ અનંતકાળ સુધી ચાલુ રહે છે, એમાં સિદ્ધત્વ પ્રાપ્તિના પ્રથમ સમયે પણ જ્ઞાનોપયોગ જ વર્તીતો હોય છે. એ પ્રમાણે ઉપયોગની પરાવૃત્તિ તે જીવનો સ્વભાવ જ છે.

શંકા-દર્શન એટલે સામાન્ય ઉપયોગ, અને જ્ઞાન એટલે વિશેષ ઉપયોગ, એ બન્ને ઉપયોગ જીવનું લક્ષણ છે, એમ કહીને પુનઃ ઉપયોગને પણ જીવના લક્ષણ તરીકે આગળ બુદ્ધો કહેશે, તો એ ત્રણેયમાં કયા પ્રકારની ભિન્નતા છે ?

ઉત્તર-હે જિજ્ઞાસુ ! જ્ઞાન, દર્શન અને ઉપયોગ એ ત્રણ વાસ્તવિક રીતે સર્વથા ભિન્ન નથી; કારણ કે જીવનો મૂળ ગુણ ઉપયોગ છે, પરંતુ એ ઉપયોગ ન્યારે વસ્તુના વિશેષ ધર્મ ગ્રહણમાં પ્રવર્તીતો હોય ત્યારે તે જ્ઞાન કહેવાય, અને વસ્તુના સામાન્ય ધર્મ ગ્રહણમાં પ્રવર્તીતો હોય ત્યારે એ જ ઉપયોગ દર્શન કહેવાય. એ પ્રમાણે જ્ઞાન, દર્શન અને ઉપયોગ બે કે સર્વથા ભિન્ન નથી તો પણ સર્વત્ર જ્ઞાનનું માહાત્મ્ય અતિશય હોવાથી જ્ઞાનની મુખ્યતા દર્શાવવાને જીવના વિશેષ ઉપયોગ રૂપ જ્ઞાનને ૬ લક્ષણમાં સર્વથી પહેલું કહ્યું, અને દર્શન એ પ્રાથમિક (સામાન્ય) ઉપયોગ છે માટે તેને બીજું લક્ષણ કહ્યું છે, જેથી સર્વ સિદ્ધાન્તોમાં અને પ્રસિદ્ધિમાં પણ જીવના ગુણ જ્ઞાન, દર્શન આદિ કહેવાય છે. પુનઃ જ્ઞાનોપયોગ તે જ્ઞેય પદાર્થનો સંબંધ થવા છતાં પણ તુર્ત પ્રથમ સમયે નથી થતો પરન્તુ પ્રથમ સમયથી જ્ઞાનમાત્રા વૃદ્ધિ પામતાં પામતાં અન્તમુદ્ગૂર્ત કાળે જે નિશ્ચિત અથવા વિશિષ્ટ અવબોધ થાય છે તે જ્ઞાન છે, અને તે બીજા અન્તમુદ્ગૂર્ત સુધી જ ટકી રહે છે. એમાં પહેલા અન્તમુદ્ગૂર્ત સંબંધી જે અનિશ્ચિત અથવા અવિશિષ્ટ બોધ તે દર્શન છે. (એ શ્રી ભગવતીજીનો ભાવાર્થ દ્રવ્યલોક પ્રકાશમાં કહ્યો છે, અને તે છદ્મસ્થના દર્શન-જ્ઞાનની અપેક્ષાએ ઠીક સંભવે છે.)

[જ્ઞાન-વસ્તુમાં રહેલા વિશેષ ધર્મને જાણવાની આત્મા િ રહેલી શક્તિ, તે જ્ઞાન. વસ્તુમાં રહેલા સામાન્ય ધર્મને જાણવાની આત્મામાં રહેલી શક્તિ તે દર્શન અને તે બંને શક્તિઓનો વ્યાપાર, વપરાશ તે ઉપયોગ જ્ઞાનશક્તિનો વપરાશ, તે જ્ઞાનોપયોગ અને દર્શન શક્તિનો વપરાશ, તે દર્શનોપયોગ.]

તથા ચારિત્ર, તે સામાયિક-છેદોપસ્થાપન-પરિહારવિશુદ્ધિ-સૂક્ષ્મ સંપરાય-યથાખ્યાત-દેશવિરતિ અને અવિરતિ એ સાત પ્રકારે છે. એ ચારિત્ર માવર્થી-હિંસાદિક અશુભ પરિણામથી નિવૃત્ત (વિરકત) થવા રૂપ છે, અને દ્રવ્યથી-વ્યવહારથી અશુભ ક્રિયાના નિરોધ (ત્યાગ) રૂપ છે, એ સાત ચારિત્રમાંનું કોઈપણ ચારિત્ર હીન વા અધિક પ્રમાણમાં દરેક જીવ માત્રને હોય છે જ, અને જીવ સિવાય બીજા કોઈ દ્રવ્યમાં એ હોય નહિ, માટે ચારિત્ર તે જીવનું લક્ષણ કહ્યું છે. ચરન્તિ અનિન્દિતમનેનેતિ ચારિત્રમ્ જેના વડે અનિન્દિત (એટલે પ્રશસ્ત-શુભ) આચરણ થાય તે ચરિત્ર અથવા ચારિત્ર કહેવાય અથવા અષ્ટવિકર્મ-ચયરિક્તીકરણાદ્ વા ચારિત્રમ્ આઠ પ્રકારના કર્મસંચયને (કર્મના સંગ્રહને) ખાલી કરનાર હોવાથી ચારિત્ર કહેવાય, અથવા ચર્યંતે ગમ્યંતે અનેન નિવૃત્તાવિતિ ચારિત્રમ્ જેના વડે (જે આચરવા વડે) મોક્ષમાં જવાય તે ચારિત્ર કહેવાય. એ ચારિત્ર ચારિત્રમોહનીયના ઉપશમથી તથા ક્ષયોપશમથી હીનાધિક અને ક્ષયથી સંપૂર્ણ હોય છે.

તથા તપ દ્રવ્યથી અને ભાવથી બાહ્ય તપ અને અભ્યન્તર તપ તે ૬-૬ પ્રકારે એમ ૧૨ પ્રકારનો તપ આગળ નિજ્જ્ઞાન તત્ત્વની ગાથામાં કહેવાશે. અથવા સામાન્યથી ઈચ્છાનો રોધ (ઈચ્છાનો ત્યાગ અથવા ઈચ્છાનું રોકાણ) તે નિશ્ચય તપ-ભાવ તપ છે. એ તપના ભેદોમાંથી કોઈ પણ ભેદવાળો તપ દરેક જીવ માત્રને હોય છે, અને તે પણ હીન વા અધિક પ્રમાણમાં હોય છે જ, અને તે જીવ દ્રવ્યમાંજ હોય છે, પરંતુ અન્ય દ્રવ્યમાં નહિ, માટે તપ એ પણ જીવનું લક્ષણ છે. તાપયતિ અષ્ટપ્રકારં કર્મં ઇતિ તપઃ આઠ પ્રકારના કર્મને જે તપાવે (એટલે બાળે) તે તપ કહેવાય. અથવા તાપ્યન્તે રસાદિઘાતવઃ કર્માણિ વા અનેનેતિ તપઃ (રસ-અસ્થિ-મજ્જા-માંસ-રુધિર-મેદ-અને શુક્ર એ

રસાદિ સાત ધાતુઓને અથવા કર્મોને જેના વડે તપાવાય એટલે બાળી દેવાય, તે તપ કહેવાય) એ તપ મોહનીય અને વીર્યાન્તરાય એ એ કર્મના સહચારી ક્ષયોપશમથી હીનાધિક, અને ક્ષયથી સંપૂર્ણ પ્રગટ થાય છે.

તપ-કર્મોથી છુટવા, સ્વ-સ્વરૂપ તરફ બળપૂર્વક જવા માટે આત્માને જે પ્રયત્ન.

તથા વીર્ય એટલે યોગ, ઉત્સાહ, બળ, પરાક્રમ, શક્તિ ઇત્યાદિ કહેવાય છે તે કરણવીર્ય અને લબ્ધિવીર્ય એમ બે પ્રકારે છે. મન-વચન-કાયાના આલંબનથી પ્રવર્તતું વીર્ય તે કરણવીર્ય, અને જ્ઞાન-દર્શનાદિકના ઉપયોગમાં પ્રવર્તતું આત્માતું સ્વાભાવિક વીર્ય તે લબ્ધિવીર્ય કહેવાય, અથવા આત્મામાં શક્તિ રૂપે રહેલું વીર્ય તે લબ્ધિવીર્ય, અને વીર્યની પ્રવૃત્તિમાં નિમિત્તભૂત મન-વચન અને કાયા રૂપ કરણ-સાધન-તે કરણવીર્ય. કરણવીર્ય સર્વ સયોગી સંસારી જીવોને હોય છે. અને લબ્ધિવીર્ય તો વીર્યાન્તરાયના ક્ષયોપશમથી સર્વ ઇન્દ્રિય જીવોને હીન વા અધિક આદિ અસંખ્ય પ્રકારનું હોય છે, અને કેવલિ ભગવંતને તથા સિદ્ધ પરમાત્માને તો વીર્યાન્તરાય કર્મના ક્ષયથી સંપૂર્ણ અને એક સરખું અનન્ત લબ્ધિવીર્ય પ્રગટ થયેલું હોય છે. એ વીર્ય સર્વ જીવ દ્રવ્યમાં હોય છે, તેમજ જીવદ્રવ્ય સિવાય બીજા કોઈ પણ દ્રવ્યમાં હોઈ શકતું નથી, માટે વીર્યગુણ એ જીવનું લક્ષણ છે. અહિં વિ એટલે વિશેષથી આત્માને ફેરવતી એટલે તે-તે ક્રિયાઓમાં પ્રેરે-પ્રવર્તાવે, તે વીર્ય કહેવાય.

શંકા-વીર્ય એટલે શક્તિ તો પુદ્ગલ દ્રવ્યમાં પણ છે. કારણ કે-પરમાણુ એક સમયમાં લોકના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી શીઘ્રગતિ-વાળો થઈ પહોંચી જાય છે. તો વીર્ય જીવનું જ લક્ષણ કેમ હોય ?

ઉત્તર-સામાન્યથી શક્તિધર્મ તો સર્વે દ્રવ્યમાં હોય છે જ, અને તે વિના કોઈપણ દ્રવ્ય પોતપોતાની અર્થક્રિયામાં પ્રવર્તી શકે નહિ. માટે તેવા સામાન્ય શક્તિધર્મ તે અહીં વીર્ય કહેવાય નહિ, પરંતુ યોગ, ઉત્સાહ, પરાક્રમ ઇત્યાદિ પર્યાયને અનુસરતો જે વીર્ય ગુણ અને તે રૂપ આત્મશક્તિ સમજવી, તે તો કેવળ આત્મદ્રવ્યમાં જ હોય છે, માટે વીર્ય એ જીવનો જ ગુણ છે.

ઉપયોગ-તે ૫ જ્ઞાન, ૩ અજ્ઞાન, અને ૪ દર્શન એમ ૧૨ પ્રકારનો છે તેમાં પણ જ્ઞાનનો સાકાર ઉપયોગ અને ૪ પ્રકારના દર્શનનો નિરાકાર ઉપયોગ હોય છે, માટે એ સાકાર-નિરાકાર રૂપ ૧૨ ઉપયોગ-માંના યથાસંભવ ઉપયોગ એક વા અધિક, તથા હીન વા વધુ પ્રમાણમાં દરેક જીવને અવશ્ય હોય છે. તેમજ જીવ સિવાયના અન્ય દ્રવ્યમાં ઉપયોગ ગુણ કોઈ શકે નહિ; માટે ઉપયોગ એ જીવનું લક્ષણ છે.

લક્ષણ એટલે શું ?

પ્રશ્ન-અહિં જ્ઞાન આદિ જીવનાં ૬ લક્ષણ કહ્યાં, પરંતુ લક્ષણ એટલે શું ?

ઉત્તર :—જે ધર્મ અથવા ગુણ જે વસ્તુનો કહેવાતો હોય તે વસ્તુમાં તે સર્વથા વ્યાપ્ત હોય, અને તે સિવાય અન્ય વસ્તુમાં તે ન સંભવતો હોય તો તે ધર્મ અથવા ગુણ તે વસ્તુનું લક્ષણ કહેવાય. પરંતુ તે ધર્મ અથવા ગુણ જે તે વસ્તુમાં સર્વ વ્યાપ્ત ન હોય, અથવા તો તે વસ્તુમાં સર્વ વ્યાપ્ત હોવા છતાં ખીજી વસ્તુમાં પણ અલ્પઅંશે યા સર્વાંશે વ્યાપ્ત હોય, તો તે ધર્મ વા ગુણ તે વસ્તુનું લક્ષણ ન ગણાય. જેમકે—ગાયનું લક્ષણ સાસ્ના (ગજાની ગોદડી) છે. તે દરેક ગાય માત્રને સદાકાળ હોય છે, પરંતુ કોઈ ગાયમાં ન હોય એમ નથી. તેમજ એ સાસ્ના ભેંસ આદિ પશુઓને નથી. માટે સાસ્ના એ ગાયનું લક્ષણ છે. પરંતુ શૃંગિત્વ (શિંગડાવાળાપણું) એ ગાયનું લક્ષણ નથી. કારણ કે શિંગડાં જે કે સર્વ ગાયને સદાકાળ છે, તો પણ ગાયને જ હોય છે, તેમ નથી, ભેંસ આદિકને પણ હોય છે તેમજ કપિલ વર્ણ (એક જાતનો લાલ રંગ) એ પણ ગાયનું લક્ષણ નથી, કારણ કે સર્વ ગાયો કપિલ વર્ણવાળી હોતી નથી. માટે અવ્યાપ્તિ, અતિવ્યાપ્તિ, અને અસંભવ એ ૩ દોષ રહિત હોય, તે લક્ષણ કહેવાય. અવ્યાપ્તિ એટલે અમુક ભાગમાં વ્યાપ્ત હોય પણ સર્વમાં વ્યાપ્ત ન હોય. અતિવ્યાપ્તિ એટલે સર્વમાં વ્યાપ્ત હોવા છતાં તે સિવાય અન્ય પદાર્થમાં પણ વ્યાપ્ત હોય, અને અસંભવ એટલે જેમ ગાયનું લક્ષણ એક શક્તિ (એક ખુરીવાળા પણું) એ હોઈ શકે જ નહિ, કારણ કે—

ગાયને તો એક પગમાં બે ખરી હોય છે. એ રીતે જ્ઞાનાદિ ૬ લક્ષણો પણ જીવદ્રવ્યમાં અવ્યાપ્તિ આદિ દોષ રહિત છે, એમ વિચારવું.

સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિયાદિ જીવને જ્ઞાન આદિ કેવી રીતે ?

સૂક્ષ્મ અપર્યાપ્ત નિગોદ જીવને ઉત્પત્તિને પ્રથમ સમયે પણ મતિ-શ્રુત જ્ઞાનનો અનન્તમો ભાગ ઉઘાડો હોય છે, અને પ્રથમ સમયે તે એક પર્યાય જેટલું જ શ્રુતજ્ઞાન નહિ, પરંતુ અનેક પર્યાય જેટલું (અર્થાત્) પર્યાયસમાસ) શ્રુતજ્ઞાન હોય છે, માટે તેમાં પણ જ્ઞાન લક્ષણ છે. જો કે તે અતિ અસ્પષ્ટ છે, તો પણ મૂર્છાગત મનુષ્યવત્ અથવા નિદ્રાગત મનુષ્યવત્ કિંચિત્ જ્ઞાનમાત્રા તો અવશ્ય હોય છે. એ પ્રમાણે અનન્તમા ભાગ જેટલું અને અસ્પષ્ટ અચક્ષુદર્શન હોવાથી દર્શન લક્ષણ પણ છે, અને તે જ્ઞાન તથા દર્શન ક્ષયોપશમ ભાવનાં છે. હવે ચારિત્રનું આવરણ કરનાર કર્મ જો કે સર્વઘાતી છે, તો પણ અતિ ચઢેલા મહામેઘના સમયે પણ દિવસ-રાત્રિનો વિભાગ સમજી શકાય તેવી સૂર્યની અદ્ય પ્રભા હંમેશ ઉઘાડી જ રહે છે, તેમ ચારિત્રગુણનો ઘાત કરનાર કર્મ જો કે સર્વઘાતી (સર્વથા ઘાત કરનાર) કહ્યું છે, તો પણ ચારિત્રગુણની કિંચિત્ માત્રા તો ઉઘાડી જ હોય છે, એમ સિદ્ધાંતોમાં સ્પષ્ટ કહેલ છે, તેથી સૂં અપ૦ નિગોદને પ્રથમ સમયે અતિ અદ્ય ચારિત્ર ગુણ હોય છે અને તે અવિરતિ ચારિત્ર હોય છે. જેમ ચારિત્ર તેમ તપ ગુણ પણ અદ્ય માત્રાવાળો હોય છે, તથા આહાર ગ્રહણ આદિ ક્રિયાઓમાં પ્રવર્તતું અતિ અદ્ય વીર્ય પણ હોય છે, અને તે અસંખ્યાત ભેદે હીનાધિક તરતમતાવાળું હોય છે. તે કારણથી જ કર્મ પ્રકૃતિ વગેરે ગ્રંથોમાં “સૂં અપ૦ નિગોદ જીવને પણ વીર્યાન્તરાયના ક્ષયોપશમથી અપર્યાપ્ત અવસ્થા સુધી નિરન્તર અસંખ્ય ગુણ વૃદ્ધિવાળાં યોગસ્થાનેા પ્રતિ સમય પ્રાપ્ત થાય” એમ કહ્યું છે. વળી જો જ્ઞાન-દર્શન છે, તો તેના વ્યાપારરૂપ ઉપયોગ લક્ષણ અવશ્ય હોય જ. એ પ્રમાણે જેમ સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિય અપર્યાપ્તામાં ૬ લક્ષણો કહ્યાં, તે રીતે ઔદે જીવભેદમાં યથાસંભવ ૬ લક્ષણો સ્વયં વિચારવાં.

વળી સત્તા માત્રથી તો સૂક્ષ્મ અપર્યાપ્ત નિગોદ જીવને પણ અનન્તજ્ઞાન, અનન્ત દર્શન, અનન્ત ચારિત્ર, અનન્તવીર્ય, અનન્ત

ઉપયોગ છે, પરન્તુ કર્મના આવરણથી તે જ્ઞાનાદિ ગુણો અદ્ય અથવા અધિક ગણાય છે, અને કર્માવરણ રહિત જીવને સંપૂર્ણ પુષ્ટ હોય છે, માટે જ્ઞાનાદિ ગુણો સિદ્ધ પરમાત્મામાં જોવા છે તેવા જ સૂક્ષ્મ નિગોદ જીવમાં પણ હોય છે, પરન્તુ નિગોદને સત્તાગત છે, અને સિદ્ધને સંપૂર્ણ પ્રગટ થયેલ છે, એજ તદ્વાવત છે.

સંસારી જીવોની છ પર્યાપ્તિઓ

**આહારસરીરિન્દ્રિય—પજ્જત્તી આણપાણભાસમણે,
ચઠ પંચ પંચ છપ્પિ ય ઇગવિગલાઽસન્નિસન્નીણં॥૬॥**

સંસ્કૃત અનુવાદ

આહારશરીરેન્દ્રિય-પર્યાપ્તય આનપ્રાણભાષામનાંસિ ।

ચત્તસ્રઃ પંચ પંચ ષટ્પિ, ચૈકવિકલાઽસન્નિસન્નિનામ્ ॥૬॥

શબ્દાર્થ

આહાર-આહાર

સરીર-શરીર

ઇન્દ્રિય-ઇન્દ્રિય

પજ્જત્તી-પર્યાપ્તિ

આણપાણ-શ્વાસોચ્છવાસ

ભાસ-ભાષા

મણે=મનઃ

ચઠ-ચાર

પંચ-પાંચ

પંચ-પાંચ

છપ્પિ-(છ અપિ)-છએ

ઇગ-એકેન્દ્રિય જીવોને

વિગલ-વિકલેન્દ્રિયને

અસન્નિ-અસંજ્ઞી પંચેન્દ્રિયને

સન્નીણ-સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિયને

અન્વય સહિત પદરહેદ

આહાર-સરીર-ઇન્દ્રિય-પજ્જત્તી આણપાણ ભાસ મણે;

ઇગ-વિગલ-અસન્નિ સન્નીણં ચઠ પંચ પંચ ય છપ્પિ ॥૬॥

ગાથાર્થ :

આહાર, શરીર અને ઇન્દ્રિય એ ત્રણ ખાસ, (તથા બીજી) શ્વાસોચ્છવાસ, ભાષા અને મનઃ (એ છ) પર્યાપ્તિઓ છે. એકેન્દ્રિય જીવોને, વિકલેન્દ્રિય જીવોને, અસંજ્ઞી પંચેન્દ્રિયોને અને સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિયોને ચાર, પાંચ, પાંચ અને છયે પર્યાપ્તિઓ હોય છે. ॥૬॥

વિશેષાર્થ :

પર્યાપ્તિ—એટલે સંસારી જીવને શરીરધારી તરીકે જીવવાની જીવનશક્તિ તે પર્યાપ્તિ, જે કે-કોઈપણ જાતિનું શરીર ધારણ કરીને જીવવાની આત્મામાં શક્તિ છે. પરંતુ એ શક્તિ પુદ્ગલ-પરમાણુઓની મદદ વિના પ્રગટ થતી નથી. અર્થાત્ જે પુદ્ગલ-પરમાણુઓની મદદ ન હોય, તે આત્માની શરીરમાં જીવવાની શક્તિ પ્રગટ ન થાય, એટલે કે-તે શરીરધારી તરીકે જીવી ન શકે. આ ઉપરથી એ વ્યાખ્યા થાય છે કે—

પુદ્ગલ પરમાણુઓના સમૂહના નિમિત્તથી આત્મામાંથી પ્રગટ થયેલી અને શરીરધારીપણે જીવવા માટેના ઉપયોગી પુદ્ગલોને પરિણામવાવાનું કામ કરનારી આત્માની અમુક જાતની (શરીર ધારણ કરી જીવવાની) જીવનશક્તિ, તે પર્યાપ્તિ.

આહાર વિના શરીર અંધાય નહીં, શરીર ધારણ કર્યા વિના જીવ કોઈપણ રીતે સંસારીપણે જીવી શકે નહીં. તેથી ઇન્દ્રિયો અંધવી પડે, શ્વાસોચ્છવાસ વિના શરીરધારી જીવ જીવી શકે નહી. તથા વધારે શક્તિવાળા જીવને ઓલવાની અને વિચારવાની શક્તિની જરૂર પડે છે. કે જેને લીધે તે ઓલી શકે છે અને વિચારી શકે છે.

માટે અધા સંસારી જીવોની અપેક્ષાએ-આહાર, શરીર, ઇન્દ્રિય, શ્વાસોચ્છવાસ, ભાષા અને મન એ છ પર્યાપ્તિઓ હોય છે. એ છથી વધારે જીવનશક્તિ સંભવતીજ નથી.

પોતાને યોગ્ય પર્યાપ્તિઓ પૂરી કરે તે જીવનું નામ પર્યાપ્ત જીવ અને પોતાને યોગ્ય પર્યાપ્તિઓ પૂરી કર્યા વિના મરે, તે અપર્યાપ્ત જીવ.

અપર્યાપ્તપણું અપાવનાર કર્મ તે અપર્યાપ્ત નામકર્મ. અને પર્યાપ્તપણું અપાવનાર કર્મ તે પર્યાપ્ત નામકર્મ.

પર્યાપ્તિની ઉપર પ્રમાણે વ્યાખ્યા સમજ્યા પછી તેના કાર્ય—

કારણ, બાહ્ય-અભ્યન્તર નિમિત્તો, દ્રવ્ય, ભાવ, વગેરે અપેક્ષાએ અનેક જાતની વ્યાખ્યાઓ શાસ્ત્રમાં આપવામાં આવેલી છે.૧

આહાર વગેરેને યોગ્ય પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરવામાં તથા આહારાદિ રૂપે પરિણામ પમાડવામાં કારણરૂપ એવી આત્માની શરીરમાં જીવનક્રિયા ચલાવવાની શક્તિ તે પર્યાપ્તિ, (અથવા તે શક્તિના અલંબન-કારણરૂપ જે પુદ્ગલો તે પર્યાપ્તિ, અથવા તે શક્તિ અને શક્તિના કારણરૂપ પુદ્ગલ સમૂહની નિષ્પત્તિ તે પર્યાપ્તિ, અથવા તે શક્તિનો અને શક્તિના કારણ રૂપ પુદ્ગલસમૂહની પરિસમાપ્તિ તે પર્યાપ્તિ કહેવાય. એ પ્રમાણે પર્યાપ્તિના અનેક અર્થ થાય છે. પણ પર્યાપ્તિ એટલે શક્તિ એ મુખ્ય અર્થ છે.)

તે પર્યાપ્તિ એટલે આત્મશક્તિ, પુદ્ગલના અવલંબન વિના ઉત્પન્ન થતી નથી. તે કારણથી આત્મા જ્યારે ઉત્પત્તિ સ્થાનમાં ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે ઉત્પન્ન થતાનીર સાથે જ (કોયલામાં સ્પર્શેલા અગ્નિની માફક) પ્રતિસમય આહારના પુદ્ગલો ગ્રહણ કરતો જાય છે, અને તે અમુક અમુક પ્રમાણમાં જથ્થાબંધ જ્યારે ગ્રહણ થઈ જાય છે ત્યારે તે તે

૧ પર્યાપ્તિ એ શબ્દનો ધાતુસિદ્ધ અર્થ સમાપ્તિ પણ થાય છે, તો પણ આહારગ્રહણાદિની શક્તિ વગેરે અર્થો સિદ્ધાન્તની પરિભાષા પ્રમાણે જાણવા, પુનઃ “સમાપ્તિ” એ અર્થ, પર્યાપ્તિઓના આગળ કહેવાતા અર્થમાંથી જ ઠીક સમજાશે.

૨ ઉત્પત્તિના પ્રથમ સમયે જે પુદ્ગલો ગ્રહણ થાય છે, તેમાં આત્માની શક્તિ તૈજસ-કાર્મણ શરીરના પુદ્ગલોના અવલંબન-સહાયથી છે. (કારણ કે સંસારી આત્મા પુદ્ગલોના અવલંબન-સહાય સિવાય કોઈ પણ જાતની ચેષ્ટા કરી શકતો નથી એવો સામાન્ય નિયમ છે) અને ઉત્પત્તિ થયા બાદ જેટલી જેટલી યોગમાત્રા વૃદ્ધિ પામતી જાય (તે તદ્દલવ શરીર સંબંધિ યોગમાત્રા જાણવી, અને તે યોગ-માત્રાઓ તત્ તત્ સમયે ગૃહ્યમાણ પુદ્ગલોના અવલંબન-સહાયવાળી જાણવી.) તેમ તેમ તે શક્તિ ખીલતી જાય.

પુદ્ગલના જ્ઠા-સમૂહ દ્વારા આત્મામાં અનુક અનુક કાર્ય કરવાની (જીવનનિર્વાહમાં કરવા યોગ્ય આવશ્યક કાર્યો કરવાની) જે શક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે, તે આહાર પર્યાપ્તિ આદિ પર્યાપ્તિઓના નામથી ઓળખાય છે, માટે પુદ્ગલના ઉપચયથી (=સમૂહથી) ઉત્પન્ન થયેલ આત્માની (આહાર પરિણમનાદિમાં ઉપયોગી) જે શક્તિ વિશેષ. તે પર્યાપ્તિ. એ અર્થ અતિપ્રસિદ્ધ છે. તે આહાર પર્યાપ્તિ આદિ ૬ પર્યાપ્તિઓનું યતિક્ષિત સ્વરૂપ મનુષ્યના તથા તિર્યંચના રઔદારિક શરીર સંબંધિ પર્યાપ્તિઓને અનુસરીને કહીએ છીએ, તે આ પ્રમાણે—

૧ આહાર પર્યાપ્તિ—ઉત્પત્તિસ્થાને રહેલા આહારને જીવ જે શક્તિ વડે ગ્રહણ કરે, અને ગ્રહણ કરીને ખલ-રસને યોગ્ય બનાવે, તે આહાર પર્યાપ્તિ. (અહીં ખલ એટલે અસાર પુદ્ગલો-મળ-મૂત્રાદિ, અને શરીરાદિ રચનામાં ઉપયોગી થાય તેવાં પુદ્ગલો તે રસ છે.) આ પર્યાપ્તિ પ્રથમ સમયે જ સમાપ્ત થાય છે.

૨ શરીર પર્યાપ્તિ—રસને યોગ્ય પુદ્ગલોને જે શક્તિ વડે જીવ શરીરરૂપે—સાત ધાતુરૂપે રચે, તે શક્તિ તે શરીરપર્યાપ્તિ. (અહીં શરીર, કાયયોગપ્રવૃત્તિમાં સમર્થ થાય ત્યાં સુધીની જે શરીરરચના, પછી પર્યાપ્તિની (શક્તિની) સમાપ્તિ થાય છે. અને તે સામર્થ્ય અન્તર્મુદૂર્ત સુધી શરીર-યોગ્ય પુદ્ગલો મેળવ્યાથી પ્રગટ થાય છે.)

૩ ઇન્દ્રિય પર્યાપ્તિ—રસરૂપે જુદાં પડેલ પુદ્ગલોમાંથી તેમજ સાત ધાતુમય શરીરરૂપે રચાયેલાં પુદ્ગલોમાંથી પણ ઇન્દ્રિય યોગ્ય પુદ્ગલો ગ્રહણ કરી ઇન્દ્રિયપણે પરિણમાવવાની જે શક્તિ, તે ઇન્દ્રિય-પર્યાપ્તિ (શરીરપર્યાપ્તિ સમાપ્ત થયા બાદ પણ બીજા અન્તર્મુદૂર્ત

૧ પ્રતિસમય આહારગ્રહણ-સપ્ત ધાતુઓની રચના-ઇન્દ્રિયો દ્વારા વિષયોનું ગ્રહણ—શ્વાસોચ્છ્વાસ-વચનોચ્ચાર અને માનસિક વિચારો, એ જીવન નિર્વાહમાં (નિર્વાહનાં) ૬ આવશ્યક કાર્યો ગણાય.

૨ આહારક શરીર સંબંધિ તથા વૈક્રિય શરીર સંબંધિ પર્યાપ્તિઓનું સ્વરૂપ જો કે કંઈક ભિન્ન છે, તો પણ આ ઉપરથી રહેજે સમજી શકાય તેવું છે.

સુધી મેળવેલાં ઇન્દ્રિયપુદ્ગલોથી રચાતી અભ્યન્તર નિવૃત્તિ ઇન્દ્રિય જ્યારે વિષયબોધ કરવામાં સમર્થ થાય છે, ત્યારે આ ઇન્દ્રિય પર્યાપ્તિની સમાપ્તિ થાય છે.

શ્વાસોચ્છ્વાસ પર્યાપ્તિ—જે શક્તિવડે શ્વાસોચ્છ્વાસ યોગ્ય વર્ગણનાં પુદ્ગલો ગ્રહણ કરી શ્વાસોચ્છ્વાસ રૂપે પરિણુમાવી અવલંબીને વિસર્જે, તે શક્તિનું નામ શ્વાસોચ્છ્વાસ પર્યાપ્તિ છે. (ઇન્દ્રિયપર્યાપ્તિ પૂર્ણ થયા બાદ પણ ત્રીજા અન્તર્મુદૂર્ત સુધી ગ્રહણ કરેલી શ્વાસોચ્છ્વાસ વર્ગણને શ્વાસોચ્છ્વાસરૂપે પરિણુમાવવામાં ઉપકારી પુદ્ગલોથી જ્યારે જીવ શ્વાસોચ્છ્વાસ ક્રિયામાં સમર્થ થાય છે, ત્યારે આ પર્યાપ્તિની સમાપ્તિ થાય છે.)

૫ ભાષા પર્યાપ્તિ—જીવ જે શક્તિવડે ભાષા યોગ્ય પુદ્ગલો ગ્રહણ કરી ભાષાપણે પરિણુમાવી અવલંબીને વિસર્જન કરે, તે શક્તિનું નામ ભાષા પર્યાપ્તિ. (શ્વાસો પર્યાપ્તિ પૂર્ણ થયા બાદ પણ ચોથા અન્તર્મુદૂર્ત સુધી ગ્રહણ કરેલાં (ભાષા પુદ્ગલોને ભાષાપણે પરિણુમાવવામાં ઉપકારી) પુદ્ગલોથી જીવ જ્યારે વચનક્રિયામાં સમર્થ થાય છે ત્યારે આ પર્યાપ્તિની સમાપ્તિ થાય છે.)

૬ મનઃ પર્યાપ્તિ—જીવ જે શક્તિવડે મનઃ પ્રાયોગ્યપુદ્ગલો ગ્રહણ કરી મનપણે પરિણુમાવી અવલંબીને વિસર્જન કરે, તે શક્તિનું નામ મનઃપર્યાપ્તિ. (ભાષાપર્યાપ્તિ પૂર્ણ થયા બાદ પણ પાંચમા અન્તર્મુદૂર્ત સુધી ગ્રહણ કરેલ (મનોપ્રાયોગ્ય પુદ્ગલોને મનપણે પરિણુમાવવામાં સમર્થ) પુદ્ગલોથી જીવ જ્યારે વિષયચિંતનમાં સમર્થ થાય ત્યારે આ પર્યાપ્તિની સમાપ્તિ થઈ ગણાય છે.)

દેવાદિકને પર્યાપ્તિઓનો ક્રમ

એ પ્રમાણે મનુષ્ય-તિર્યંચને આહાર પર્યાપ્તિ ૧ સમયમાં અને જીવ પાંચ પર્યાપ્તિ અનુક્રમે અન્તર્મુદૂર્ત-અન્તર્મુદૂર્ત કાળે સમાપ્ત

૧ આ પુદ્ગલોને શ્રી તત્ત્વાર્થ ટીકામાં મનઃકરણ નામથી સ્પષ્ટ ઓળખાવ્યાં છે, કે જે મનોવર્ગણનાં પુદ્ગલોથી ભિન્ન છે, જેમ મનઃ કરણ સ્પષ્ટ કહેલ છે. તેમ ભાષાકરણ અને ઉચ્છ્વાસ કરણ એ શબ્દો સ્પષ્ટ દેખવામાં આવ્યા નથી, પરંતુ કેટલાક પાઠો ઉપરથી ઉચ્છ્વાસકરણ અને ભાષા કરણ પણ હોય એમ સંભવે છે. પછી સત્ય શ્રી બહુશ્રુતગમ્ય.

થાય છે, અને દેવ નારક સંબંધિ તથા ઉત્તરવૈક્રિય અને આહારકશરીર સંબંધિ પર્યાપ્તિઓમાં—આહાર પર્યાપ્તિ પ્રથમ સમયે, શરીર પર્યાપ્તિ ત્યારબાદ અન્તર્મુહૂર્તે અને શેષ ચાર પર્યાપ્તિઓ અનુક્રમે એકેક સમયને અન્તરે સમાપ્ત થાય છે. વળી શ્રી ભગવતીજી આદિકમાં તેા દેવને ભાષાપર્યાપ્તિની અને મનઃપર્યાપ્તિની સમકાળે સમાપ્તિ થવાની અપેક્ષાએ દેવને પાંચ પર્યાપ્તિ કહી છે.

૬ પર્યાપ્તિઓ પુદ્ગલ સ્વરૂપ છે.

શ્રી તત્ત્વાર્થ સૂત્રમાં કહ્યું છે કે “પર્યાપ્તિઓ પુદ્ગલરૂપ છે, અને તે કર્તારૂપ આત્માનું કરણ (સાધન) વિશેષ છે કે જે કરણવિશેષ વડે આત્માને આહારગ્રહણાદિ સામર્થ્ય ઉત્પન્ન થાય છે, અને તે કરણ જે પુદ્ગલો વડે રચાય છે, તે આત્માએ ગ્રહણ કરેલાં પુદ્ગલો કે જે તથા-પ્રકારની પરિણતિવાળાં છે. તેજ પર્યાપ્તિ શબ્દ વડે કહેવાય છે. (અર્થાત્ તે પુદ્ગલોનું જ નામ પર્યાપ્તિ છે)”

લઘ્વિ અપર્યાપ્ત વગેરે ૪ ભેદ.

પર્યાપ્તિઓ સમાપ્ત થવાના કાળને અંગે જીવના પણ પર્યાપ્ત-અપર્યાપ્ત એ બે મુખ્ય ભેદ છે, ત્યાં જે જીવ સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ કર્યા બાદ મરણ પામે, તે જીવ પર્યાપ્ત કહેવાય, અને નિર્ધને કરેલા મનોરથોની માફક જે જીવ સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિ પૂર્ણ કર્યા વિના મરણ પામે, તેવો જીવ અપર્યાપ્ત કહેવાય. એ પર્યાપ્તપણું પ્રાપ્ત થવું તે પર્યાપ્ત નામકર્મના ઉદયથી થાય છે, અને અપર્યાપ્ત નામકર્મના ઉદયથી જીવને અપર્યાપ્તપણું પ્રાપ્ત થાય છે. એ પ્રમાણે જીવના પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત એવા બે મુખ્ય ભેદ છે. પુનઃ એ બે ભેદના અવાન્તર ભેદ પણ છે. તે સર્વ ભેદ છૂટા પાડતાં ચાર ભેદ થાય છે, તે આ પ્રમાણે—

૧ લઘ્વિ અપર્યાપ્ત—જે જીવ સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ ન કરે અને મરણ પામી જાય તે લઘ્વિ અપર્યાપ્ત કહેવાય. પૂર્વ ભવમાં બાંધેલા

૧ “સ્વયોગ્ય” એટલે ચાલુ ગાથામાં જે એકેન્દ્રિયને ૪, વિકલેન્દ્રિયને ૫. અસંજિ પંચેન્દ્રિયને ૫, તથા સંજિ પંચેન્દ્રિયને ૬ પર્યાપ્તિઓ કહી છે, તે પ્રમાણે એકેન્દ્રિયને સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિઓ ૪, ઇત્યાદિ રીતે જાણવું.

અપર્યાપ્ત નામકર્મના ઉદયવડે જીવ લલિધ અપર્યાપ્ત થાય છે. અને આ જીવો પ્રથમની ત્રણ પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ કરી શકે છે, અને રચોથી અથવા રચોથી પાંચમી, અથવા ૪ રચોથી, પાંચમી અને છઠ્ઠી પર્યાપ્તિઓ અધૂરીજ રહે છે.

૨ લલિધ પર્યાપ્ત—જે જીવ (પાતાના મરણ પહેલાં) સ્વયોગ્ય સર્વ પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ કરેજ, તે જીવ (પૂર્ણ કર્યા પહેલાં અથવા પછી પણ) લલિધ પર્યાપ્ત કહેવાય. પૂર્વ લવે બાંધેલા પર્યાપ્ત નામકર્મના ઉદયથીજ જીવ આ લવમાં સ્વયોગ્ય સર્વ પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ કરી શકે છે. (અર્થાત પૂર્ણ કરીને મરણ પામે છે.)

૩ કરણ અપર્યાપ્ત—ઉત્પત્તિ સ્થાને સમકાલે સ્વયોગ્ય સર્વ પર્યાપ્તિઓની રચનાનો પ્રારંભ થયો છે, જ્યાં સુધી તે સમાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી જીવ કરણ અપર્યાપ્ત કહેવાય. અહિં કરણ એટલે સ્વયોગ્ય ઇન્દ્રિયાદિ પર્યાપ્તિઓ, તે વડે અપર્યાપ્ત (એટલે અસમાપ્ત) અર્થ હોવાથી કરણ અપર્યાપ્ત ગણાય. પૂર્વે કહેલ લલિધ પર્યાપ્ત તથા લલિધ-અપર્યાપ્ત એ બન્ને જીવને કરણ અપર્યાપ્તપણું હોય છે, તેમાં-લલિધ પર્યાપ્ત જીવ તો પ્રથમ કરણ અપર્યાપ્ત હોઈ પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ કર્યા બાદ કરણ પર્યાપ્ત થવાનો છે, અને લલિધ અપર્યાપ્ત જીવને તો કરણ પર્યાપ્તપણું થવાનું જ નથી.

૪ કરણ પર્યાપ્ત—ઉત્પત્તિસ્થાને સમકાળે સ્વયોગ્ય સર્વ પર્યાપ્તિઓની

૧. અહીં લલિધ એટલે પૂર્વબદ્ધ પર્યાપ્ત નામકર્મજન્ય યોગ્યતા અથવા પર્યાપ્ત નામકર્મનો ઉદય જાણવો. કરણ કે પર્યાપ્તને પૂર્વબદ્ધ પર્યાપ્ત નામકર્મનો અને અપર્યાપ્તને પૂર્વબદ્ધ અપર્યાપ્ત નામકર્મનો ઉદય એજ લલિધરૂપ છે.

૨. એકેન્દ્રિયને ૩. વિકલેન્દ્રિય તથા અસંજિ પંચેન્દ્રિયને

૪. સંજિ પંચેન્દ્રિયને

૫. શાસ્ત્રોમાં એ બે સ્થાને બીજો અર્થ એવો પણ કહ્યો છે કે-કરણ એટલે ઇન્દ્રિય પર્યાપ્ત, તે વડે અપર્યાપ્ત-અસમાપ્ત તે કરણ અપર્યાપ્ત અને ઇન્દ્રિય પર્યાપ્ત સમાપ્ત થયા બાદ જીવ કરણ પર્યાપ્ત કહેવાય, જેથી સર્વે લલિધ અપર્યાપ્ત જીવો પણ કરણ પર્યાપ્ત થયા બાદ જ મરણ પામી શકે છે. આ બેમાંથી ઉપરનો જ અર્થ યાદ રાખવો. કરણ કે-એ અર્થેથી અભ્યાસી વર્ગને વિશેષ ગુચવણ ઉભી થાય માટે જે વિશેષ પ્રસિદ્ધ અર્થ છે, તેજ કહ્યો છે.

(એટલે પર્યાપ્તિ સંબંધિ કરણબૂત પુદ્ગલસમૂહની) રચનાનો જે પ્રારંભ થયો છે, તે રચના સમાપ્ત થયા બાદ જીવ કરણ પર્યાપ્તિ કહેવાય. ઉપર કહ્યા પ્રમાણે લઙ્ગિય પર્યાપ્તિ જીવ જ કરણ પર્યાપ્તિ થઈ શકે છે.

લઙ્ગિય અપર્યાપ્તિ વગેરે ૪ લેહનો કાળ:

લઙ્ગિય અપર્યાપ્તિપણનો કાળ-ભવના પ્રથમ સમયથી (એટલે પૂર્વ ભવમાંથી છૂટે તેજ સમયથી) ઉત્પત્તિસ્થાને ઇન્દ્રિય પર્યાપ્તિ પૂર્ણ કરે ત્યાં સુધી એટલે સર્વ મળી અન્તર્મુદૂર્તનો છે. જેથી વાટે વહેતાં પણ લઙ્ગિય અપર્યાપ્તિ ગણાય.

૨ લઙ્ગિય પર્યાપ્તિપણનો કાળ ભવના પ્રથમ સમયથી (એટલે પૂર્વ ભવમાંથી છૂટે તેજ સમયથી) સંપૂર્ણ ભવ પર્યાપ્તિ (એટલે દેવને ૩૩ સાગરોપમ, મનુષ્યને ૩ પલ્યોપમ ઇત્યાદિ.) જેથી વાટે વહેતો જીવ પણ લઙ્ગિય પર્યાપ્તિ કહેવાય.

૩ કરણ અપર્યાપ્તિપણનો કાળ-ભવના પ્રથમ સમયથી સ્વયોગ્ય સર્વ પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ ન કરે ત્યાં સુધી (એટલે સર્વ મળીને અન્તર્મુદૂર્ત) તથા વાટે વહેતો જીવ પણ કરણ અપર્યાપ્તિ ગણાય.

૪. કરણ પર્યાપ્તિપણનો કાળ લઙ્ગિય પર્યાપ્તિના આયુષ્યમાંથી પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ કરવાનો અન્તર્મુદૂર્ત જેટલો કાળ બાદ કરે તેટલો જાણવો. અર્થાત્ અન્તર્મુદૂર્ત ન્યૂન સ્વ-આયુષ્ય પ્રમાણ. (જેથી દેવને અન્તર્મુદૂર્ત ન્યૂન ૩૩ સાગરોપમ અને મનુષ્યને અન્તર્મુદૂર્ત ન્યૂન ૩ પલ્યોપમ ઇત્યાદિ)

એ ચાર પ્રકારના પર્યાપ્તિ જીવોનો અર્થ કહીને, તે જીવોના લેહની પરસ્પર પ્રાપ્તિનું કોષ્ટક બતાવીએ છીએ—

૧. લઙ્ગિય અપર્યાપ્તિમાં-લઙ્ગિય અપર્યાપ્તિ અને કરણ અપર્યાપ્તિ (તથા અપેક્ષાએ ળીજા અર્થ પ્રમાણે કરણ પર્યાપ્તિ પણ).

૨ લઙ્ગિય પર્યાપ્તિમાં-લઙ્ગિય પર્યાપ્તિ-કરણ અપર્યાપ્તિ, કરણ પર્યાપ્તિ.

૩ કરણ અપર્યાપ્તિમાં-કરણ અપર્યાપ્તિ-લઙ્ગિય અપર્યાપ્તિ-લઙ્ગિય પર્યાપ્તિ.

૪ કરણ પર્યાપ્તિમાં-કરણ પર્યાપ્તિ-લઙ્ગિય પર્યાપ્તિ (અપેક્ષાએ ળીજા અર્થ પ્રમાણે લઙ્ગિય અપર્યાપ્તિ પણ)

૧. ઇન્દ્રિય પર્યાપ્તિ પૂર્ણ થયા બાદ કરણ પર્યાપ્તિ કહેવાય, એ ઉપરની ટિપ્પણમાં કહેલા ળીજા અર્થ પ્રમાણે.

પર્યાપ્તના લેહ-પ્રતિલેહની સ્થાપના

જીવ

લઙ્ઘિ અપર્યાપ્ત

લઙ્ઘિ પર્યાપ્ત

કરણ અપર્યાપ્ત

કરણ અપર્યાપ્ત

કરણ પર્યાપ્ત

ઉત્તર દેહમાં ભિન્ન પર્યાપ્તની રચના

લઙ્ઘિવંત જીવે પોતાના જન્મના મૂળ શરીરની રચના સમયે જે ચાર અથવા છ પર્યાપ્તિઓ સમાપ્ત કરી છે, તે પર્યાપ્તિઓ વડે સંપૂર્ણ ભવ સુધી પર્યાપ્ત ગણાય છે. પરન્તુ એજ (તથાવિધ લઙ્ઘિવાળો) જીવ જ્યારે પર્યાપ્તિ અવસ્થામાં બીજું નવું શરીર બનાવે છે, ત્યારે પુનઃ તે નવા શરીર સંબંધિ ચાર અથવા છ પર્યાપ્તિઓ નવેસરથી રચે છે. પરન્તુ પ્રથમની રચેલી જન્મ શરીર સંબંધિ પર્યાપ્તિઓ ઉપયોગી થતી નથી. ત્યાં લઙ્ઘિપર્યાપ્ત બાહર વાયુકાયમાંના વૈક્રિયશરીર રચવાની શક્તિવાળા કેટલાએક લઙ્ઘિ બાહર પર્યાપ્તિ જે વાયુકાય જીવો છે, તે જીવોએ જન્મ સમયે ઔદારિક શરીર સંબંધિ ૪ પર્યાપ્તિ રચી છે, તેા પણ પુનઃ બીજું નવું શરીર (એટલે વૈક્રિયશરીર) રચતી વખતે નવીન વૈક્રિયશરીર સંબંધિ જુદી ૪ પર્યાપ્તિઓ રચે છે. તથા આહારકલઙ્ઘિવંત ઔદપૂર્વધર મુનિ મહાત્માએ જન્મ સમયે ઔદારિકશરીરની ૬ પર્યાપ્તિઓ રચી છે, તેા પણ આહારકશરીરની રચના પ્રસંગે આહારક દેહ સંબંધિ નવી ૬ પર્યાપ્તિઓ રચે છે. એ પ્રમાણે લઙ્ઘિવંત મનુષ્યોના પણ મૂળ દેહની ૬ પર્યાપ્તિ ભિન્ન અને ઉત્તર દેહની ૬ પર્યાપ્તિ ભિન્ન રચાય છે. પર્યાપ્તિઓનો પ્રારંભ સમકાળે અને સમાપ્તિ અનુક્રમે.

જીવ ઉત્પત્તિસ્થાને આવ્યા બાદ સ્વયંજ્ય સર્વપર્યાપ્તિઓનો પ્રારંભ સમકાળે કરે છે, પરન્તુ સમાપ્તિ અનુક્રમે જ થાય છે, કારણ કે—તૈજસ કાર્મણુ શરીરના બળવડે આત્માએ ઉત્પત્તિ સ્થાનમાં પ્રથમ સમયે શુક્ર રુધિરાદિ જે પુદ્ગલો પ્રહણુ કર્યાં, તેજ પ્રથમ સમયે ગૃહીત પુદ્ગલોદ્વારા

એજ(ગૃહીત)પુદ્ગલોને તથા હવેથી ગ્રહણ કરાતાં પુદ્ગલોને પણ ખલ-રસ પણે જૂઠા પાડવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થઈ, તે આહાર પર્યાપ્તિની પરિસમાપ્તિ થઈ. પરંતુ એ પ્રથમ ગૃહીત પુદ્ગલોથી શરીર વગેરેની પણ કંઈક અંશે-એક અંશે રચના થઈ છે. (પણ સંપૂર્ણ રચના થઈ નથી), એટલે પ્રથમ સમય ગૃહીત પુદ્ગલો પ્રથમ સમયે જ કેટલાંક ખલપણે, કેટલાંક રસપણે (એટલે સાત ધાતુયોગ્ય), કેટલાંક ઋદ્ધિન્દ્રિયપણે, કેટલાંક ઉચ્ચ-વાસ કાર્યમાં સહાયકરૂપે, કેટલાંક લાષાકાર્યમાં સહાયકરૂપે અને કેટલાંક મનઃકાર્યમાં સહાયકરૂપે પરિણુમેલાં છે, અને તેટલા અલ્પ અલ્પ પુદ્ગલો-દ્વારા આત્માને તે તે કાર્યમાં કંઈક કંઈક અંશે શક્તિ પ્રાપ્ત થઈ છે. તે કારણથી સર્વે પર્યાપ્તિઓ સમકાળે પ્રારંભાય છે એમ કહેવામાં આવે છે, અને સમાપ્તિ તો અનુક્રમેજ થાય છે, તેનું કારણ પર્યાપ્તિઓનો અર્થ વાંચવાથીજ સ્હેજે સમજાયું હશે.

૬ પર્યાપ્તિઓ અનુક્રમે સૂક્ષ્મ-સૂક્ષ્મતર છે.

પુનઃ પર્યાપ્તિઓ સમકાળે પ્રારંભાવા છતાં પણ અનુક્રમે પૂર્ણ થવાનું કારણ એ છે કે એમાંની પહેલી આહાર પર્યાપ્તિ સ્થૂલ છે, બીજી શરીર પર્યાપ્તિ તેથી સૂક્ષ્મ છે, અને ત્રીજી પર્યાપ્તિ યાવત છકી, તેથી પણ અધિક સૂક્ષ્મ-સૂક્ષ્મ છે, અને અનુક્રમે અધિક અધિક પુદ્ગલ સમૂહ વડે તે તે પર્યાપ્તિઓની સૂક્ષ્મતા બની શકે છે, અને અધિક અધિક પુદ્ગલ સમૂહ મેળવવામાં કાળ પણ અધિક અધિકજ લાગે છે. જેમ શેર રૂંધ કાંતવાને છએ કાંતનારીઓ સમકાળે કાંતવા માંડે તો પણ બહુ સૂત્ર કાંતનારી કોકડું બહેલું પૂર્ણ કરે, અને અધિક અધિક સૂક્ષ્મ સૂત્ર કાંતનારી કોકડું ઘણા વિલંબે પૂર્ણ કરે છે, તેમ પર્યાપ્તિઓની સમાપ્તિના સંબંધમાં પણ બહુવું. (દત્ત્યાદિ ભાવાર્થ) શ્રી તત્ત્વાર્થસૂત્રની ટીકા માં કહ્યો છે)

પ્રાણુનું કારણ પર્યાપ્તિ

વળી આ પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ થવાથી જ આગળ (સાતમી)

* ઈન્દ્રિય પ્રાણુના અર્થ પ્રસંગે આગળ કહેવાતી અભ્યન્તર નિર્વૃત્તિ ઈન્દ્રિય પણે.

ગાથામાં) કહેવાતા જીવના (આયુષ્ય સિવાયના) દ્રવ્ય પ્રાણો ઉત્પન્ન થાય છે, માટે પર્યાપ્ત કારણરૂપ છે, અને પ્રાણ કાર્યરૂપ છે. કઈ પર્યાપ્ત કયા પ્રાણનું કારણ છે, તે પ્રાણના વર્ણનમાં આગળ કહેવાશે.

કયા જીવને કેટલી પર્યાપ્ત ?

એ પ્રમાણે પર્યાપ્ત સંબંધિ અતિસંક્ષિપ્ત વિગત કહીને હવે ચૌ પંચ પંચ છપ્પિય, ઇગવિગલાડસન્નિસત્રીણં એ ગાથાના ઉત્તરાર્ધથી કયા જીવને કેટલી પર્યાપ્ત હોય, તે બતાવે છે—એકેન્દ્રિય જીવને પહેલી ચાર પર્યાપ્તિ (એટલે આહાર-શરીર-ઇન્દ્રિય-અને ઉચ્છ્વાસ) ક્ષીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય તથા અસંજિ પંચેન્દ્રિય જીવને પહેલી પાંચ પર્યાપ્તિ છે, અને સંજિપંચેન્દ્રિય જીવને છએ હોય છે.

॥ इति पर्याप्तिस्वरूपम् ॥

સંસારી જીવને જીવવાની જીવનક્રિયાઓ [પ્રાણો]

પર્ણિદિઅત્તિવલ્લસા-સાઝ દસપાણ, ચૌ છ સગ અટ્ટ ।
 ઇગ-દુ-તિ-ચૌરિદીણં, અસન્નિ-સન્નીણ નવ દસ ચ ॥૭॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

પંચેન્દ્રિયત્રિવલોચ્છ્વાસાયૃષિ દશ પ્રાણાન્નત્વારઃ ષટ્ સપ્તાષ્ટૌ ।
 પકદ્વિત્રિચતુરિન્દ્રિયાણા-મસંજિસંજિનાં નવ દશ ચ ॥ ૭ ॥

શબ્દાર્થ :-

પર્ણિદિઅ-પાંચ ઇન્દ્રિયો
 ત્તિ-ત્રણ
 વલ-બળ-યોગ
 ઝસાસ-શ્વાસોચ્છ્વાસ
 આઠ-આયુષ્ય
 દસ-દશ
 પાણ-પ્રાણ (છ)
 ચૌ-ચાર પ્રાણ
 છ-છ પ્રાણ
 સગ-સાત પ્રાણ

અટ્ટ--આઠ પ્રાણ
 ઇગ-એકેન્દ્રિયને
 દુ-ક્ષીન્દ્રિયને
 તિ--ત્રીન્દ્રિયને
 ચૌરિદીણં-ચતુરિન્દ્રિયને
 અસન્ની-અસંજિ પંચેન્દ્રિયને
 સન્નીણ-સંજિ પંચેન્દ્રિયને
 નવ-નવ પ્રાણ
 દસ-દશ પ્રાણ
 ચ-વળી, અને

અન્ય સહિત ૫૬૨૭૬

પણ હૃદય, સ્તિ બલ, ઝુસાસ, આઝ દસ પાણ ।

હમ-દુ-તિ-ચડરિંદીણં અસન્નિ સન્નીણ ચડ છ સગ અદ્દ, નવ ય દસ ॥

ગાથાથ' :

પાંચ ઇન્દ્રિયો, ત્રણ બળ (એટલે યોગ), ૨વાસોચ્છવાસ, અને આયુષ્ય એ દશ પ્રાણુ છે (તેમાંના) એકેન્દ્રિયને, દ્વીન્દ્રિયને, ત્રીન્દ્રિયને ચતુરિન્દ્રિયને, અસંજ્ઞિપંચેન્દ્રિયને અને સંજ્ઞિપંચેન્દ્રિયને ચાર, છ, સાત, આઠ, નવ અને દશ (પ્રાણુ હોય) છે. ॥૭૭॥

વિશેષાર્થ' :-

પ્રાણિતિ જીવતિ અનેતિ પ્રાણઃ= જેના વડે જીવે, તે પ્રાણુ કહેવાય. અર્થાત્ આ જીવ છે, અથવા આ જીવે છે, એવી પ્રતીતિ જે બાહ્ય લક્ષણોથી થાય તે બાહ્ય લક્ષણોનું નામ અહિં પ્રાણ, [એટલે દ્રવ્ય પ્રાણ] કહેવાય છે. એ ૧૦ પ્રાણુ જીવને જ હોય છે, અને જીવદ્રવ્ય સિવાય બીજા દ્રવ્યમાં એ પ્રાણુ હોય નહિં, માટે એ ૧૦ દ્રવ્ય પ્રાણુ તે જીવનું લક્ષણ (બાહ્ય લક્ષણ) છે.

પ્રાણો એ સંસારી જીવનું જીવન છે. જીવન વિના-પ્રાણો વિના કોઈ પણ સંસારી જીવ જીવી ન શકે-દશ પ્રાણો ૩૫ જીવનક્રિયા ચાલવી એજ સંસારી જીવનું જીવન છે. અને પર્યાપ્તિઓ જીવનક્રિયા ચલાવવાની મદદકાર શક્તિ પ્રગટ થવાનાં સાધન છે.

૫ ઇન્દ્રિયપ્રાણઃ—સ્પર્શનેન્દ્રિય, રસનેન્દ્રિય, ઘ્રાણેન્દ્રિય, ચક્ષુરિન્દ્રિય અને શ્રોત્રેન્દ્રિય એ ૫ ઇન્દ્રિય છે. ઇન્દ્ર એટલે આત્મા, તેનું જે લિંગ-ચિહ્ન તે ઇન્દ્રિય કહેવાય. દેખાતી ત્વચા-ચામડી તે સ્પર્શનેન્દ્રિય નથી. પરંતુ અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલી પાતળી, શરીરના બાહ્ય તથા અભ્યન્તર ભાગ જેવડા (અથવા શરીર પ્રમાણુ અંદરથી અને બહારથી) વિસ્તારવાળી, શરીરના બાહ્ય તથા અભ્યન્તર ભાગમાં પથરાયેલી, અને ચક્ષુથી ન દેખી શકાય તેવી શરીરના આકારવાળી (અભ્યન્તર) નિર્વૃત્તિરૂપ એકજ ભેદવાળી સ્પર્શનેન્દ્રિય છે. તથા અંગુલના

અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલી પાતળી, અંગુલ પૃથક્ત્વ વિસ્તારવાળી, ચમ્બુથી ન દેખી શકાય તેવી, દેખાતી જિહ્વામાં પથરાયેલી અને ઘાસ ઉખેડવાની ખુરખી સરખા આકારવાળી એવી અભ્યન્તરનિર્વૃત્તિરૂપ રસનેન્દ્રિય છે. તથા અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલી પાતળી, લાંબી, પહોળી, ચમ્બુથી ન દેખી શકાય એવી નાસિકાની અંદર રહેલી પડખમના આકારવાળી અભ્યન્તરનિર્વૃત્તિરૂપ ઘ્રાણેન્દ્રિય છે. તથા ઘ્રાણેન્દ્રિય સરખા પ્રમાણવાળી, ચમ્બુથી ન દેખી શકાય એવી ચમ્બુની કીકીના તારામાં રહેલી અને ચન્દ્રાકૃતિવાળી અભ્યન્તર નિર્વૃત્તિ રૂપ ચક્ષુરિન્દ્રિય છે. તથા એટલાજ પ્રમાણવાળી શ્રોત્રેન્દ્રિય પણ છે, પરંતુ તે કર્ણપર્પટિકાના (કાનપાપડીના) છિદ્રમાં રહેલી અને કદંબપુષ્પના આકારવાળી છે. એ પ્રમાણે વિષયબોધ ગ્રહણ કરવાવાળી એ પાંચેય ઇન્દ્રિયો અભ્યન્તર રચના (આકાર) વાળી હોવાથી અભ્યન્તર નિર્વૃત્તિ કહેવાય છે, અને ચમ્બુથી દેખાતી જિહ્વાદિ ૪ ઇન્દ્રિયો તે બાહ્ય રચના (આકાર) વાળી હોવાથી બાહ્યનિર્વૃત્તિ ઇન્દ્રિય કહેવાય. તે વિષયબોધ કરી શકે નહિં.

૩ બલ પ્રાણ (યોગ પ્રાણ)—મન, વચન અને કાયાના નિમિત્તથી પ્રવર્તી જીવનો વ્યાપાર તે યોગ. એ યોગનો-બળનો અર્થ સ્પષ્ટ છે.

૧ ઉચ્છ્વાસ પ્રાણ—જીવ શ્વાસોચ્છ્વાસ યોગ્ય પુદ્ગલો ગ્રહણ કરી તેઓને શ્વાસોચ્છ્વાસપણે પરિણુમાવી, અવલંબીને શ્વાસોચ્છ્વાસ લેતાં-મૂકતાં જે શ્વાસોચ્છ્વાસ ચાલે છે, તે શ્વાસોચ્છ્વાસ પ્રાણ કહેવાય. ઘ્રાણેન્દ્રિયવાળા જીવોને જે શ્વાસોચ્છ્વાસ ઘ્રાણેન્દ્રિયદ્વારા ગ્રહણ કરાય છે, અને સ્પષ્ટ દેખાય છે, તે બાહ્ય ઉચ્છ્વાસ છે, પરંતુ એનો ગ્રહણ પ્રયત્ન અને શ્વાસોચ્છ્વાસનું પરિણમન તો સર્વ આત્મપ્રદેશે થાય છે, તે અભ્યન્તર ઉચ્છ્વાસ છે, અને તે સ્થૂલ દષ્ટિમાં ઉપલબ્ધ થતો નથી. જે જીવોને નાસિકા નથી તેઓ નાસિકા વિના પણ સર્વ શરીર પ્રદેશે શ્વાસોચ્છ્વાસનાં પુદ્ગલો ગ્રહણ કરી સર્વ શરીરપ્રદેશમાં શ્વાસોચ્છ્વાસપણે પરિણુમાવે છે. અને અવલંબન કરી વિસર્જન કરે છે. નાસિકા રહિત જીવોને ૧ અભ્યન્તર શ્વાસોચ્છ્વાસ હોય છે. અને તે, અવ્યક્ત છે,

તથા નાસ્તિકાવાળા જીવને તો બન્ને પ્રકારના શ્વાસોચ્છવાસ હોય છે. આ શ્વાસોચ્છવાસ ચાલુ હોય છે, ત્યારે “જીવ છે, જીવે છે.” એમ જણાય છે. માટે એ જીવના બાહ્ય લક્ષણ રૂપ દ્રવ્ય પ્રાણ છે.

આયુષ્યપ્રાણ-આયુષ્ય કર્મનાં પુદ્ગલો તે દ્રવ્ય આયુષ્ય અને તે પુદ્ગલો વડે જીવ જેટલા કાળ સુધી નિયત (અમુક) ભવમાં ટકી શકે તેટલા કાળનું નામ કાલ આયુષ્ય છે. જીવને જીવવામાં એ આયુષ્ય કર્મનાં પુદ્ગલો જ (આયુષ્યને બદલે જ) મૂળ-મુખ્ય કારણરૂપ છે, આયુષ્યનાં પુદ્ગલો સમાપ્ત થયે આહારાદિ અનેક સાધનો વડે પણ જીવ જીવી શકતો નથી. એ બે પ્રકારના આયુષ્યમાં જીવને દ્રવ્ય આયુષ્ય તો અવશ્ય પૂર્ણ કરવું જ પડે છે અને કાળ આયુષ્ય તો પૂર્ણ કરે અથવા ન કરે. કારણ કે-એ દ્રવ્ય આયુષ્ય જે અનપવર્તનીય (એટલે-કોઈ પણ ઉપાયે દ્રવ્ય આયુષ્ય શીઘ્ર ક્ષય ન પામે એવું) હોય, તો સંપૂર્ણ કાળે મરણ પામે, અને જે અપવર્તનીય (શસ્ત્રાદિકના આઘાત વગેરેથી દ્રવ્ય આયુષ્ય શીઘ્ર ક્ષય પામવાના સ્વભાવવાળું) હોય, તો અપૂર્ણ કાળે પણ મરણ પામે, પરંતુ દ્રવ્યાયુષ્ય તો સંપૂર્ણ કરીને જ મરણ પામે છે.

કયા જીવને કેટલા પ્રાણ હોય ?

સર્વ ઈકેન્દ્રિય જીવોને સ્પર્શનેન્દ્રિય, કાયબળ, શ્વાસોચ્છવાસ અને આયુષ્ય એ ૪ પ્રાણ હોય છે. દ્વીન્દ્રિય જીવોને રસનેન્દ્રિય તથા વચનબળ અધિક હોવાથી ૬ પ્રાણ હોય છે. ત્રીન્દ્રિય ને ઘ્રાણેન્દ્રિય અધિક હોવાથી ૭ પ્રાણ હોય છે, ચતુરિન્દ્રિયને ચક્ષુરિન્દ્રિય અધિક હોવાથી ૮ પ્રાણ, અસંજિપંચેન્દ્રિયને શ્રોત્રેન્દ્રિય અધિક હોવાથી ૯ પ્રાણ અને સંજિપંચેન્દ્રિયને મનઃ પ્રાણ અધિક હોવાથી ૧૦ પ્રાણ હોય છે.

અપર્યાપ્તા જીવોને (ક્ષિપ્ત અપર્યાપ્તા જીવોને) ઉત્કૃષ્ટથી ૭ પ્રાણ હોય છે, અને જઘન્યથી ૩ પ્રાણ હોય છે. ત્યાં અપર્યાપ્તા એકેન્દ્રિયને ૩ પ્રાણ અને અપર્યાપ્ત પંચેન્દ્રિયને ૭ પ્રાણ હોય છે. શેષ જીવોને યથાસંભવ વિચારવા. કારણ કે-અપર્યાપ્તપણામાં શ્વાસોચ્છવાસ, વચનબળ અને મનબળ એ ત્રણ પ્રાણ હોય નહિ, માટે સમ્મૂર્ચ્છિમ મનુષ્યને X

X દ્રવ્ય લોકપ્રકાશમાં ૭-૮ તથા પ્રાચીન બાલાવબોધ અને બૃહત્સંપ્રહણી વૃત્તિમાં સમ્મૂર્ચ્છિમ મનુષ્યને ૯ પ્રાણ ઘટાવ્યા છે, પરંતુ તેમાં અપેક્ષા ભેદ છે

પણુ ૭ પ્રાણ હોય છે, કારણ કે સમ્મૂં મનુષ્ય તો નિશ્ચયથી અપર્યાપ્ત જ હોય છે, અને કેટલાક ગ્રંથોમાં ૭-૮-૯ પ્રાણ કહ્યા છે, તે અપેક્ષા ભેદથી સંભવે છે.

પ્રાણ અને પર્યાપ્તિમાં તફાવત

પર્યાપ્તિ તે પ્રાણોનું કારણ છે, અને પ્રાણ કાર્ય છે, પર્યાપ્તિને કાળ અન્તર્મુદ્ધૃત છે. અને પ્રાણ જીવગી સુધી રહે છે એટલે ભવોપચાહી હોય છે. જો કે પર્યાપ્તિ પણ આખા ભવ સુધી રહે છે. છતાં અહિં પર્યાપ્તિને ઉત્પત્તિની અપેક્ષાએ અન્તર્મુદ્ધૃત કાળવાળી કહી છે. હવે કયા પ્રાણો કઈ પર્યાપ્તિ વડે ઉત્પન્ન થયેલ હોય છે? તે કહીએ છીએ—

૫ ઇન્દ્રિય પ્રાણ-મુખ્યત્વે ઇન્દ્રિય પર્યાપ્તિ વડે

૧ કાયબળ- „ શરીર પર્યાપ્તિ વડે.

૧ વચનબળ- „ ભાષા પર્યાપ્તિ વડે.

૧ મનોબળ- „ મન: પર્યાપ્તિ વડે.

૧ શ્વાસોચ્છવાસ પ્રાણ „ શ્વાસોચ્છવાસ પર્યાપ્તિ વડે.

૧ આયુષ્ય પ્રાણ (એમાં આહારાદિકે પર્યાપ્તિ સહચારી—ઉપકારી કારણરૂપ છે.)

જીવતત્ત્વ બાણુવાનો ઉદ્દેશ

પ્રશ્ન :—જીવતત્ત્વ જ્ઞેય (એટલે બાણુવા યોગ્ય) છે, તો જીવ-તત્ત્વ બાણુવું; એટલોજ જીવતત્ત્વના જ્ઞાનનો ઉદ્દેશ છે, કે બીજો કોઈ ઉદ્દેશ (પ્રયોજન) હશે?

ઉત્તર :—હે જિજ્ઞાસુ! જીવતત્ત્વને જ્ઞેય કહ્યું. તેથી જીવતત્ત્વને માત્ર બાણુવું, એટલું જ જીવતત્ત્વના જ્ઞાનનું પ્રયોજન નથી, પરંતુ જીવતત્ત્વ બાણુવાથી નવતત્ત્વનાં હેય, જ્ઞેય ઉપાદેય સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થાય છે, તે આ પ્રમાણે-જીવતત્ત્વનાં જે અનન્ત જ્ઞાનાદિ લક્ષણો અને તે સાથે જીવના ૧૪ ભેદ પણ કહ્યા છે, તેથી આત્મા એમ વિચાર કરે

કારણ કે-કર્મગ્રંથોના અભિપ્રાય પ્રમાણે લગ્નિ અપર્યાપ્ત પ્રત્યયિક કર્મબંધનમાં શ્વાસોચ્છવાસ કર્મ પણ બંધાતું નથી તો વચન પ્રાણ, મન:પ્રાણની તો વાત જ શી? છતાં જીવવિચારની અવચૂરીમાં પણ ૭-૮ પ્રાણ કહ્યા છે, માટે કોઈ અપેક્ષાભેદ હશે, એમ સંભવે છે. વળી કોઈ ગ્રંથમાં સમ્મૂં મનુષ્યને ૫ પર્યાપ્તિ કહેલી પણ સાંભળી છે.

કે—“હું પણ જીવ છું, તે મારામાં જ્ઞાનાદિ લક્ષણો કેટલે અંશે છે ? અને હું પોતે જીવના ચૌદ લેહ આદિ લેહમાંથી કયા લેહમાં છું ? સર્વે આત્મા અનન્ત જ્ઞાન, અનન્ત વીર્ય આદિ અનન્ત ગુણવાળા છે; તે અક્ષરના અનન્તમા ભાગ જેટલા જ્ઞાનવાળા જીવના ૧૪ લેહ વગેરે લેહો શી રીતે ? આ બધી વિષમતા શી ?” ઇત્યાદિ વિષમભાવના વિચારતાં આત્માને વિવેક જાગૃત થાય છે, તેમજ ૧૪ લેહ વગેરે અનેક જીવલેહોનું જ્ઞાન થવાથી જીવની હિંસા-અહિંસાદિકમાં પણ હેય-ઉપાદેયનો વિવેક જાગૃત થાય છે, અને એ પ્રમાણે આત્માને જીવ-સ્વરૂપનો વિવેક જાગૃત થતાં આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિના ઉપાય રૂપ પુણ્ય-તત્ત્વ, સંવરતત્ત્વ અને નિર્ગરાતત્ત્વ એ ત્રણ તત્ત્વ જે ઉપાદેય છે, તે ઉપાદેય સ્વરૂપે પ્રાપ્ત થાય છે. અને આત્માને આત્મસ્વરૂપમાંથી બ્રહ્મ કરનાર પાપતત્ત્વ, આશ્રવતત્ત્વ તથા બન્ધતત્ત્વ, જે હેય છે, તે હેય સ્વરૂપે પ્રાપ્ત થાય છે. એ પ્રમાણે આઠે તત્ત્વો પોતપોતાના હેય-જ્ઞેય-ઉપાદેય સ્વરૂપે પ્રાપ્ત થતાં આત્માને અન્તે મોક્ષતત્ત્વ પણ ઉપાદેય સ્વરૂપે પ્રાપ્ત થાય છે, અને મોક્ષતત્ત્વની પ્રાપ્તિથી આ આત્મા પોતાના સ્વાભાવિક આત્મ-સ્વરૂપને પામે છે. એજ સંક્ષેપમાં જીવતત્ત્વ જાણવાનો ઉદ્દેશ છે.

॥ इति नवतत्त्वप्रकरणस्य विवरणे प्रथमं जीवतत्त्वं समाप्तम् ॥

॥ अथ अजीवतत्त्वम् ॥

અજીવતત્ત્વના ૧૪ લેહ

धम्माधम्मागासा, तिय—तिय—भेया तहेव अद्वा य ।
खंधा देस—पणसा, परमाणु अजीव चउदसहा ॥८॥

संस्कृत अनुवाद.

धर्माधर्माऽकाशा खिकत्रिकमेदास्तथैवाद्वा च ।
स्कन्धा देश-प्रदेशाः परमाणवोऽजीवश्चतुर्दशधा ॥८॥

શબ્દાર્થ :

ધમ્મ—ધર્માસ્તિકાય

અધમ્મ—અધર્માસ્તિકાય

આગાસા—આકાશાસ્તિકાય

તિય—તિય—ત્રણ ત્રણ

મેયા—લેહવાળા છે

તહેવ—તેમજ

અદ્દા—કાળ

સંઘા—સ્કંધ (આખો ભાગ)

દેશ—દેશ (ન્યૂન ભાગ)

પપસા— પ્રદેશ (સ્કંધ પ્રતિબદ્ધ
નાનામાં નાનો દેશ)

પરમાણુ— છુટો અણુ

અજીવ—અજીવના

ચડ્ડસહા— ચૌદ લેહ છે.

અન્વય સહિત પદ્મછેદ.

તિ-તિ-મેયા-ધમ્મ-અધમ્મ-આગાસા, તહ પવ-અદ્દા ય
સંઘા દેસ-પપસા, પરમાણુ ચડ્ડસહા અજીવ ॥૮૧॥

ગાથાર્થ :

ત્રણ ત્રણ લેહવાળા ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, અને આકાશ-
સ્તિકાય તેમજ કાળ અને સ્કંધો, દેશો, પ્રદેશો અને પરમાણુઓ.
(એ) ચૌદ પ્રકારે અજીવ (તત્ત્વ) છે.

વિશેષાર્થ :

અહિં અજીવ એટલે જીવ સહિત (-જડ) એવા પાંચ પદાર્થો
જગતમાં વિદ્યમાન છે. તેમાં ૧ ધર્માસ્તિકાય દ્રવ્ય, ૧ ૨ અધર્માસ્તિ-
કાય દ્રવ્ય, ૩ આકાશાસ્તિકાય દ્રવ્ય, ૪ કાળ દ્રવ્ય, અને ૫ પુદ્ગલા-
સ્તિકાય દ્રવ્ય, એ પાંચેય અજીવ દ્રવ્યનું કિંચિત્ સ્વરૂપ આગળ ૯ મી
ગાથાના અર્થમાં આવશે. અને અહિં તેો અજીવના કેવળ ૧૪ લેહ જ
બતાવ્યા છે. તે આ પ્રમાણે—

ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય અને આકાશાસ્તિકાય એ ૩ દ્રવ્યના
સ્કંધ, દેશ અને પ્રદેશ એમ ૩-૩ લેહ હોવાથી ૯ લેહ થાય છે.

૧ પ્રથમ દ્રવ્ય અને ભાવ એ બે પ્રકારના નિક્ષેપોમાં જે દ્રવ્ય શબ્દ છે
તેનો અર્થ જુદો છે અને અહિં દ્રવ્ય એટલે પદાર્થ એવો અર્થ જાણવો. એ
પ્રમાણે પદાર્થના અર્થમાં દ્રવ્ય શબ્દ અનેકવાર આવશે.

તેમાં કાળનો ૧ ભેદ ગણતાં ૧૦ ભેદ થાય, અને સ્કંધ દેશ, પ્રદેશ અને પરમાણુ એ ૪ ભેદ પુદ્ગલના મેળવતાં પાંચ અજીવના ૧૪ ભેદ થાય છે.

અહિં જે દ્રવ્યને, અસ્તિ એટલે પ્રદેશોનો કાય એટલે સમૂહ હોય, તે અસ્તિકાય કહેવાય. કાળ તો કેવળ વર્તમાન સમયરૂપ ૧ પ્રદેશવાળો હોવાથી, પ્રદેશ સમૂહના અભાવે કાળને અસ્તિકાય કહેવાય નહિ; માટે અસ્તિકાય દ્રવ્ય તો જીવ સહિત પાંચ દ્રવ્ય છે, તે કારણથી સિદ્ધાન્તમાં પંચાસ્તિકાય શબ્દ પ્રસિદ્ધ છે. વળી જે દ્રવ્ય, અસ્તિકાય એટલે પ્રદેશોના સમૂહવાળું હોય, તેના જ સ્કંધ-દેશ-પ્રદેશરૂપ ત્રણ ભેદ પડી શકે છે. અને કાળ ૧ સમય રૂપ હોવાથી કાળનો ૧ જ ભેદ કહ્યો છે. હવે સ્કંધ, દેશ અને પ્રદેશના અર્થ નીચે પ્રમાણે છે.

વસ્તુનો ૧ આખો ભાગ તે સ્કંધ, તે સ્કંધની અપેક્ષાએ ન્યૂન સ્વિભાવ્ય ભાગ તે દેશ, અને નિર્વિભાવ્ય ૨ ભાગ કે જે એક આણુ જેવો જ સૂક્ષ્મ હોય. પરન્તુ જે સ્કંધ સાથે પ્રતિબદ્ધ હોય તો પ્રદેશ (અને તેજ સૂક્ષ્મનિર્વિભાવ્ય ભાગ જે સ્કંધથી છુટો હોય તો પરમાણુ) કહેવાય. અહિં સ્કંધ, દેશ અને પ્રદેશ એ ત્રણેય વ્યપદેશ (કથન) સ્કંધમાં જ હોય છે, જે દેશ અને પ્રદેશ સ્કંધથી છુટા હોય તો દેશ-પ્રદેશ ન કહી શકાય. કારણ કે સ્કંધથી છુટો પડેલો દેશ

૧ વસ્તુનો આખો ભાગ એટલે સંપૂર્ણ ભાગરૂપ સ્કંધ એ રીતે હોય છે. ૧ સ્વાભાવિક સ્કંધ અને ૨ વૈભાવિક સ્કંધ. તેમાંનો સ્વાભાવિક સ્કંધ તે જીવ, ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય અને આકાશાસ્તિકાયનો (માં) હંમેશ હોય છે, કારણ કે-એ પદાર્થોના કદિપણ વિભાગ પડી શકતા નથી. અને પુદ્ગલદ્રવ્યનો (વિકારરૂપ), વૈભાવિક સ્કંધ હોય છે. જેમ ૧ મહાશિલા તે આખો સ્કંધ છે, અને તેના ચાર ખંડ થતાં દરેક ખંડને પણ સ્કંધ કહી શકાય છે. એમ યાવત્ જે પરમાણુઓના પિંડ (દ્વિપ્રદેશી) સુધીના દરેક પિંડ(સ્કંધ)ને પણ સ્કંધ કહી શકાય.

૨ નિર્વિભાવ્ય એટલે કેવલિ ભગવાન પણ જે સૂક્ષ્મ અંશના પછી એ વિભાગ ન કદપી શકે, તેવો અતિ જઘન્ય ભાગ અને તે ભાગ પરમાણુ જેવડો અથવા પરમાણુ રૂપ જ હોય છે.

પુનઃ સ્કંધ જ કહેવાય છે, અને અપેક્ષાએ દેશ પણ કહેવાય, પરન્તુ વિશેષથી તો સ્કંધ જ કહેવાય છે, અને સ્કંધથી છુટો પડેલો પ્રદેશ પરમાણુ ગણાય છે.

(એ પ્રમાણે ધર્માસ્તિકાયનો સ્કંધ સંપૂર્ણ ૧૪ રાજલોક પ્રમાણુ છે, દેશ તેનાથી કંઈક ન્યૂન તે યાવત્ દ્વિપ્રદેશ પર્યાન્ત અને એકેક પ્રદેશરૂપ તે પ્રદેશ. એ રીતે અધર્માસ્તિકાયના સ્કંધ, દેશ, અને પ્રદેશ રૂપ ત્રણ-ત્રણ લેહ પોતપોતાના સ્કંધમાં છે, અને પરમાણુ તો કેવળ પુદ્ગલ દ્રવ્યનો છુટો જ હોય છે.)

પ્રશ્ન :—ધર્માસ્તિકાયાદિ દ્રવ્યમાં પરમાણુ રૂપ ચોથો લેહ કેમ ન હોય ?

ઉત્તર :—ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય, અને જીવાસ્તિકાય એ ચાર દ્રવ્યના યથાસંલવ અસંખ્ય અને અનંત પ્રદેશવાળા સ્કંધમાંથી એક પણ પ્રદેશ કોઈ કાળે છુટો પડ્યો નથી, છુટો પડતો નથી, અને પડશે પણ નહિં. એવા શાશ્વત સંબંધવાળા એ ચાર સ્કંધો હોવાથી એ ચાર દ્રવ્યમાં પરમાણુરૂપ ચોથો લેહ નથી. પરન્તુ પુદ્ગલ દ્રવ્યના તો અનન્ત પરમાણુઓ જગતમાં છુટા પડેલા છે અને પડે છે, માટે પુદ્ગલમાં પરમાણુ રૂપ ચોથો લેહ હોય છે.

પ્રશ્ન :—જો એ પ્રમાણે ચાર દ્રવ્યોના સ્કંધોમાંથી એક પ્રદેશ જેટલો વિભાગ પણ છુટો પડી શકતો નથી, તો કેવળ સ્કંધરૂપ એક જ લેહ કહેવો યોગ્ય છે, પરન્તુ સ્કંધ, દેશ અને પ્રદેશ રૂપ ત્રણ લેહ કેવી રીતે હોય ?

ઉત્તર :—એ ચાર સ્કંધોમાં પુદ્ગલ પરમાણુ જેવડા અસંખ્ય અને અનન્ત સૂક્ષ્મ અંશોનું અસ્તિત્વ સમજવાને (એ અખંડ પિંડોના ક્ષેત્રવિભાગ જણાવવાને) માટે એ ૩ લેહ અતિ ઉપયોગી છે. દેશ-પ્રદેશની કલ્પના તો સ્કંધમાં સ્વાભાવિક છે, માટે શાશ્વત સંબંધવાળા પિંડમાં એ ૩ લેહ ઠીક રીતે સમજી શકાય છે.

પ્રશ્ન :—પ્રદેશ મોટો કે પરમાણુ મોટો ?

ઉત્તર :—પ્રદેશ અને પરમાણુ બન્ને એક સરખા કદના જ હોય છે, કોઈ પણ નાનો-મોટો ન હોય, પરન્તુ સ્કંધ સાથે પ્રતિબદ્ધ

હોવાથી પ્રદેશ કહેવાય, અને છુટો હોવાથી પરમાણુ કહેવાય એટલો જ તફાવત છે. નાનામાં નાનો દેશ-પ્રદેશ, પરમ-નાનામાં નાનો અણુ-પરમાણુ.

પાંચ અભવો અને તેના સ્વભાવ

ધમ્માધમ્મા પુગ્ગલ, નહ કાલો પંચ હુંતિ અજ્જીવા;
ચલણસહાવો ધમ્મો, થિરસંઠાણો અહમ્મો ય ॥૧॥

અવગાહો આગાસં પુગ્ગલજીવાણ, પુગ્ગલા ચઉહા;
સ્વંધા દેસ પણ્ણા, પરમાણૂ ચેવ નાયવ્વા ॥ ૧૦ ॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

ધર્માધર્મો પુદ્ગલાઃ નભઃ કાલઃ પંચ ભવન્ત્યજીવાઃ ।
ચલનસ્વભાવો ધર્મઃ, સ્થિરસંસ્થાનોઽધર્મશ્ચ ॥ ૯ ॥
અવકાશ આકાશં, પુદ્ગલજીવાનાં પુદ્ગલાશ્ચતુર્દા ।
સ્કન્ધા દેશપ્રદેશાઃ, પરમાણવશ્ચૈવ જ્ઞાતવ્યાઃ ॥ ૧૦ ॥

શબ્દાર્થ—ગાથા ૯ મી નો

ધમ્મ-ધર્માસ્તિકાય
અધમ્મા-અધર્માસ્તિકાય
પુગ્ગલ-પુદ્ગલાસ્તિકાય
નહ-આકાશાસ્તિકાય
કાલો-કાળ
પંચ-પાંચ (એ પાંચ)
હુંતિ-છે

અજ્જીવા-અભવ
ચલણસહાવો-આલવામાં સહાય
આપવાના સ્વભાવવાળો
ધમ્મો-ધર્માસ્તિકાય છે
થિરસંઠાણો-સ્થિર રહેવામાં સહાય
આપવાના સ્વભાવવાળો
(અહિં સંઠાણ એટલે સ્વભાવ અર્થ છે)
અહમ્મો-અધર્માસ્તિકાય છે.

શબ્દાર્થ—ગાથા ૧૦ મી નો

અવગાહો—અવકાશ (આપવાના
સ્વભાવવાળો.)

આગાસ—આકાશાસ્તિકાય છે.

પુગલ—પુદ્ગલો (અને)

જીવાણ—જીવોને

પુગલા—પુદ્ગલો

ચઢહા—ચાર પ્રકારના છે

સ્વંધા—સ્કંધ (આખો ભાગ)

દેસ—દેશ (સ્કંધથી ન્યૂન ભાગ)

પણસા—પ્રદેશો (સ્કંધપ્રતિબદ્ધ

અવિભાજ્ય ભાગો)

પરમાણુ—છુટા અણુઓ

ચેવ—નિશ્ચય

નાયઢવા—બાણવા

અનવ્ય અને પદ્મછેદ

ધમ્માધમ્મા પુગલ, નહ કાલો પંચ હુતિ અજ્જીવા

ચલણ-સહાવો ધમ્મો, ય ધિર-સંઠાણો અહમ્મો ॥ ૯ ॥

પુગલ જીવાણ અવગાહો આગાસ,

સ્વંધા દેસ-પણસા પરમાણુ ચઢહા ચેવ પુગલા નાયઢવા ॥ ૧૦ ॥

ગાથાર્થ:—

ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય; પુદ્ગલાસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય, અને કાળ એ પાંચ અણુવો છે. ચાલવામાં—ગતિ કરવામાં સહાય આપવાના સ્વભાવવાળો ધર્માસ્તિકાય છે, અને સ્થિર રહેવામાં સહાય આપવાના સ્વભાવવાળો અધર્માસ્તિકાય છે, પુદ્ગલોને તથા જીવોને અવકાશ—જગ્યા આપવાના સ્વભાવવાળો આકાશાસ્તિકાય છે સ્કંધ—દેશ—પ્રદેશ અને પરમાણુ એ ચાર પ્રકારે જ પુદ્ગલો બાણવા.

વિશેષાર્થ:—

જેમ મત્સ્યને જળમાં તરવાની શક્તિ પોતાની છે, તે પણ તરવાની ક્રિયામાં ઉપકારી કારણ (અપેક્ષા કારણ) જગ છે, અથવા ચમ્બુને દેખવાની શક્તિ છે, પરન્તુ પ્રકાશરૂપ સહકારી કારણ વિના દેખી શકે નહિ, અથવા પક્ષીને ઉડવાની શક્તિ પોતાની છે, તે પણ હવા વિના ઉડી શકે નહિ, તેમ જીવ અને પુદ્ગલમાં ગતિ કરવાનો સ્વભાવ છે, પરન્તુ ધર્માસ્તિકાય દ્રવ્યરૂપ સહકારી કારણ વિના ગતિ કરી શકે નહિ, માટે જીવ અને પુદ્ગલને ગતિમાં સહાય કરવાના

સ્વભાવવાળો આ જગતમાં એક ધર્માસ્તિકાય નામનો અરૂપી પદાર્થ ૧૪ રાજલોક જેવડો મોટો છે, અસંખ્ય પ્રદેશ યુક્ત છે, અને વર્ણુ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ અને શબ્દ રહિત છે.

તથા વટેમાર્ગુને-મુસાફરને વિશ્રામ કરવામાં જેમ વૃક્ષાદિકની છાયા અપેક્ષા કારણુ છે, જળમાં તરતા મત્સ્યને સ્થિર રહેવામાં અપેક્ષા કારણુ જેમ દ્વીપ-ખેટ છે, તેમ ગતિ પરિણામે પરિણુત થયેલા જીવોને તથા પુદ્ગલોને સ્થિર રહેવામાં અપેક્ષા કારણુરૂપ અધર્માસ્તિકાય નામનો એક અરૂપી પદાર્થ ૧૪ રાજલોક જેવડો મોટો છે, અસંખ્ય પ્રદેશી છે, અને વર્ણુ, ગંધ રસ, સ્પર્શ અને શબ્દ રહિત છે.

અહિં સ્થિર રહેલા-જીવ પુદ્ગલને ગતિ કરવામાં ધર્માસ્તિકાયની પ્રેરણા (એટલે ગતિમાન ન થતો હોય તોપણુ ગતિમાન બલાત્કારે કરે તેમ) નથી, તેમજ ગતિ કરતા જીવ-પુદ્ગલને સ્થિર કરવામાં અધર્માસ્તિકાયની પ્રેરણા નથી, પરન્તુ જીવ-પુદ્ગલ જ્યારે જ્યારે પોતાના સ્વભાવે ગતિમાન વા સ્થિતિમાન થાય ત્યારે ત્યારે એ જો દ્રવ્યો કેવળ ઉપકારી કારણુ રૂપેજ સહાયક હોય છે.

ભાષા ઉચ્છ્વાસ, મન ઇત્યાદિ પુદ્ગલોનું અહણુ, વિસર્જન તથા કાયયોગ આદિ ચલક્રિયાઓ ધર્માસ્તિકાય વિના ન થાય, અર્થાત્ સર્વ ચલક્રિયાઓ ધર્માસ્તિકાયનો ઉપકાર છે, અને બેસવામાં, ઉભા રહેવામાં, ચિત્તની સ્થિરતામાં ઇત્યાદિ દરેક સ્થિર ક્રિયાઓમાં અધર્માસ્તિકાયનો ઉપકાર છે.

તથા લોક અને અલોકમાં પણુ સર્વત્ર વ્યાપ્ત, વર્ણુ-ગંધ-રસ-સ્પર્શ-શબ્દ રહિત, અરૂપી, અનન્ત પ્રદેશી, અને નક્કર ગોળા સરખા આકારવાળો આ જગતમાં આકાશાસ્તિકાય નામનો પણુ પદાર્થ છે, આ આકાશ દ્રવ્યનો ગુણુ ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, જીવો અને પુદ્ગલોને અવકાશ-જગ્યા આપવાનો છે. એક સ્થાને સ્થિર રહેનારને તેમજ અન્ય સ્થાને ગમન કરનારને પણુ આ દ્રવ્ય અવકાશ આપે છે. આ દ્રવ્યના લોકાકાશ અને અલોકાકાશ એમ બે ભેદ છે. ત્યાં જેટલા આકાશમાં ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય એ બે દ્રવ્ય વ્યાપ્ત થયેલ હોય તેટલા આકાશનું નામ લોકાકાશ છે, તે વૈશાખ સંસ્થાને સંસ્થિત (એટલે કેડે બે

હાથ દઈને અને બે પગ પહોળા કરીને ઉભા રહેલ) પુરુષાકાર સરખો છે, અને શેષ રહેલો આકાશ તે અલોકાકાશ પોતા ગોળા સરખા આકાર-વાળો છે અલોકમાં કેવળ એક આકાશ દ્રવ્યજ છે. અને લોકાકાશમાં સર્વે દ્રવ્યો છે, લોકાકાશમાં ધર્માં અને અધર્માં હોવાથી જીવો અને પુદ્ગલો છુટથી ગમનાગમન કરે છે, પરન્તુ અલોકમાં તો ઈન્દ્ર સરખા સમર્થ દેવો પણ પોતાના હાથ-પગનો એક અંશ માત્ર પણ પ્રવેશ કરાવી શકે નહિ, તેનું કારણ એજ કે ધર્માં અધર્માં ત્યાં નથી. અને તે કારણથીજ સિદ્ધ પરમાત્માઓ પણ લોકના અગ્રભાગે જઈ અટકી જાય છે. (વળી ધર્માસ્તિં અધર્માં-લોકાકાશ-અને ૧ જીવ ચારના અસંખ્ય અસંખ્ય પ્રદેશો છે, તે તુલ્ય સંખ્યાવાળા છે, કોઈમાં ૧ પ્રદેશ હીનાધિક નથી.)

તથા પ્રતિસમય પૂરણ (મળવું) ગલન (વિખરવું) સ્વભાવ-વાળો પદાર્થ તે પુદ્ગલ કહેવાય. કારણ કે-જો સ્કંધ હોય તો તેમાં પ્રતિસમય નવા પરમાણુઓ આવવાથી પૂરણ ધર્મવાળો, અને પ્રતિ સમય પૂર્વબદ્ધ પરમાણુઓ વિખરવાથી ગલન ધર્મવાળો છે. કદાચ કોઈ સ્કંધમાં અમુક કાળ સુધી તેમ ન થાય તો પણ પ્રતિસમય વિવક્ષિત વર્ણુ, ગંધ, રસ, સ્પર્શના ૨૦ લેહમાંથી કોઈપણ એક નવા લેહનું પૂરાવું અને પૂર્વ લેહનું વિખરાવું તો અવશ્ય હોય છે જ, માટે એ પુદ્ગલ કહેવાય છે. એ પુદ્ગલ વાસ્તવિક રીતે તો પરમાણુ રૂપ છે, પરન્તુ તેના વિકાર રૂપે સંખ્યપ્રદેશી, અસંખ્યપ્રદેશી અને અનન્તપ્રદેશી સ્કંધો પણ બને છે, માટે સ્કંધો વિભાવધર્મવાળા અને પરમાણુ સ્વાભાવિક છે. તે દરેક લેહવાળા અનન્ત સ્કંધો પ્રાયઃ જગત્માં સદાકાળ વિદ્યમાન છે, અને પરમાણુઓ પણ અનન્ત વિદ્યમાન છે.

તથા કાલ તે વર્તમાન એક સમયરૂપ છે, અને તે નિશ્ચ-યથી વર્તના લક્ષણવાળો છે, તથા વ્યવહારથી ભૂત ભવિષ્ય રૂપ

× સ્કન્દન્તે-શુષ્યન્તિ પુદ્ગલચિત્તનેન, ધીયન્તે-પુદ્ગલચત્તનેનેતિ સ્કન્ધાઃ એટલે સ્કન્ધ શબ્દમાં સ્કં અને ઘ એ બે અક્ષર-પદ છે, તેમાં સ્કં એટલે સ્કન્દન્તે અર્થાત્ પુદ્ગલોના વિખરવાથી શોષાય અને ઘ એટલે ધીયન્તે અર્થાત્ પુદ્ગલો મળવા વડે પોષાય, તે સ્કન્ધ શબ્દની નિયુક્તિ છે.

લેહવાળો પણ છે. એતું વિશેષ સ્વરૂપ ૧૩ મી ગાથાના અર્થમાં કહેવાશે.

॥ ૬ દ્રવ્યોમાં દ્રવ્યાદિ ૬ માર્ગીણા ॥

ધર્માસ્તિકાય દ્રવ્ય-દ્રવ્યથી (સંખ્યાથી) ૧ છે, ક્ષેત્રથી સમગ્ર લોકાકાશ પ્રમાણ છે, કાળથી અનાદિ-અનન્ત છે, ભાવથી વર્ણુ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ અને શબ્દ રહિત અરૂપી છે, અને ગુણથી ગતિ-સહાયક ગુણવાળું છે, અને સંસ્થાનથી લોકાકૃતિ તુલ્ય છે,

એ પ્રમાણે અધર્માસ્તિકાય-દ્રવ્ય પણ બાણવું, પરંતુ ગુણથી સ્થિતિસહાયક ગુણવાળું છે.

આકાશાસ્તિકાય-દ્રવ્યથી ૧ છે, ક્ષેત્રથી લોકાલોક પ્રમાણ છે, કાળથી અનાદિ-અનન્ત છે, ભાવથી વર્ણાદિ રહિત—અરૂપી છે, ગુણથી અવકાશદાન ગુણવાળો છે, અને સંસ્થાનથી ધન (નક્કર) ગોળા સરખી આકૃતિવાળો છે.

પુદ્ગલ અને પુદ્ગલાસ્તિકાયો દ્રવ્યથી અનન્ત છે, ક્ષેત્રથી સમગ્ર લોક પ્રમાણ છે. કાળથી અનાદિ-અનન્ત છે, ભાવથી વર્ણુ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ અને શબ્દ સહિત રૂપી છે, ગુણથી પૂરણુ-ગલન સ્વભાવવાળો (વિવિધ પરિણામોવાળો) અને સંસ્થાનથી પરિમંડલાદિ *૫ આકૃતિવાળો છે.

જીવાસ્તિકાયો-દ્રવ્યથી અનન્ત, ક્ષેત્રથી સમગ્ર લોકપ્રમાણ, કાળથી અનાદિ-અનન્ત, ભાવથી વર્ણાદિ રહિત—અરૂપી, ગુણથી જ્ઞાન દર્શનાદિ ગુણયુક્ત છે, અને સંસ્થાનથી શરીરતુલ્ય વિવિધ આકૃતિરૂપ છે.

કાલ દ્રવ્ય-દ્રવ્યથી અનન્ત, ક્ષેત્રથી ૨૧ા ક્ષીપ પ્રમાણ, કાળથી અનાદિ અનન્ત, ભાવથી વર્ણાદિ રહિત, અરૂપી, અને ગુણથી વર્તનાદિ પર્યાય રૂપ છે. અને સંસ્થાન (સિદ્ધાન્તમાં નહિ કહેલું હોવાથી) છે નહિ.

* અંગડી જેવું ગોળ, થાળી જેવું ગોળ, ત્રણ ખૂણાવાળું, ચાર ખૂણાવાળું, લાંબું.

६ द्रव्येषामां द्रव्यादिक ६ भार्गव्या यन्त्र

द्रव्यनां नाम	द्रव्यथी	क्षेत्रथी	भागथी	भावथी	गुणथी	संस्थान
धर्मा०	१	१४ राज	अनादिअनन्त	अ३पी	गति सहायक	लौकाकाश
अधर्मा०	१	”		”	स्थितिसहायक	”
आकाश०	१	लौकालौक		”	अवकाशहायक	धनगोलक
पुद्गला०	अनन्त	१४ राज		३पी	पूरणुगलन	भंडलादि-प
ज्वा०	अनन्त	”		अ३पी	सानादि०	द्वेडाकृति
काण०	”	२११ द्वीप		”	वर्तना	०

पुद्गलना-लक्षणु ३प परिणामो

मद्घयार उज्जोअ, पभा छायातवेहि अ+(इय) ।

वन्न-गंध रसा फासा, पुद्गलानं तु लक्षणं ॥११॥

संस्कृत अनुवाद

शब्दान्धकाराबुधोतः प्रभाछायातपैश्च ॥

वणो गन्धो रसः स्पर्शः पुद्गलानां तु लक्षणम् ॥११॥

शब्दार्थः :

सद्-शब्द

अंधयार-अंधकार

उज्जोअ-उद्योत

पभा-प्रभा

छाया-प्रतिबिम्ब-

आतवेहि-आतप (तडका वडे)

अ-णी, अने

वन्न-वर्ण-रंग

गन्ध-गंध

रसा-रस

फासा-स्पर्श

पुद्गलानं-पुद्गलोलानुं

तु-अने, तथा, वणी

लक्षणं-लक्षणु छे.

+ अदि “आतवेहि” ने स्थाने “आतवुत्ति वा” उत्तराध्ययन सूत्रमां, अने “आतवेइ य” नवतत्त्ववृत्तिमां छे.

અન્વય અને પદરહેદ.

સહ અંધયાર ઉજ્જોઅ પમા છાયા અ આતવેહિ
વન્ન ગંધ રસા ફાસા, પુગ્ગલાણં તુ લક્કલ્લણં ॥ ૧૧ ॥

ગાથાર્થ :-

શબ્દ-અન્ધકાર-ઉદ્યોત-પ્રભા-છાયા અને આતપ વડે સહિત વર્ણી,
ગંધો, રસો, અને સ્પર્શો, એ પુદ્ગલોનું જ લક્ષણ છે ॥૧૧॥

વિશેષાર્થ :-

શબ્દ એટલે અવાજ, ધ્વનિ, નાદ. તે સચિત્ત, અચિત્ત અને મિશ્ર એમ ત્રણ પ્રકારનો છે. જીવ મુખ વડે જોલે તે સચિત્ત શબ્દ, પાત્રર વગેરે પદાર્થના પરસ્પર અક્રાંણવાથી થયેલ તે અચિત્ત શબ્દ. અને જીવ પ્રયત્નવડે વાગતા મૃદંગ, ભુંગળ આદિકનો મિશ્રશબ્દ, શબ્દની ઉત્પત્તિ પુદ્ગલમાંથી થાય છે, અને શબ્દ પોતે પણ પુદ્ગલરૂપ જ છે. નૈયાયિકો વગેરે શબ્દને આકાશથી ઉત્પન્ન થયેલ અને આકાશનો ગુણ કહે છે, પરન્તુ આકાશ અરૂપી છે, અને શબ્દ રૂપી છે, તેથી શબ્દ એ આકાશનો નહિ પણ પુદ્ગલનો ગુણ છે. અથવા પુદ્ગલનું (એક ભતનું) એ પણ સ્વરૂપ) લક્ષણ છે, શબ્દ પોતે ૪ સ્પર્શવાળો છે, અને તેની ઉત્પત્તિ આઠ સ્પર્શવાળા પુદ્ગલ સ્કંધમાંથી જ હોય, પરન્તુ ચતુઃ-સ્પર્શી સ્કંધમાંથી ન હોય.

અન્ધકાર-અન્ધકાર એ પણ પુદ્ગલરૂપ છે, શાસ્ત્રમાં અન્ધકારને દ્રાણેન્દ્રિયગ્રાહ્ય કહ્યો છે, નૈયાયિક વગેરે અન્ધકારને પદાર્થ માનતા નથી. માત્ર “ તેજનો અભાવ, તે અન્ધકાર ” એમ અભાવરૂપ માને છે, પરન્તુ શ્રી સર્વજ્ઞ પ્રભુ તો અન્ધકાર પણ પુદ્ગલ સ્કંધ છે” એમ કહે છે, તે જ સત્ય છે.

ઉદ્યોત-શીત વસ્તુનો શીત પ્રકાશ, તે ઉદ્યોત કહેવાય છે. સૂર્ય સિવાયના દેખાતાં ચન્દ્રાદિ જ્યોતિષીનાં વિમાનોનો, આગીઆ વગેરે જીવોનો અને ચન્દ્રકાન્તાદિ રત્નોનો જે પ્રકાશ છે, તે ઉદ્યોત નામ-

કર્મના ઉદયથી છે, તથા એ ઉદ્યોત જેમાંથી પ્રગટ થાય છે, તે પુદ્ગલ સ્કંધો છે, અને ઉદ્યોત પોતે પણ પુદ્ગલ સ્કંધો છે.

પ્રમા-ચંદ્ર વગેરેના પ્રકાશમાંથી અને સૂર્યના પ્રકાશમાંથી જે ખીલે કિરણ રહિત ઉપપ્રકાશ પડે છે, તે પ્રમા પુદ્ગલ સ્કંધમાંથી પ્રગટ થઈ છે, અને પોતે પણ પુદ્ગલ સ્કંધોનો સમૂહ છે. જે પ્રમા ન હોય, તે સૂર્ય વગેરેનાં કિરણોનો પ્રકાશ જ્યાં પડતો હોય ત્યાં પ્રકાશ અને તેની પાસેના જ સ્થાનમાં અમાવાસ્થાની મધ્ય રાત્રિ સરખું અંધારું જ હોઈ શકે, પરંતુ ઉપપ્રકાશ રૂપ પ્રમા હોવાથી તેમ બનતું નથી. શાસ્ત્રમાં ચન્દ્રાદિકની કાન્તિને પણ પ્રમા કહી છે.

છાયા-દર્પણમાં અથવા પ્રકાશમાં પડતું જે પ્રતિબિંબ તે છાયા કહેવાય. તે બાહર પરિણામી સ્કંધોમાંથી પ્રતિ સમય જળના કુવારાની માફક નિકળતા આઠસ્પર્શી પુદ્ગલ સ્કંધોનો સમુદાય જ પ્રકાશાદિના નિમિત્તથી તદાકાર પિંડિત થઈ જાય છે. તે છાયા કહેવાય છે. અને શબ્દાદિવત્ પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે બંને રીતે પુદ્ગલ રૂપ છે.

આતપ-શીત વસ્તુનેા ઉષ્ણ પ્રકાશ તે આતપ. એવો પ્રકાશ સૂર્યના વિમાનમાં રહેલા બાહર પર્યાપ્ત પૃથ્વીકાય જીવોના શરીરનો હોય છે, અને સૂર્યકાન્તાદિ રત્નનો હોય છે. કારણકે સૂર્યનું વિમાન અને સૂર્યકાન્ત રત્ન પોતે શીત છે, અને પોતાનો પ્રકાશ ઉષ્ણ છે. પરંતુ અગ્નિનેા ઉષ્ણ પ્રકાશ તે આતપ કહેવાય નહિ, કારણકે અગ્નિ પોતે ઉષ્ણ છે. વળી ચન્દ્રાદિકના ઉદ્યોતની પેઠે આ આતપ પોતે પણ અનન્ત પુદ્ગલ સ્કંધોનો સમુદાય પ્રતિસમય સૂર્યના વિમાન સાથે જે પ્રતિબદ્ધ છે, તે છે. માટે બંને રીતે પુદ્ગલરૂપ છે.

વર્ણ પ-શ્વેતવર્ણ, પીતવર્ણ, રક્તવર્ણ, નીલવર્ણ, અને કૃષ્ણવર્ણ એ પાંચ મૂળ વર્ણ છે, અને વાદળી, ગુલાબી, કીરમજી આદિ જે અનેક વર્ણોલેહ છે, તે એ પાંચ વર્ણોમાંના કોઈપણ એક લેહની તારતર્યતાવાળા અથવા અનેક વર્ણના સંયોગથી ઉત્પન્ન થયેલા જાણવા. વર્ણો પરમાણુ આદિ દરેક પુદ્ગલ માત્રમાં જ

હોય છે, માટે વર્ણુ એ પુદ્ગલોત્તુ લક્ષણુ છે. એક પરમાણુમાં ૧ વર્ણુ હોય છે, અને દ્વિપ્રદેશી વગેરે સ્કંધોમાં ૧ થી ૫ વર્ણુ યથાસંભવ હોય છે.

ગન્ધ ૨—સુરભિગંધ અને દુરભિગંધ પ્રસિદ્ધ છે, અને તે પુદ્ગલ દ્રવ્યમાંજ હોય છે. વળી એક પરમાણુમાં ૧ ગંધ, અને દ્વિપ્રદેશી આદિ સ્કંધોમાં બે ગંધ પણ યથાસંભવ હોય છે.

રસ ૫—તિક્ત (તીખો રસ), કટુ (કડવો), કષાય (તુરો), આરભ (ખાટો), અને મધુર (મીઠો) એ પાંચ પ્રકારના મૂળ રસ છે. અહિં છઠ્ઠો ખારો રસ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે, પરંતુ તે મધુર રસમાં અન્તર્ગત નાણુવો. એ રસો દરેક પુદ્ગલ માત્રમાં હોય છે, માટે પુદ્ગલોત્તુ લક્ષણુ છે વળી ૧ પરમાણુમાં ૧ રસ, અને દ્વિપ્રદેશી આદિ સ્કંધોમાં ૧ થી ૫ રસ યથાયોગ્ય હોય છે.

સ્પર્શ ૮—શીત, ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધ, રુક્ષ, લઘુ, ગુરુ, મૃદુ, અને કર્કશ એ આઠ સ્પર્શ છે. અને તે દરેક પુદ્ગલ દ્રવ્ય માત્રમાં હોય છે. માટે, પુદ્ગલોત્તુ લક્ષણુ છે વળી એક પરમાણુમાં શીત અને સ્નિગ્ધ, અથવા શીત-રુક્ષ, અથવા ઉષ્ણ-સ્નિગ્ધ, અથવા ઉષ્ણ અને રુક્ષ એમ ચાર પ્રકારમાંના કોઈ પણ એક પ્રકારથી ૨ સ્પર્શ હોય છે. સૂક્ષ્મપરિણામી સ્કંધોમાં શીત-ઉષ્ણ-સ્નિગ્ધ-રુક્ષ એ ચાર સ્પર્શ હોય છે, અને બાહર સ્કંધોમાં આઠેય સ્પર્શ હોય છે.

પુદ્ગલના સ્વાભાવિક અને વૈભાવિક પરિણામો

અહિં શબ્દ—અન્ધકાર-ઉદ્યોત-પ્રભા-છાયા-આતપ એ બાહર પરિણામવાળા હોવાથી તેમજ બાહર પુદ્ગલસમૂહ ૩૫ હોવાથી તેમજ બાહર પરિણામી પુદ્ગલ સ્કંધમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ હોવાથી અને સ્કંધ તે પુદ્ગલનો વિકાર-વિભાવ હોવાથી, એ અન્ધકારાદિ લક્ષણો ઔપાધિક (વૈભાવિક) લક્ષણો નાણુવાં, કારણુ કે—એ ૬ લક્ષણો પરમાણુમાં તથા સૂક્ષ્મ સ્કંધોમાં નથી, અને વર્ણુ આદિ ૪ લક્ષણો તે પરમાણુમાં તથા સૂક્ષ્મ સ્કંધોમાં પણ હોય છે, માટે એ ચાર સ્વાભાવિક

પરિણામો બાણુવા. એમાં પણ લઘુ અને શુરુ તથા મૃદુ અને કર્કશ
એ ચાર સ્પર્શ સ્કંધમાંજ હોવાથી ઔપાધિક-વૈભાવિક પરિણામો છે
॥ इति पुद्गलद्रव्य-स्वरूपम् ॥

કાળનું સ્વરૂપ

એક મુહૂર્તમાં આવલિકાઓ

एग कोडि सतसट्ठि, लक्खा सत्तहत्तरी सहस्सा य ।
दो य सया सोलहिया, आवलिया इगमुहुत्तम्मि ॥१२॥

સંસ્કૃત અનુવાદ :

एका कोटिः सप्तषष्टिर्लक्षाः सप्तसप्ततिः सहस्राश्च ।
द्वे च शते षोडशाधिके, आवलिका एकस्मिन्मुहूर्ते ॥१२॥

શબ્દાર્થ :-

एग कोडि-એક કોડ
सतसट्ठि-સડસઠ
लक्खा-લાખ
सत्तहत्तरि-સિત્તોત્તેર
सहस्सा-હબર
य-અને

दो-दो
सया-सो
सोल-सोण
अहिया-अधिक
आवलिया-आवलिका
इग-એક
मुहुत्तम्मि-मुहूर्तમાં

અન્યથ સહિત પદ્યરૂપે

इग मुहुत्तम्मि एग कोडि सतसट्ठि लक्खा य सत्तहत्तरी सहस्सा
दो सया य सोल अहिया आवलिया ॥१२॥

ગાથાર્થ :-

એક મુહૂર્તમાં એક કોડ, સડસઠ લાખ, સિત્તોત્તેર હબર, બસો
અને સોલ અધિક [૧૬૭૭૭૨૧૬] આવલિકા થાય છે. ॥૧૨॥

વિશેષાર્થ :-

સુગમ છે. સમયાદિકલાનાં સમૂહઃ=કાલઃ=સમય, આવલિ ઇત્યાદિ
કલાઓનો (વિભાગોનો) સમૂહ તે કાલ. અથવા “કલ” એ ધાતુ=શબ્દ

અને સંખ્યાન એટલે કથન અથવા ગણતરી અર્થમાં છે, તેથી નવ પુરાણાદિપર્યાયોનું કલન એટલે સંશબ્દનં સંખ્યાનં અર્થાત્ કથન અથવા ગણતરી. તે કાલ. એક આવલિકામાં અસંખ્ય સમય થાય છે, અને એક મુહૂર્ત એટલે બે ઘડી (૪૮ મિનીટ)

વ્યવહારમાં ઉપયોગી કાળ

સમયાવલી મુહુત્તા, દીહા પક્ષા ય માસ વરિસા ય ।
ભગિઓ પલિયાસાગર, ઉસ્સપ્પિણિસપ્પિણી કાલો ।૧૩।

સંસ્કૃત અનુવાદ

સમયાવલિમુહૂત્તાં દિવસાઃ પક્ષાશ્ચ માસા વર્ષાશ્ચ ।

ભગિતઃ પલ્યઃ સાગરઃ ઉત્સર્પિણ્યવસર્પિણી કાલઃ ॥૧૩॥

શબ્દાર્થ :

સમય-સમય

આવલિ-આવલિ

મુહુત્તા-મુહૂર્ત

દીહા-દિવસ

પક્ષા-પક્ષ

માસ-માસ

વરિસા-વર્ષ

ભગિઓ-કહ્યો છે

પલિઆ-પલ્યોપમ

સાગર-સાગરોપમ

ઉસ્સર્પિણી-ઉત્સર્પિણી

સર્પિણી-અવસર્પિણી

કાલો-કાળ અથવા કાળચક્ર

ય-અને[અથવા છન્દપૂર્તિ માટે]

અન્વય સહિત પદ્મછેદ

સમય આવલી મુહુત્તા દીહા પક્ષા માસ વરિસા

પલિઆ સાગર ઉસ્સર્પિણો ય ઓસર્પિણી કાલો ભગિઓ ॥૧૩॥

ગાથાર્થ :—

સમય, આવલિ, મુહૂર્ત, દિવસ, પક્ષ, માસ, વર્ષ, પલ્યોપમ, સાગરોપમ, ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી કાળ કહ્યો છે ॥ ૧૩ ॥

વિશેષાર્થ :-

અતિ સૂક્ષ્મ કાળ, કે જેના કેવલિ ભગવંતની જ્ઞાનશક્તિ વડે પણ બે ભાગ કંદપી ન શકાય-તેવો નિર્વિભાજ્ય ભાગ રૂપ કાળ, તે

સમય કહેવાય. જેમ પુદ્ગલ દ્રવ્યનો સૂક્ષ્મ વિભાગ પરમાણુ છે, તેમ ૧કાળનો અતિ સૂક્ષ્મ વિભાગ સમય છે. આંખના એક પલકારામાં પણ અસંખ્ય સમય વ્યતીત થઈ જાય છે. અતિ જીર્ણ વસ્ત્રને ત્વરાથી ફાડતાં એક તંતુથી બીજા તંતુ સુધીમાં જે કાળ લાગે છે, (અથવા એકજ તંતુ ફાટતાં જે કાળ લાગે છે) તે પણ અસંખ્ય સમય-પ્રમાણુ છે. અથવા કમળના અતિ કોમળ ૧૦૦ પત્રને ઉપરા ઉપરી ગોઠવી અતિ બળવાન મનુષ્ય ભાલાની તીક્ષ્ણ અણીથી પાંદડા વાંધે, તેા દરેક પત્ર વીંધતાં અને ઉપરના દરેક પત્રથી નીચેના પત્રમાં ભાલાની અણી પહોંચતાં દરેક વખતે અસંખ્ય અસંખ્ય સમય કાળ લાગે છે. જેથી ૧૦૦ કમળ પત્ર વેધતાં ૧૯૯ વાર અસંખ્ય અસંખ્ય સમય વ્યતીત થાય છે. એવા અતિ સૂક્ષ્મ કાળનું નામ એક સમય છે, તેવા અસંખ્ય સમયોની ૧ આવલિકા થાય છે. તેવી સંખ્યાતી (એટલે ૧૬૭૭૭૨૧૬) થી કાંઇક અધિક આવલિકાઓનું ૧ મૂર્ત મુદૂર્ત એટલે બે ઘડી. ૩૦ મુદૂર્તનો ૧ દિવસ, ૧૫ દિવસનો ૧ પક્ષ (પખવાડીઉં); બે પક્ષનો ૧ માસ, ૧૨ માસનું ૧ વર્ષ, અસંખ્યાત વર્ષનું ૧ પલ્લોપમ; ૧૦ કોડાકોડિ પલ્લોપમનો ૧ સાગરોપમ તેવા ૧૦ કોડાકોડિ* સાગરોપમની ૧ ઉત્સર્પિણી અને તેટલા જ કાળની ૧ અવસર્પિણી: ૧ ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી એ બે મળીને ૧ કાલચક્ર ૨૦ કોડાકોડિ સાગરોપમ પ્રમાણનો થાય છે. એ પ્રમાણે કાળનાં લક્ષણ અથવા ભેદ કહ્યા. આ સર્વ ભેદ વ્યવહાર કાળના જાણવા. અડિં ઉત્સર્પિણી તે ચઢતો કાળ અને અવસર્પિણી તે ઉતરતો કાળ છે. કારણ કે-આયુષ્ય-બળ-સંઘયણ-શુભવણ-ગંધ-રસ-રૂપશ ઇત્યાદિ અનેક શુભ ભાવોની ઉત્સર્પિણીમાં ક્રમેક્રમે વૃદ્ધિ થતી રહે છે, અને અવસર્પિણીમાં હાનિ થતી જાય છે.

૧ અહીં ૧૨-૧૩ મી ગાથામાં કહેલું કાળનું સર્વ વર્ણન વ્યવહાર કાળનું જાણવું. શ્રી ચન્દ્રપ્રત્નપિત સૂચપ્રત્નપિત અને જ્યોતિષકરંડક આદિ શાસ્ત્રોમાં વિશેષથી વ્યવહારકાળનું જ વર્ણન ઘણા વિસ્તારપૂર્વક કરેલું છે.

* કોડને કોડથી ગુણતાં કોડાકોડિ થાય છે. એમ સર્વત્ર જાણવું, જેથી અહીં ૧૦ કોડાકોડી એટલે ૧૦,૦૦૦૦૦૦,૦૦૦૦૦૦.

કાળનું વિશેષ સ્વરૂપ

વ્યવહારકાળ

વ્યવહારકાળ અને નિશ્ચયકાળ એમ કાળ ૨ પ્રકારનો છે. તેમાંનો જે ૨૥ દ્વીપ અને ૨ સમુદ્ર જેટલા ૪૫ લાખ યોજન વિષ્કંભ-વિસ્તાર વાળા મનુષ્યક્ષેત્રમાં ચન્દ્ર અને સૂર્ય આદિ જ્યોતિષિઓ ભ્રમણ-ગતિ કરે છે. તે ભ્રમણ કરતા સૂર્યાદિકની ગતિ ઉપરથી જે કાળનું પ્રમાણ બંધાયેલું છે, તે વ્યવહારકાળ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે સમય, આવલિકા ઇત્યાદિ ભેદવાળો છે. જ્યોતિષકરંડક ગ્રંથમાં કહ્યું છે કે—

લોચાણમજ્જનીયં, જોહસચક્કં મળંતિ અરિહંતા ।

સઘ્વે કાલવિસેસા, જસ્સ ગહ્વિસેસનિપ્પન્ના ॥૧॥

અર્થ—જેની ગતિવિશેષ વડે સર્વે કાળભેદો ઉત્પન્ન થયેલા છે, તે જ્યોતિષકને શ્રી અરિહંત ભગવંતોએ લોક સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થયેલ ગતિવાળું કહ્યું છે. ॥૧॥ એ વ્યવહારકાળના વિશેષ ભેદ સંક્ષેપમાં આ પ્રમાણે છે—

અવિભાજ્ય સૂક્ષ્મ કાળ=	૧ સમય
૯ સમય=	૧ જઘન્ય અન્તર્મુહૂર્ત
અસંખ્ય સમયો=	૧ આવલિકા
૨૫૬ આવલિકા=	૧ ક્ષુદ્ધકભવ.
૪૪૪૬ $\frac{૨૪૫૮}{૩૭૭૩}$ આવલિકા અથવા	૧ શ્વાસોન્નવાસ (પ્રાણ)
સાધિક ૧૭૧૧ ક્ષુદ્ધક ભવ=]	
૭ પ્રાણ (શ્વાસો)=	૧ સ્તોક.
૭ સ્તોક=	૧ લવ.
૩૮૧ લવ=	૧ ઘડી.
૭૭ લવ અથવા ૨ ઘડી=અથવા]	૧ મુહૂર્ત
૬૫૫૩૬ ક્ષુદ્ધક ભવ=	
૧ સમયન્યૂન ૨ ઘડી=	૧ ઉત્કૃષ્ટ અન્તર્મુહૂર્ત
૩૦ મુહૂર્ત =	૧ દિવસ (અહોરાત્ર)
૧૫ દિવસ=	૧ પક્ષ (પખવાડીઉ)

૨ પક્ષ=	૧ માસ.
૬ માસ=	૧ ઉત્તરાયણ અથવા ૧ દક્ષિણાયન
૨ અયન અથવા ૧૨ માસ=	૧ વર્ષ.
૫ વર્ષ=	૧ યુગ
૮૪ લાખ વર્ષ=	૧ પૂર્વાંગ
૭૦૫૬૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦ વર્ષ =	૧ પૂર્વ
અસંખ્ય વર્ષ=	૧ પલ્લોપમ
૧૦ કોડાકોડિ પલ્લોપમ=	૧ સાગરોપમ
૧૦ કોડાકોડિ સાગરોપમ=	૧ ઉત્સર્પિણી અથવા ૧ અવસર્પિણી
૨૦ કોડાકોડિ સાગરોપમ=	૧ કાળચક્ર
અનન્ત પુદ્ગલ પરાવર્તન=	ભૂતકાળ
તેથી અનંતગુણા પુદ્ગલ પરાવર્તન=	ભવિષ્યકાળ
૧ સમય=	વર્તમાનકાળ
ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનકાળ=	સંપૂર્ણ વ્યવહારકાળ

વળી આ વ્યવહારકાળ સિદ્ધાન્તમાં સ્નિગ્ધ તથા રુક્ષ એમ બે પ્રકારે કહ્યો છે. વળી તે એકેક જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ લેહવાળો હોવાથી ૬ પ્રકારનો થાય છે. રુક્ષકાળે અગ્નિ આદિ ઉત્પત્તિનો અભાવ હોય છે, અને સ્નિગ્ધ કાળમાં અગ્નિ આદિની ઉત્પત્તિ હોય છે. એ સ્નિગ્ધાદિ લેહનું પ્રયોજન છે.

નિશ્ચય કાળ

દ્રવ્યના વર્તનાદિ પર્યાય તે નિશ્ચયકાલ કહેવાય તે વર્તના-પરિણામ ક્રિયા-અને પરત્વ, તથા અપરત્વ એમ પાંચ પ્રકારનો છે. ત્યાં સાદિ-સાન્ત, સાદિ-અનન્ત, અનાદિ-સાન્ત, અને અનાદિ-અનન્ત એ ચાર પ્રકારની સ્થિતિમાંની કોઈ પણ સ્થિતિએ વર્તવું, હોવું, થવું, રહેવું, વિદ્યમાન હોવું; તે વર્તનાપર્યાય.

પ્રયોગથી (જીવ પ્રયત્નથી) અને વિશ્રસાથો (સ્વભાવથીજ) દ્રવ્યમાં નવા-જીનાપણાની જે પરિણતિ થવી તે પરિણામપર્યાય. અથવા દ્રવ્યનો અને ગુણનો જે સ્વભાવ સ્વત્વ તે પરિણામ. એમ

૧ આ નિશ્ચયકાળનું વર્ણન જે કે પ્રાથમિક અભ્યાસીઓને વિશેષ ઉપયોગી નથી, તો પણ વધુ અભ્યાસવાળાને ઉપયોગી જાણી સ્પષ્ટ લખ્યું છે.

તત્ત્વાર્થભાષ્યમાં કહ્યું છે. આ પરિણામપર્યાય સાદિ અને અનાદિ એમ ૨ પ્રકારનો છે. તેમાંના ૪ દ્રવ્યના ગતિસહાયકાદિ સ્વભાવ અનાદિ અનન્ત પરિણામી છે, અને પુદ્ગલનો સ્વભાવ સાદિ-સાન્ત પરિણામી છે. તેમજ અપવાદ તરીકે જીવના જીવત્વાદિ જો કે અનાદિ-અનન્ત છે, પરન્તુ યોગ અને ઉપયોગ એ જો સ્વભાવ સાદિ-સાન્ત પરિણામી છે એમ શ્રીતત્ત્વાર્થભાષ્યમાં કહ્યું છે.

દ્રવ્યોની ભૂતકાળમાં થયેલી, વર્તમાનકાળમાં થતી, અને ભવિષ્યકાળે થનારી જે એટલા, તે ક્રિયા પર્યાય છે. એમ લોકપ્રકાશમાં કહ્યું છે, અને શ્રી તત્ત્વાર્થભાષ્યમાં કહ્યું છે કે-પ્રયોગથી, વિશ્રસાથી અને મિશ્રસાથી દ્રવ્યોની જે ગતિ (એટલે સ્વપ્રવૃત્તિ) તે પ્રયોગાદિ ત્રણ પ્રકારનો ક્રિયાપર્યાય છે.

જેના આશ્રયથી દ્રવ્યમાં પૂર્વભાવનો વ્યપદેશ થાય, તે પરત્વ પર્યાય અને પશ્ચાત્ ભાવનો વ્યપદેશ થાય તે અપરત્વ પર્યાય કહેવાય. એ પરત્વાપરત્વ પર્યાય પ્રશંસાકૃત, ક્ષેત્રકૃત અને કાળકૃત એમ ૩ પ્રકારે છે. તેમાં ધર્મ તે પર (શ્રેષ્ઠ) અને અધર્મ તે અપર (હીન). એવાં કથનો તે પ્રશંસાકૃત પરત્વાપરત્વ, દૂર રહેલા પદાર્થ તે પર, અને નજીકમાં રહેલો પદાર્થ તે અપર, એ કથન ક્ષેત્રકૃત પરત્વાપરત્વ છે; તથા ૧૦૦ વર્ષ વાળું તે પર (મોટું); અને ૧૦ વર્ષ વાળું તે અપર (નાનું), એ કથન કાળકૃત પરત્વાપરત્વ કહેવાય છે. એ ત્રણ પ્રકારના પરત્વાપરત્વમાં કેવળ કાળકૃત પરત્વાપરત્વ તેજ વર્તનાદિ પર્યાયાત્મક હોવાથી કાળ દ્રવ્યમાં અહણુ કરાય છે.

એ પ્રમાણે વર્તના વગેરે પાંચે પર્યાય નિશ્ચયકાળ કહેવાય છે. એ વર્તના વગેરે જો કે દ્રવ્યના પર્યાય છે, તોપણ કોઈક અપેક્ષાએ પર્યાયોને પણ દ્રવ્યનો ઉપચાર હોવાથી કાલદ્રવ્ય કહેવાય છે.

શિષ્ય— જો વર્તનાદિ પર્યાયને દ્રવ્ય કહો, તો અનવસ્થા દૂષણ આવે, માટે કાળને જૂદું દ્રવ્ય ન માનતાં, વર્તનાદિ રૂપ કાળ જીવાજીવ દ્રવ્યોનો પર્યાય જ માનવો. અને જો એમ નહિ માનીએ, તો આકાશની

પેઠે કાળને સર્વવ્યાપી માનવો પડશે, કારણ કે-નિશ્ચયકાળ તો સર્વ આકાશદ્રવ્યમાં પણ છે.

ગુરુ—એમ કહેવું તે પ્રમાણ વચન નથી કેમકે સિદ્ધાન્તમાં અસ્તિકાય પાંચ જ કહ્યા છે, અને છઠ્ઠું કાળદ્રવ્ય જૂઠું કહ્યું છે. ઘણા પ્રદેશો હોય તો અસ્તિકાય, કહેવાય, અને કાળ તો ઘણા પ્રદેશવાળો નથી, પરન્તુ વર્તમાને એકજ સમયરૂપ છે. તેમજ ભૂતકાળના સમયો વ્યતીત થવાથી વિદ્યમાન નથી. માટે દ્રવ્યોના વર્તનાદિ પર્યાયને ઉપચારે કાળદ્રવ્ય કહેવું.

શિષ્ય—જો કાળ વર્તમાન એક સમયરૂપ છે, તો કાળ વિનષ્ટ ધર્મી કહેવાય (એટલે જેનો ધર્મ નાશ પામતો રહે છે એવો કહેવાય) પરન્તુ કાળ વિનષ્ટધર્મી નથી, અને તેથીજ વ્યતીત થયેલા અને ભવિષ્યના સમયોને પણ એકઠા ગણીને સમય, આવલિ, મુહૂર્ત, વર્ષ આદિ પ્રરૂપણા થઈ શકે છે. માટે કાળ બહુ પ્રદેશી છે, અને બહુ પ્રદેશી હોવાથી અસ્તિકાય પણ કહેવાય, અને અસ્તિકાય કહેવાય તો કાળને પૃથક્ દ્રવ્ય પણ અનુપચારથી કહેવાય, તેમાં કંઈ વિરૂદ્ધ નથી.

ગુરુ—એ સત્ય છે. પરન્તુ એ તો બાહર નયની અપેક્ષાએ કાળ સ્થિર (અવિનષ્ટ ધર્મી) ગણાય, અને તે પ્રમાણે પદાર્થ પણ ત્રિકાળવર્તી અંગીકાર કરાય છે. તથા આવલિકા, મુહૂર્ત, વર્ષ ઇત્યાદિ પ્રરૂપણા થાય છે, પરન્તુ તે સર્વ વ્યવહારનય આશ્રયી છે, વાસ્તવિક નહિ. વાસ્તવિક રીતે વિચારતાં તો નિશ્ચયનયથી કાળ અપ્રદેશી છે, માટે કાળ અસ્તિકાય નથી, અને તેથી વાસ્તવિક રીતે દ્રવ્ય નથી, પરન્તુ ગુણા-ગમાસઓ દ્વં-ગુણોનો જેમાં આશ્રય હોય તે દ્રવ્ય કહેવાય. એ વચનને અનુસારે કાલદ્રવ્ય કહેવાય છે. માટે દ્રવ્યથી વર્તનાદિ લક્ષણવાળું, ક્ષેત્રથી સર્વ ક્ષેત્રવર્તી, કાળથી અનાદિ-અનન્ત, અને ભાવથી વર્ણુ આદિ રહિત-અરૂપી તથા સૂર્યાદિકની ગતિ વડે સ્પષ્ટ ઓળખાતું, અને ઘટાદિક કાર્યવડે જેમ પરમાણુનું અનુમાન થાય છે, તેમ મુહૂર્તાદિ વડે સમયનું પણ અનુમાન કરાય છે, એવું કાળદ્રવ્ય પાંચ અસ્તિકાયથી જુદું માનવું, એજ શ્રી સર્વજ્ઞવચન પ્રમાણ છે.

એ પ્રમાણે વ્યવહાર કાળ નિશ્ચયથી વર્તમાન ૧ સમયરૂપ અને વ્યવહારથી અનન્ત સમયરૂપ છે. તેમજ તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં ૫ દ્રવ્ય સ્વમતે કહીને છદ્દું કાળ દ્રવ્ય અન્ય+આચાર્યોના મત પ્રમાણે સ્વીકાર્યું છે. વળી કાળને ઉપચારથી દ્રવ્યપણું તે અસ્તિકાયપણાના અભાવે જાણવું, વળી વ્યવહારકાળ અણવ જાણવો અને નિશ્ચયકાળ પાંચેય દ્રવ્યોની વર્તનારૂપ હોવાથી જાણવો જાણવો.

છ દ્રવ્ય વિચાર

परिणामि जीव मुत्तं, सपणसा एग खित्त किरिया य
णिच्चं कारण कत्ता, सव्वगय इयर^१अपवेसे ॥१४॥

संस्कृत अनुवाद

परिणामी जीवो मूर्त्तिः, सप्रदेश एकः क्षेत्रं क्रिया च ।
नित्यं कारणं कर्ता, सर्वगतमितर अपवेशः ॥१४॥

+ કાલશ્ચેત્યેકે-કેટલાક આચાર્યો કાળને પણ દ્રવ્ય કહે છે. અધ્યાય ૫ મેં સૂત્ર ૩૮ મું.

सर्वेषां द्रव्याणां वृत्तनालक्षणो नवीनजीर्णकरणलक्षणः कालः पर्यायद्रव्यमिष्यते, तत्कालपर्यायेषु अनादिकालीनद्रव्योपचारमनुसृत्य काल-द्रव्यमुच्यते, अत एव पर्यायेण द्रव्यभेदात् तस्य कालद्रव्य-स्यानन्त्यम् (द्रव्यानुयोग तर्कणा १० मो अध्याय) इत्यादि अनेक पाठमां उपचारथी द्रव्य सिद्धं कथुं છે, પરંતુ અસ્તિકાયરૂપ વાસ્તવિક દ્રવ્યત્વ કહ્યું નથી.

૧ ગાથામાં ઈયર શબ્દ અપવેસે સાથે ન જોડવો, કારણ કે અપરિણામી આદિ ઈતર ભેદમાં દ્રવ્યપ્રાપ્તિ છે. પરંતુ અપ્રવેશીના ઈતર-ભેદ-પ્રવેશીમાં એક પણ દ્રવ્ય નથી. અથવા ઉમરુકમણિ ન્યાયથી ઈયર પદનો સંબંધ અપવેસે સાથે પણ કરવો હોય તો થઈ શકે, એટલે, ઈતરમાં અપ્રવેશ એમ અર્થ કરી શકાય.

શબ્દાર્થ:

પરિણામિ-પરિણામી

જીવ-જીવ

મુક્ત-મૂર્ત-રૂપી

સપણસા-સપ્રદેશી

ણ-એક

સ્થિત-ક્ષેત્ર

કિરિયા-ક્રિયાવંત, સક્રિય.

ણિચ્ચ-નિત્ય

કારણ-કારણ

કર્તા-કર્તા

સવ્વગય-સર્વગત, સર્વવ્યાપી

હ્યર-ધતર, (પ્રતિપક્ષી ભેદ
સહિત)

અપવેસે-અપ્રવેશી

અન્ય સહિત પદ્મછેદ

પરિણામિ જીવ મુક્તં સપણસા ણ સ્થિત કિરિયા ય
ણિચ્ચં કારણ કર્તા સવ્વગય હ્યર અપવેસે

ગાથાર્થ:-

પરિણામીપણું જીવપણું, રૂપીપણું, સપ્રદેશીપણું, એકપણું,
ક્ષેત્રપણું, ક્રિયાપણું, નિત્યપણું, કારણપણું, કર્તાપણું, સર્વવ્યાપીપણું
અને ધતરમાં અપ્રવેશીપણું, (વિચારવું)

વિશેષાર્થ:-

એક ક્રિયાથી અન્ય ક્રિયામાં અથવા એક અવસ્થાથી બીજી
અવસ્થામાં જવું તે પરિણામ કહેવાય. તેથી વિપરીત અપરિણામ કહે-
વાય. ત્યાં જીવ અને પુદ્ગલનો પરિણામ ૧૦-૧૦+પ્રકારનો છે.

+ દરેક પરિણામના ઉત્તરભેદનાં નામ તથા સ્વરૂપ શ્રી પન્નવણાજી સૂત્રમાંથી
જાણવાં તે સંક્ષેપમાં આ પ્રમાણે—

૧૦ જીવ પરિણામ

- ૧ ગતિ પરિણામ (દેવઆદિ ૪)
- ૨ ઈન્દ્રિય પરિણામ (સ્પર્શનાદિ ૫)
- ૩ કષાય પરિણામ (ક્રોધાદિ ૪)
- ૪ લેશ્યા પરિણામ (કૃષ્ણાદિ ૬)
- ૫ યોગ પરિણામ (મનોયોગાદિ ૩)

અહિં જીવ દેવાદિપણુ છોડી મનુષ્યાદિપણુ અને મનુષ્યાદિપણુ છોડી દેવાદિપણુ પામે છે. એ પ્રમાણે એક અવસ્થા છોડી બીજી અવસ્થામાં જવારૂપ જીવના ૧૦ પરિણામ વિચારવા, તેમજ પુદ્ગલના પણુ ૧૦ પરિણામ યથાસંભવ વિચારવા, એ પ્રમાણે જીવ અને પુદ્ગલ એ બે દ્રવ્ય પરિણામી છે, અને શેષ ૪ દ્રવ્ય અપરિણામી છે. તથા જીવ દ્રવ્ય પોતે જીવ છે, અને શેષ પાંચ દ્રવ્ય અજીવ છે.

તથા ૬ દ્રવ્યમાં પુદ્ગલ દ્રવ્ય રૂપી + (એટલે વર્ણુ, ગંધ, રસ, સ્પર્શવાણુ) છે, અને શેષ x ૫ દ્રવ્ય અરૂપી છે.

- ૬ ઉપયોગ પરિણામ (મત્યાદિ-૧૨)
- ૭ જ્ઞાન પરિણામ (મત્યાદિ-૮)
- ૮ દર્શન પરિણામ (અક્ષુદર્શનાદિ-૪)
- ૯ ચારિત્ર પરિણામ (સામાયિકાદિ-૭)
- ૧૦ વેદ પરિણામ (સ્ત્રીવેદાદિ-૩)

૧૦ પુદ્ગલ પરિણામ

- ૧ અંધ પરિણામ (પરસ્પર સંબંધ થવો તે. ૨ પ્રકારે)
- ૨ ગતિ પરિણામ (સ્થાનાન્તર થવું તે. ૨ પ્રકારે)
- ૩ સંસ્થાન પરિણામ (આકારમાં ગોઠવવું તે. ૫ પ્રકારે)
- ૪ ભેદ પરિણામ (સ્કંધથી છુટા પડવું તે. ૫ પ્રકારે)
- ૫ વર્ણુ પરિણામ (વર્ણુ ઉપજવા તે. ૫ પ્રકારે)
- ૬ ગંધ પરિણામ (ગંધ ઉપજવા તે. ૨ પ્રકારે)
- ૭ રસ પરિણામ (રસ ઉપજવા તે. ૫ પ્રકારે)
- ૮ સ્પર્શ પરિણામ (સ્પર્શ ઉપજવા તે. ૮ પ્રકારે)
- ૯ અગુરુલઘુ પરિણામ (ગુરુવ આદિ ઉપજવું તે. ૪ પ્રકારે)
- ૧૦ શબ્દ પરિણામ (શબ્દ ઉપજવા તે ૨ પ્રકારે)

+ વર્ણુ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ એ ચારનું સામુદાયિક નામ રૂપ છે, માટે એ ચાર જોને હોય તે રૂપી.

xજીવતત્ત્વમાં જીવ રૂપી કલ્પો અને અહિં અરૂપીમાં ગણ્યો તેનું કારણ ત્યાં દેહધારી જીવના ૧૪ ભેદની અપેક્ષાએ રૂપી કહેણ છે, અને અહિં જીવદ્રવ્યના મૂળ સ્વરૂપને અંગે અરૂપી કલ્પો છે.

તથા ૬ દ્રવ્યમાં પાંચ દ્રવ્ય સપ્રદેશી (અણુના સમૂહવાળાં છે. અને કાળ દ્રવ્ય અપ્રદેશી છે (અણુઓના પિંડમય નથી.)

છ દ્રવ્યમાં ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય અને આકાશસ્તિકાય, એ ત્રણ દ્રવ્ય એકેક છે. અને શેષ ૩ દ્રવ્ય અનંત અનંત હોવાથી અનેક છે.

છ દ્રવ્યમાં આકાશદ્રવ્ય ક્ષેત્ર છે, અને શેષ ૫ દ્રવ્ય ક્ષેત્રી છે. અહિં દ્રવ્ય જેમાં રહેલ હોય તે ક્ષેત્ર, અને રહેનાર દ્રવ્ય ક્ષેત્રી કહેવાય.

તથા-છ દ્રવ્યમાં જીવ અને પુદ્ગલ એ બે દ્રવ્ય ક્રિયાવન્ત, છે, અને શેષ દ્રવ્ય અક્રિયાવન્ત છે. અહિં ક્રિયા તે ગમન-આગમન આદિ બાણવી. ધર્માસ્તિકાયાદિ ચારે દ્રવ્યો સદાકાળ સ્થિર સ્વભાવી છે માટે અક્રિય છે. પોતપોતાના સ્વભાવની પ્રવૃત્તિરૂપ ક્રિયામાં તેા છએ દ્રવ્ય સક્રિય ગણાય, પરન્તુ તે સક્રિયપણું અહિં અંગીકાર ન કરવું.

તથા છ દ્રવ્યમાં જીવ અને પુદ્ગલ ભિન્ન ભિન્ન અવસ્થાઓ પામતાં હોવાથી એક સ્વરૂપે રહેતાં નથી, માટે એ બે દ્રવ્ય અનિત્ય છે, અને શેષ ૪ દ્રવ્ય સદાકાળ પોતાના સ્વરૂપે સ્થિર હોવાથી નિત્ય છે, જે કે દરેક દ્રવ્ય ઉત્પત્તિ, વિનાશ અને ધ્રુવ એ ૩ સ્વભાવ યુક્ત હોવાથી નિત્યાનિત્ય છે, તેાપણુ પોતપોતાની સ્થૂલ અવસ્થાઓને અંગે અહિં નિત્યપણું અથવા અનિત્યપણું વિચારવાનું છે.

તથા છ દ્રવ્યમાં ધર્માસ્તિકાયાદિક પાંચ દ્રવ્ય કારણ છે, અને ૧ જીવદ્રવ્ય અકારણ છે. અહિં જે દ્રવ્ય અન્ય દ્રવ્યના કાર્યમાં ઉપકારી-નિમિત્તભૂત હોય તે કારણ, અને તે કારણદ્રવ્ય જે દ્રવ્યના કાર્યમાં નિમિત્તભૂત થયું હોય તે દ્રવ્ય અકારણ કહેવાય. જેમ કુંભકારના કુંભકાર્યમાં ચક્ર, દંડ આદિ દ્રવ્યો કારણ, અને કુંભકાર પોતે અકારણ છે, તેમ જીવના ગતિ આદિ કાર્યમાં ધર્માસ્તિકાય વગેરે અને યોગ આદિ કાર્યમાં પુદ્ગલ તે ઉપકારી કારણ છે. પરંતુ ધર્માસ્તિકાય વગેરેને જીવ ઉપકારી નથી. એ પ્રમાણે કારણ-અકારણ ભાવ વિચારવો.

તથા છ દ્રવ્યમાં જીવ દ્રવ્ય કર્તા, અને શેષ ૫ દ્રવ્ય અકર્તા છે. અહિં જે દ્રવ્ય અન્ય દ્રવ્યની ક્રિયા પ્રત્યે અધિકારી (સ્વામી)

હોય તે કર્તા કહેવાય, અથવા અન્ય દ્રવ્યોનો ઉપલોગ કરનાર દ્રવ્ય કર્તા, અને ઉપલોગમાં આવનારાં દ્રવ્ય તે અકર્તા કહેવાય. તથા ધર્મ, કર્મ, પુણ્ય, પાપ આદિ ક્રિયા કરનાર તે કર્તા, અને ધર્મ, કર્મ, આદિ નહિ કરનાર, તે અકર્તા. એમ પણ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે.

તથા છ દ્રવ્યમાં આકાશદ્રવ્ય લોકાલોક પ્રમાણુ સર્વવ્યાપ્ત હોવાથી સર્વવ્યાપી છે, અને શેષ પાંચ દ્રવ્યો લોકાકાશમાં જ હોવાથી દેશવ્યાપી છે.

તથા સર્વ દ્રવ્યો જો કે એક-બીજામાં પરસ્પર પ્રવેશ કરીને એક જ સ્થાનમાં રહ્યાં છે, તો પણ કોઈ દ્રવ્ય અન્યદ્રવ્ય રૂપે થતું નથી, એટલે ધર્માસ્તિકાય તે અધર્માસ્તિકાયાદિ થતો નથી, જીવ તે પુદ્ગલ સ્વરૂપ થતો નથી, ઇત્યાદિ રીતે સર્વે દ્રવ્યો પોતપોતાના સ્વરૂપે રહે છે, પણ અન્યદ્રવ્ય રૂપે થતાં નથી. તે કારણથી છએ દ્રવ્ય અપ્રવેશી છે, પરંતુ કોઈ દ્રવ્ય સપ્રવેશી નથી. અહિં પ્રવેશ એટલે અન્યદ્રવ્ય રૂપે થવું તે સમજવું.

એ પ્રમાણુ ૬ દ્રવ્યનું પરિણામિ આદિ વિશેષ સ્વરૂપ કહ્યું.

ધર્માસ્તિકાય જો ન હોય તો જીવ ને પુદ્ગલો ગતિ કરી શકે નહીં અથવા ગતિ કરી શકે એમ માનીએ તો, અલોકમાં પણ ગતિ કરી શકે, પરંતુ અલોકમાં તો એક તણખલા જેટલું પણ જઈ ન શકાય.

અધર્માસ્તિકાય ન હોય તો જીવ અને પુદ્ગલો ગતિજ કર્યા કરે. સ્થિર ન રહી શકે, અને અન્નેય ન હોય તો લોક અને અલોકની વ્યવસ્થા ન રહે, લોકની વ્યવસ્થા કોઈને કોઈ રૂપમાં કરવી તો પડે જ.

આકાશાસ્તિકાય ન હોય તો, અનન્ત જીવો અને અનન્ત પરમાણુઓ અને તેઓના સ્કંધો અમુક જગ્યામાં રહી ન શકે, એક તસુમાં એક લાકડું રહી શકે અને તેટલી જ જગ્યામાં તેટલું સોનું વધારે ભારે છતાં રહી શકે છે. તે આકાશાસ્તિકાયને લીધે.

જીવાસ્તિકાય ન હોય તો, જે રીતે આ જગત્ દેખાય છે, તે રીતે ન દેખાતું હોય.

પુદ્ગલાસ્તિકાય પણ, ન હોય તો, જે રીતે આ જગત્ દેખાય છે, તે રીતે ન દેખાતું હોત.

કાળ ન હોય તો, દરેક કામ એકી સાથે કરવાં પડત, કે ન કરી શકાત ત્યારે કાળદ્રવ્ય ક્રમ કરાવી આપે છે.

૬. દ્રવ્યમાં પરિણામિ આદિનો યન્ત્ર.

૬ દ્રવ્ય	પરિણામી જીવ	મૂર્ત-રૂપી સપ્રદેશી	ઐક-અનેક	ક્ષેત્રી-ક્ષેત્ર	સક્રિય નિત્ય	કારણ કર્તા	સર્વગત-દેશગત	અપ્રવેશી			
ધર્માસ્તિકાય	૦	૦	૦	૧	૧	ક્ષેત્રી	૦	૧	૧	૦	૧
અધર્માસ્તિકાય	૦	૦	૦	૧	૧	”	૦	૧	૧	૦	૧
આકાશાસ્તિકાય	૦	૦	૦	૧	૧	ક્ષેત્ર	૦	૧	૧	૦	૧
પુદ્ગલાસ્તિકાય	૧	૦	૧	૧	અન- ન્ત	ક્ષેત્રી	૧	૦	૧	૦	૧
જીવાસ્તિકાય	૧	૧	૦	૧	”	”	૧	૦	૦	૧	૧
કાળ	૦	૦	૦	૦	”	”	૦	૧	૧	૦	૧

પ્રસંગે અજીવ દ્રવ્યના ૫૬૦ લેહો

૪ અરૂપી અજીવના દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ ભાવ અને ગુણ ગણતાં ૨૦ લેહ, તથા ૮ મી ગાથામાં કહેલા ૧૦ લેહ મળી, ૪ અરૂપી અજીવના ૩૦ લેહ છે.

તથા ૫ વર્ણ, ૨ ગંધ, ૫ રસ અને ૮ સ્પર્શ અને ૫ સંસ્થાન. એ ૨૫ ગુણમાંના જે ગુણના લેહ ગણાતા હોય, તે ગુણ અને તેના વિરોધી -સ્વભાતીય ગુણ સિવાયના શેષ સર્વ ગુણોના લેહ, તે ગુણમાં પ્રાપ્ત થાય. જેમ-કૃષ્ણાદિ પાંચે વર્ણ સહિત કૃષ્ણવર્ણના ગુણલેહ ૨૦ થાય, અને એ રીતે દરેક વર્ણના ૨૦-૨૦ ગણતાં વર્ણના ૧૦૦ લેહ થાય. એ પદ્ધતિએ ૫ રસના ૧૦૦ ગુણ, ૫ સંસ્થાનના ૧૦૦ ગુણ, ૨ ગંધના ૪૬ ગુણ, અને ૮ સ્પર્શના (વિરોધી સ્પર્શ અખે હોવાથી, તે બાદ કરતાં, દરેક સ્પર્શના ત્રેવીસ ત્રેવીસ ગણતાં) ૧૮૪, અને એ સર્વ મળી ૫૩૦ લેહ પુદ્ગલના (એટલે રૂપી અજીવના લેહ) છે,

તે પુનઃ પૂર્વોક્ત ૩૦ સાથે મેળવતાં ૫૬૦ લેહ અજીવના થાય.

૨ અજીવતત્ત્વ જાણવાનો ઉદ્દેશ.

પ્રશ્ન :-અજીવતત્ત્વ જ્ઞેય (એટલે જાણવા યોગ્ય) કહ્યું છે, તે ઉપરાંત ખીજે કોઈ ઉદ્દેશ છે ?

ઉત્તર :-હે જિજ્ઞાસુ ! અજીવતત્ત્વ માત્ર જાણવું એટલેજ અજીવતત્ત્વની જ્ઞાનપ્રાપ્તિનો ઉદ્દેશ નથી, પરંતુ અજીવતત્ત્વનું જ્ઞાન કરીને જીવના સ્વરૂપની (અને પ્રસંગતઃ નવે ય તત્ત્વેના હૈય, જ્ઞેય, ઉપાદેય સ્વરૂપની) પ્રાપ્તિ કરવી, એજ અજીવતત્ત્વની જ્ઞાનપ્રાપ્તિનો ઉદ્દેશ છે, અજીવતત્ત્વના જ્ઞાનથી જીવસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ આ પ્રમાણે છે—

અજીવોમાંથી પુદ્ગલો સાથે આત્માને વિશેષ સંબંધ છે, કારણ કે-જીવને પોતાના સ્વરૂપથી બ્રહ્મ કરનાર આઠે કર્મ, પાંચ ઇન્દ્રિયો, શરીર, મન, ધન, પરિવાર ઇત્યાદિ સર્વ પદાર્થો પુદ્ગલ છે, તેથી આત્મા એમ વિચાર કરે કે-“આ પુદ્ગલદ્રવ્ય અજીવદ્રવ્ય છે, હું જીવદ્રવ્ય છું; પુદ્ગલાદિ પદાર્થો જડ છે, હું ચેતન છું; પુદ્ગલો ક્ષણવિનાશી છે, હું અવિનાશી છું; પુદ્ગલાદિ દ્રવ્યો અજ્ઞાન છે, હું અનન્ત જ્ઞાનવંત છું; છતાં પણ આ પુદ્ગલાદિ અજીવો સાથે મારે સંબંધ શો ?

વળી, અજીવ-કર્મ પુદ્ગલ મદારીની પેઠે મને-જીવને માંકડારૂપ બનાવી પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે નાચ નચાવે છે, તે કેટલું વિચિત્ર છે ? હું જીવ રાજ સરખો ત્રણ જીવનનો અધિપતિ હોવા છતાં અને અનન્ત વીર્ય બળથી મહાન કેસરી સિંહ સરખો હોવા છતાં, આ જડ-પુદ્ગલાદિ અજીવો મારા ઉપર પોતાની સત્તા ચલાવી મને ગમે તે સ્થાને રજાવાવે છે, ભમાવે છે, દુઃખ દે છે, એ કેટલું વિચિત્ર છે ? ઇત્યાદિ-અજીવ દ્રવ્યની આત્મા સાથેના સંબંધની વિષમતા વિચારીને, એ જડ સ્વરૂપ અજીવ દ્રવ્યની રાજ્યસત્તામાંથી મુક્ત થઈ, જીવ-આત્મા પોતાનું આત્મ-સામ્રાજ્ય જે અનાદિ કાળથી અજીવે દબાવી દીધું છે-તે આત્મ-સામ્રાજ્યને પુનઃ પ્રાપ્ત કરવાના ઉપાયરૂપ પુણ્ય આદિ ઉપાદેય તત્ત્વોને ઉપાદેય સ્વરૂપે સ્વીકાર કરે, અને આત્મ-

સ્વરૂપથી બ્રહ્મ કરનાર પાપ આદિ હેય તત્ત્વોને હેય સ્વરૂપે સ્વીકારે, તે અન્તે મોક્ષતત્ત્વ કે-જે ઉપાદેય છે, તે પણ ઉપાદેય સ્વરૂપે પ્રાપ્ત થવાથી આત્મા પોતાનું સ્વાભાવિક આત્મ-સામ્રાજ્ય (આત્મસ્વરૂપ) પ્રાપ્ત કરે. એજ અણ્વતત્ત્વની જ્ઞાનપ્રાપ્તિનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે.

॥ इति २ अजीवतत्त्वम् ॥

॥ अथ तृतीयं पुण्यतत्त्वम् ॥

પુણ્ય=શુભ કર્મોનો બંધ. તે શુભ કર્મો ૪૨ છે, તે પુણ્યતત્ત્વ કહેવાય છે, અને તેનો ઉદ્દેશ થવાથી શુભ કર્મો રૂપે પુણ્ય ભોગવાય છે. પુણ્યનાં કારણો તે શુભ આશ્રવ કહેવાય છે. અને તે પણ પુણ્ય બંધનું કારણ હોવાથી પુણ્ય કહેવાય છે. તેના નવ પ્રકાર નીચે પ્રમાણે છે :—

૧ પાત્રને અન્ન આપવાથી	૬ મનના શુભ સંકલ્પરૂપ વ્યાપારથી
૨ પાત્રને પાણી આપવાથી	૭ વચનના શુભ વ્યાપારથી
૩ પાત્રને સ્થાન આપવાથી	૮ કાયાના શુભ વ્યાપારથી
૪ પાત્રને શયન આપવાથી	૯ દેવ-ગુરુને નમસ્કાર વગેરે કરવાથી
૫ પાત્રને વસ્ત્ર આપવાથી	

શ્રી તીર્થંકર ભગવંતથી માંડીને મુનિ મહારાજ સુધીના મહાત્મા પુરુષો સુપાત્ર, ધર્મી ગૃહસ્થો પાત્ર, તેમજ અનુકંપા કરવા યોગ્ય અપંગ આદિ જીવો પણ અનુકંપ્ય પાત્ર, અને શેષ સર્વે અપાત્ર ગણુવા, આ પુણ્યતત્ત્વ મુખ્યત્વે ગૃહસ્થનેજ ઉપાદેય આદરવા યોગ્ય છે. માટે મોક્ષની આકાંક્ષાથી પૂર્વોક્ત ૯ પ્રકારે દ્વાન આદિક મોક્ષને અનુકૂળ કાર્યો કરવાં. સ્વ-પરહિતાર્થે જિનેન્દ્ર શાસનની પ્રભાવના કરવી, શક્તિ હોય તો શાસનદ્રોહીને પણ યોગ્ય શિક્ષાથી નિવારવો, વિવેકપૂર્વક અનેક દેવમંદિર બંધાવવાં, અનેક જિનેન્દ્ર પ્રતિમાઓ ભરાવવી, શ્રી જિનેન્દ્ર પ્રભુના ચૈત્યના નિર્વાહ અર્થે વિવેક પૂર્વક દેવદ્રવ્યની વૃદ્ધિ કરવી, અનેક પૌષ્ઠશાળાઓ રચવી, શ્રી જિનેન્દ્રની મહાપૂજા કરવી, સ્વાભાવિક રીતે દુઃખી થયેલા સાધર્મિક બંધુઓને તત્કાળ અને પરિણામે ધર્મપોષક થાય તે રીતે વિવેકપૂર્વક સહાય કરી સમ્યક્ માર્ગમાં

સ્થિર રાખવા. ઈત્યાદિ રીતે આ જીવ પુણ્યાનુબન્ધિ પુણ્ય ઉપાર્જન કરે છે. એ પુણ્યાનુબન્ધિ પુણ્ય મોક્ષમાર્ગમાં વળાવા સરખું છે. પંચાગ્નિ તપશ્ચર્યા વગેરે અજ્ઞાન ક્રુષ્ટથી પણ જો કે પુણ્ય ઉપાર્જન થાય છે, પરંતુ, તે એકજ લવમાં સુખ આપનાર અને પરપરાએ સંસારવૃદ્ધિ કરાવનાર હોવાથી તાત્વિક પુણ્ય નથી. હવે એ પ્રમાણે ૯ પ્રકારનાં નિમિત્તોથી જે તાળીશ પ્રકારે પુણ્ય બંધાય છે.

**સા ઉચ્ચગોઅ મણુદુગ, સુરદુગ પંચિદિજાઈ પળદેહા ।
આઈતિતળૂણવંગા, આઈમસંઘયણસંઠાણા ॥૧૫॥**

સંસ્કૃત અનુવાદ

સાતોચ્ચૈર્ગોત્રમનુબ્યદ્ધિક-સુરદ્ધિકપચ્ચેન્દ્રિયજાતિપશ્ચદેહાઃ ॥

આદિત્રિતનૂનામુપાજ્ઞાન્યાદિમસંહનનસંસ્થાને ॥ ૧૫ ॥

શબ્દાર્થ :

સા-શાતાવેદનીય
ઉચ્ચગોઅ-ઉચ્ચગોત્ર
મણુદુગ-મનુબ્યદ્ધિક
સુરદુગ-દેવદ્ધિક
પંચિદિજાઈ-પંચેન્દ્રિય જાતિ
પળદેહા-પાંચ શરીર

આઈ-પ્રથમના
તિ-ત્રણ
તળૂણ-શરીરનાં
વંગા-ઉપાંગ
આઈમ-પ્રથમ (પહેલું)
સંઘયણ-સંઘયણ
સંઠાણા-સંસ્થાન

અનવય સહિત પદરૂઢ

સા, ઉચ્ચ ગોઅ, મણુ દુગ, સુર દુગ, પંચિદિ જાઈ, પળ દેહા.

આઈ તિ તળૂણ વંગા, આઈમસંઘયણ સંઠાણા ॥ ૧૫ ॥

ગાથાર્થ:—શાતાવેદનીય, ઉચ્ચ ગોત્ર, મનુબ્યદ્ધિક, દેવદ્ધિક, પંચેન્દ્રિય જાતિ, પાંચ શરીર, પહેલા ત્રણ શરીરનાં ઉપાંગ, પહેલું સંઘયણ અને પહેલું સંસ્થાન. ॥ ૧૫ ॥

શુભ અનુભવ (પુણ્યોદય)
૧ સુખ અનુભવ
૨ ઉત્તમ વંશકુળ જાતિમાં જન્મ

બંધાયેલ શુભ કર્મ-પુણ્ય
તે કરાવનાર કર્મ સાતાવેદનીય કર્મ
તે અપાવનાર કર્મ ઉચ્ચ ગોત્ર કર્મ

- ૩ મનુષ્યપણાના સંભોગો
મળવા;
- ૪ મનુષ્યગતિ તરફ ખેંચાવું.
- ૫ દેવપણાના સંભોગો મળવા
- ૬ દેવગતિ તરફ ખેંચાવું;
- ૭ પાંચ ઇન્દ્રિયની ભતિ મળવી
- ૮ ઔદારિક શરીર મળવું
- ૯ વૈક્રિય શરીર મળવું
- ૧૦ આહારક શરીર મળવું
- ૧૧ તૈજસ શરીર મળવું
- ૧૨ કાર્મણ શરીર મળવું
- ૧૩ ઔદારિક શરીરમાં અંગો-
પાંગ હોવા,
- ૧૪ વૈક્રિય શરીરમાં અંગોપાંગ
હોવા,
- ૧૫ આહારક શરીરમાં અંગો-
પાંગ હોવા,
- ૧૬ હાડકાનો મજબુતમાં મજ-
બુત આંધો હોવો,
- ૧૭ શરીરનો ઉત્તમમાં ઉત્તમ
આકાર હોવો,

- તે અપાવનાર કર્મ મનુષ્યગતિ
નામકર્મ
- મનુષ્યગતિ તરફ ખેંચી જનાર
કર્મ મનુષ્યાનુપૂર્વીનામકર્મ
- તે અપાવનાર કર્મ દેવગતિ નામકર્મ
- દેવગતિ તરફ ખેંચનાર કર્મ
દેવાનુપૂર્વી નામકર્મ
- તે અપાવનાર કર્મ પચ્ચેન્દ્રિય
શરીર નામકર્મ
- તે અપાવનાર કર્મ ઔદારિક
શરીર નામકર્મ
- તે અપાવનાર કર્મ વૈક્રિય શરીર
નામકર્મ
- તે અપાવનાર કર્મ આહારક
જાતિ નામકર્મ
- તે અપાવનાર કર્મ તૈજસૂ શરીર
નામકર્મ
- તે અપાવનાર કર્મ કાર્મણ શરીર
નામકર્મ
- તે અપાવનાર ઔદારિક અંગોપાંગ
નામકર્મ
- તે અપાવનાર વક્રિય અંગોપાંગ
નામકર્મ
- તે અપાવનાર આહારક અંગોપાંગ
નામકર્મ
- તે અપાવનાર વજ્રઋષમનારાચ
સંહનનામકર્મ
- તે અપાવનાર સમચતુરસ
સંસ્થાન નામકર્મ

આ પ્રમાણે આગળ પણ શુભ-અશુભ અનુભવ અને બંધાયેલા શુભ-અશુભ કર્મોના-પુણ્યના-પાપના અર્થો વિચારીને સમજવા.

૧ આનુપૂર્વી—એક ભવમાંથી બીજા ભવમાં આનુપૂર્વી પ્રમાણે-આકાશ-પ્રદેશની શ્રેણીના અનુક્રમ પ્રમાણે-ન્યારે જીવ જાય છે. ત્યારે જે કર્મ ઉદયમાં આવે છે, તેનું નામ પણ આનુપૂર્વી નામકર્મ કહેવાય છે. જીવ કોઈવાર સીધે સીધો બીજા ભવમાં જાય છે, અને કોઈવાર તેને આકાશપ્રદેશોની શ્રેણીમાં કાટ-ખુણા (વક્રતા) કરવા પડે છે, કાટખુણો કરતી વખતે આ કર્મ ઉદયમાં આવે છે. અને જે ગતિમાં ઉપજવાનું હોય છે ત્યાં પહોંચતાં સુધી ઉદયમાં રહે છે.

ગતિ—મનુષ્ય, તિર્થંચ, દેવ, અને નારકને લાયક જુદી જુદી પરિસ્થિતિઓ તે મનુષ્યાદિ ગતિ કહેવાય છે. તે અપાવનાર કર્મને તે તે ગતિનામકર્મ કહેવાય છે.

જાતિ—જગતમાં રહેલા દરેક જીવોના બાહ્ય આકાર અને બાહ્ય સામગ્રી ઉપરથી વર્ગીકરણ કરતાં મુખ્ય પાંચ વર્ગો થઈ શકે છે તે વર્ગોનું નામ જાતિ છે. તે એકેન્દ્રિયાદિ જાતિ છે. તેમાંથી કોઈપણ જાતિ અપાવનાર કર્મ જાતિનામકર્મ કહેવાય છે.

ઔદારિક—ઔદારિક વર્ગજાનું બનેલું અને મોક્ષમાં ખાસ ઉપયોગી હોવાથી ઉદાર-એટલે ઔદારિક શરીર, આપણું તથા તિર્થંચનું ગણાય છે. તે શરીર અપાવનાર કર્મ તે ઔદારિકશરીર નામકર્મ છે.

વૈક્રિય—વૈક્રિય વર્ગજાનું બનેલું અને વિવિધ જાતની ક્રિયામાં સમર્થ એવું જે દેવ અને નારકોનું શરીર, તે વૈક્રિય શરીર. તે અપાવનાર કર્મ તે વૈક્રિય શરીર નામકર્મ.

આહારક—આહારક વર્ગજાનું બનેલું અને ચૌદ પૂર્વધરે શંકા પૂછવા કે તીર્થંકરાદિની ઋદ્ધિ જોવા એક હાથ પ્રમાણનું, તત્કાળ પુદ્ગલોનું આહરણ-ખેંચાણ કરીને બનાવી કાઢેલું. તે આહારક શરીર; અને તે અપાવનાર કર્મ તે આહારકશરીર નામકર્મ.

વન્નચુકાગુરુલહુ. પરઘા ઉસ્સાસ આયવુજ્જોઅં । સુમખગહનિમિણતસદસ, સુરનરતિરિઆઉ તિથયરં ॥ ૧૬ ॥

તૈજસ—તૈજસ વર્ગણાતું બનેલું, અને શરીરમાં ગરમી રાખનારું, નજરે ન દેખાતું દરેક જીવ સાથે અનાદિ કાળથી જોડાયેલું શરીર તે—તૈજસ શરીર, અને એને અપાવનાર કર્મ તે તૈજસ શરીર નામકર્મ.

કાર્મણ્ય—કાર્મણ્ય વર્ગણાતું બનેલું, તે આઠ કર્મોના સમૂહરૂપ કાર્મણ્ય શરીર ગણાય છે. અને તે અપાવનાર કર્મ તે—કાર્મણ્ય શરીર નામકર્મ કહેવાય છે. કાર્મણ્ય શરીર નામકર્મ ન હોય તો, જીવને કાર્મણ્ય વર્ગણાજ મળી શકે નહીં. અને એ કાર્મણ્ય શરીરજ આઠ કર્મોની વર્ગણા રૂપે વહેંચાયેલું છે.

અંગોપાંગ—એ હાથ, એ પગ, માથું, પેટ, પીઠ, હૃદય એ આઠ અંગો, આંગળા વગેરે ઉપાંગો છે, અને રેખાઓ વગેરે અંગોપાંગો કહેવાય છે. તે અપાવનાર કર્મ તે અંગોપાંગ નામકર્મ કહેવાય છે. પહેલા ત્રણ શરીરને અંગો-પાંગો હોય છે. બાકીનાઓને નથી હોતાં માટે અંગોપાંગ કર્મ ત્રણ છે.

વજ્રઋપલનારાય—સંઘયણ-સંહનન જ છે. સંહનન એટલે હાડકાંનો બાંધો. વજ્ર-ખીતો, ઋપલ-પાટો, નારાય-બંને હાથ તરફ મકંટબંધ.

બંનેય હાથથી બંનેય હાથના કાંડા પરસ્પર પકડીએ તો મકંટબંધ કહેવાય છે. તેના ઉપર લોહાનો પાટો વીંટીએ, અને તેમાં ખીતો મારીએ. એમ કરતાં જેની મજબૂતી થાય તેવો મજબૂત હાડકાંનો બાંધો તે-વજ્રઋપલનારાય સંહનન કહેવાય છે. તેવો મજબૂત બાંધો અપાવનાર કર્મ વજ્રઋપલનારાયસંહનન નામકર્મ કહેવાય છે.

સમચતુરસ્ત—સંસ્થાન એટલે આકૃતિ તે પણ જ છે. સમ-સરખાં, ચતુઃ-ચાર. અસ-ખુણા. જે આકૃતિમાં ચાર ખુણા સરખા હોય, તે સમચતુરસ્ત સંસ્થાન. ચાર ખુણા-પદ્માસને એકેલ મનુષ્યના ૧. ડાબા ઢીંચણથી જમણા ખભો. ૨. જમણા ઢીંચણથી ડાબો ખભો. ૩. એ ઢીંચણ વચ્ચેનું અંતર અને ૪. આસનના મધ્યથી લલાટ સુધી. આ સંસ્થાનવાળા શરીરથી જગતમાં કોઈ પણ વધારે સુંદર શરીર ન હોય તેવી શરીરની અહ્યુત સુંદરતા હોય છે, તે સમ-

સંસ્કૃત અનુવાદ

વર્ણચતુષ્કાઽગુરુલઘુ-પરાઘાતોચ્છ્વાસાતપોઘોતમ્
શુભસ્વગતિનિર્માણત્રસદશક-સુરનરતિર્યાગાયુસ્તીર્થકરં ॥ ૧૬ ॥

શબ્દાર્થ :

વન્નચતુષ્ક-વર્ણ ચતુષ્ક (વર્ણ-
ગંધ-રસ-સ્પર્શ એ ૪)

અગુરુલઘુ-અગુરુલઘુ

પરઘા-પરાઘાત

ઉસ્સાસ-શ્વાસોચ્છ્વાસ

આયવ-આતપ

ઉજ્જોઞ-ઉઘોત

સુભસ્વગઈ-શુભખગતિ [શુભ-
વિહારોગતિ]

નિમિણ-નિર્માણ

તસદસ-ત્રસ વગેરે ૧૦

સુર-દેવનું આયુષ્ય

નર-મનુષ્યનું આયુષ્ય

તિરિઆઝ-તિર્યાચનું આયુષ્ય

તિત્થયરં-તીર્થકરપણું

અન્વય સહિત પદ્મછેદ

વન્નચતુષ્ક, અગુરુલઘુ, પરઘા, ઉસ્સાસ, આયવ, ઉજ્જોઞ,
સુભ-સ્વગઈ, નિમિણ, તસ દસ, સુરનર તિરિઆઝ, તિત્થયરં ॥૧૬॥

ગાથાર્થ :

(તથા) વર્ણચતુષ્ક, અગુરુલઘુ, પરાઘાત, શ્વાસોચ્છ્વાસ, આતપ,
ઉઘોત, શુભવિહારોગતિ, નિર્માણ, ત્રસદશક, દેવનું આયુષ્ય, મનુષ્યનું
આયુષ્ય અને તિર્યાચનું આયુષ્ય, અને તીર્થકરપણું.

વિશેષાર્થ :

શ્વેત, રક્ત, અને પીત એ ૩ શુભવર્ણ છે, સુરભિગંધ તે
શુભગંધ છે. આમ્લ, મધુર અને કષાય ૩ શુભરસ છે, તથા લઘુ,
મૃદુ, ઉષ્ણ, અને સ્નિગ્ધ એ ૪ શુભસ્પર્શ છે, માટે જેનું શરીર એ
શુભવર્ણાદિ યુક્ત હોય તે પુણ્યનો ઉદય કહેવાય, તથા જીવને પોતાનું
શરીર લોખંડ સરખું અતિ ભારી, તેમજ વાયુ સરખું અતિ લઘુ-હલકું
નથી લાગતું તે અગુરુલઘુ, તથા સામો પુરુષ બળવાન હોય તો પણ

ચતુરસ્ત્ર સંસ્થાન કહેવાય. તે અપાવનાર કર્મ તે સમચતુરસ્ત્રસંસ્થાન નામકર્મ.
બાકીના પાંચ-પાંચ સંસ્થાન અને સંધયણ પાપ તત્ત્વમાં આવશે.

જેની આકૃતિ દેખીને નિર્માણ થાય-ક્ષોભ પામે, તેવો તેજસ્વી તે પરાઘાત ના ઉદયથી હોય છે. જેથી સુખપૂર્વક શ્વાસોચ્છ્વાસ લેવાય તે શ્વાસોચ્છ્વાસ, પોતે શીત છતાં પોતાનો પ્રકાશ ઉષ્ણ હોય તે સૂર્યવત આત્મ, પોતે શીતળ અને પોતાનો પ્રકાશ પણ શીતળ તે ચંદ્રપ્રકાશવત્ જ્યોત, વૃષભ, હંસ તથા હસ્તિ આદિકની પેઠે મલપતી ધીરી ચાલ હોય તે શુભવિહાયોગતિ, પોતાના શરીરના અવયવો યથાર્થ સ્થાને રચાય તે નિર્માણ, જેનાથી ત્રસ વગેરે દશ શુભભાવની પ્રાપ્તિ (આગળની ગાથામાં કહેવાશે તે) થાય તે ત્રસદશક, તથા દેવઆયુષ્ય, મનુષ્ય આયુષ્ય અને તિર્થંચ આયુષ્યની પ્રાપ્તિ તે શુભઆયુષ્ય અને જેનાથી ત્રણ જગતને પૂજ્ય પદવીવાળું કેવળિપણું પ્રાપ્ત થાય તે તીર્થંકર-પણું. એ સર્વ પુણ્ય તત્ત્વના ભેદ છે.

ત્રસદશક

તસ વાયર પજ્જત્તં, પત્તેઅ થિરં સુમં ચ સુભગં ચ ।
સુસ્સર આહ્જ્જ જસં, તસાહ્દસગં ઇમં હોહ ॥૧૭॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

ત્રસવાદરપર્યાપ્તં, પ્રત્યેકં સ્થિરં શુભં ચ સુભગં ચ ॥
સુસ્વરાદેયયશ્ચસાદિદશકમિદં ભવતિ ॥ ૧૭ ॥

શબ્દાર્થ :

તસ-ત્રસ

વાયર-આદર

પજ્જત્તં-પર્યાપ્ત

પત્તેઅ-પ્રત્યેક

થિરં-સ્થિર

સુમં-શુભ

સુભગં-સૌભાગ્ય

સુસ્સર-સુસ્વર (મધુરસ્વર)

આહ્જ્જ-આદેય

જસં-યશ:

તસાહ્-ત્રસ વગેરે

દસગં-દશ ભાવ

ઇમં-એ, એ પ્રમાણે

હોહ-છે

અન્વય અને પદરહેદ

ગાથાવત્ પરંતુ-ઈમં તસાઈ દસગં હોઈ ધતિ

ગાથાથ' :

ત્રસ-બાહર-પર્યાપ્ત-પ્રત્યેક-સ્થિર-શુભ-સૌભાગ્ય-સુસ્વર-આદેય
અને યશ : આ ત્રસાદિ દશક છે.

વિશેષાર્થ :-

હાલવા ચાલવા યોગ્ય શરીરની પ્રાપ્તિ થાય તે ત્રસપણું, ધન્દ્રિય-ગોચર થઈ શકે એવા સ્થૂલ શરીરની પ્રાપ્તિ થાય તે બાહરપણું, સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ થઈ શકે, તે પર્યાપ્તપણું, જેનાથી એક શરીરની પ્રાપ્તિ [એક જીવને] થાય તે પ્રત્યેક પણું, હાડ, દાંત વગેરે અવયવોને સ્થિરતા-દૃઢતા પ્રાપ્ત થાય તે સ્થિરપણું, નાભિથી ઉપરના અવયવો શુભ પ્રાપ્ત થાય તે શુભપણું, ઉપકાર નહિ કરવા છતાં સર્વ જનને પ્રિય થાય તે સૌભાગ્ય, કોકિલ સરખો મધુર સ્વર પ્રાપ્ત થાય તે સુસ્વર, યુક્તિવિકલ (અયુક્ત) વચનોનો પણ લોક આદરભાવ કરે તે આદેય, અને લોકમાં યશઃકીર્તિ થાય તે યશઃ તે સર્વ અપાવનાર-જેનાથી તે સર્વ મળે, તે ત્રસનામકર્મ વગેરે કર્મો કહેવાય છે. એ પ્રમાણે ત્રસ આદિ ૧૦ લેહ પુણ્યતત્ત્વમાં છે.

આ પુણ્યતત્ત્વમાં ૧ વેદનીય-૨ ગોત્રકર્મ ૩ આયુષ્યકર્મ અને ૩૭ નામકર્મના લેહ છે.

॥ પુણ્યતત્ત્વ જાણવાનો ઉદ્દેશ ॥

પુણ્યતત્ત્વના લેહાનુલેહનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને આત્માએ વિચાર કરવો કે-આ પુણ્યતત્ત્વ પુદ્ગલ સ્વરૂપ છે, અને હું જીવ સ્વરૂપ છું. પુણ્યતત્ત્વ દેવગતિ તથા મનુષ્યગતિ આપે છે, અને આત્મા તો મોક્ષગતિ-રૂપ હોય છે, પુણ્યતત્ત્વ જે કે શુભતત્ત્વ છે, તો પણ સોનાની બેડી સરખું બંધનરૂપ છે, સોનાની બેડીમાં જકડાયેલો કેદી સોનું દેખવા માત્રથી કેદી અવસ્થા સ્વીકારવાને ઉત્સુક ન હોય, તેમ મારો આત્મા

સદ્ગતિ આદિ ૪૨ શુભ કર્મની સુવર્ણ જાંજીરોમાં કેદી રહેવાને ઉત્સુક ન હોવો જોઈએ. વળી પાપાનુબંધિ પુણ્ય તો આત્માને પરંપરાએ દુર્ગતિઓમાં જ રાજગાવે છે, એ પ્રમાણે અનેક રીતે વિચારતાં પુણ્યતત્ત્વ અને આત્મતત્ત્વ એ બે સર્વથા ભિન્ન છે, તેથી મારા આત્માને પુણ્યનો સંબંધ ન હોવો જોઈએ. તો પણ પુણ્યમાં એક મહાસદ્ગુણ છે કે જે સંસાર અટવીના મહા ભયંકર ઉપદ્રવવાળા માર્ગોને જીતવામાં સમર્થ થોદા સરખું છે, મહારે અનેક પાપારંભવાળા આ ગૃહસંસારની અટવીના ભયંકર માર્ગો પસાર કરવાના છે, અને માર્ગના ઉપદ્રવો જીતવા જેટલું (મુનિપણા જેટલું) હજી મહારામાં સામર્થ્ય નથી, તેથી જ્યાં સુધી હું આ ગૃહસંસારરૂપ મહાઅટવી પાર ન ઉતરી જાઉં (મુનિમાર્ગ અંગીકાર ન કરું) ત્યાં સુધી આ પુણ્યાનુબંધિ પુણ્યતત્ત્વ રૂપ સમર્થ વળાવનો ત્યાગ થાય નહિ, એમ વિચારી ગૃહસ્થાવાસ સુધી આત્મા પુણ્યકર્મો કરે. પોતાના કુટુંબનિર્વાહ અને ઇન્દ્રિયોના પોષણ અર્થે જ કેવળ સર્વે સાવધ વ્યાપારો કરે છે, તો તેમાંથી (ખચાવ કરી) શ્રી જિનેન્દ્ર ભગવંત માટે, શ્રી ગુરુમહારાજને માટે, ધર્મની પ્રભાવના માટે, તીર્થોની ઉન્નતિ માટે, ધર્મથી પડતા સાધર્મિકેને ધર્મમાં સ્થિર કરવા માટે ઇત્યાદિ અનેક ધર્મકાર્યો માટે ગૃહસ્થ કેટલાક વ્યાપારો કરે, ધન ખર્ચે, જિનેન્દ્ર પ્રતિમાઓ ભરાવે, ઉદ્યાપનો કરે; જિનચૈત્યો ખંધાવે, જિનેન્દ્ર પૂજા કરે, વગેરે અનેક સંવર-નિર્જરાની ક્રિયાઓ કરે, એજ આ પુણ્યતત્ત્વ જાણવાનો ઉદ્દેશ છે.

॥ इति ३ पुण्यतत्त्वम् ॥

॥ अथ चतुर्थं पापतत्त्वम् ॥

नाणंतरायदशकं; नव बीए नीअसाय मिच्छत्तं ।

थावरदस निरयतिगं; कसाय पणवीस तिरियदुगं ॥ १८ ॥

संस्कृत अनुवाद

ज्ञानान्तरायदशकं, नव द्वितीये नीचैरसातं मिथ्यात्वम् ।

स्थावरदशकं निरयत्रिकं; कषायपञ्चविंशतिःतिरियद्विकम् ॥ १८ ॥

શબ્દાર્થ :

નાળ-જ્ઞાનાવરણ પાંચ
અંતરાય-અન્તરાય પાંચ
દસગં-(એ એ મળીને) દશ
નવ-નવ (નવ ભેદ)
વીણ-બીજા કર્મના
(દર્શનાવરણીયના)
નીઅ-નીચ ગોત્ર

અસાય-અશાતા વેદનીય
મિચ્છત્ત-મિથ્યાત્વ
થાવરદસ-સ્થાવર વગેરે ૧૦
નિરયત્તિગં-નરકત્રિક
કસાય- કષાયના
પળવીસ પચીસ ભેદ
તિરિયદુગં-તિર્યગ્દિક

અનવય સહિત પદ્ધત્તેદ

નાળ અંતરાય દસગં, વીણ નવ. નીઅ અસાય, મિચ્છત્ત,
થાવર દસ, નિરય ત્તિગં, કસાય પળવીસ, તિરિય દુગં, ॥૧૧॥

ગાથાર્થ :

જ્ઞાનાવરણીય અને અન્તરાય મળીને દશ, બીજામાં નવ, નીચગોત્ર
અશાતાવેદનીય, મિથ્યાત્વ મોહનીય, સ્થાવર દશક, નરકત્રિક, પચીસ
કષાય અને તિર્યગ્દિક—

વિશેષાર્થ :-

જેમ પુણ્ય બાંધવાના ૯ પ્રકાર પૂર્વે કહ્યા, તેમ અહીં પાપ
બાંધવાના ૧૮ પ્રકાર છે, તે ૧૮ પાપસ્થાન કહેવાય છે, અને તે
પ્રાણુતિપાત (હિંસા), મૃષાવાદ (અસત્ય), અદત્તાહાન (ચોરી), મૈથુન
(સ્ત્રીસંગ), અને પરિચ્છદ આદિ પ્રસિદ્ધ છે. એ પ્રમાણે ૧૮ કારણોથી
૮૨ પ્રકારે બાંધાયેલું પાપ ૮૨ પ્રકારે ભોગવાય છે, તે ૮૨ પ્રકાર
કર્મના ભેદરૂપ છે, તે આ પ્રમાણે.

પાંચ ઇન્દ્રિય અને મનદ્વારા નિયત [અમુક] વસ્તુનું જ્ઞાન તે
મતિજ્ઞાન, અને તેને આચ્છાદન કરનાર કર્મ મતિજ્ઞાનાવરણીય કર્મ,
શાસ્ત્રને અનુસરતું સદ્જ્ઞાન તે શ્રુતજ્ઞાન, અને તેનું આચ્છાદન
કરનાર શ્રુતજ્ઞાનાવરણીય કર્મ, ઇન્દ્રિય અને મન વિના આત્માને રૂપી
પદાર્થનું જે સાક્ષાત્ જ્ઞાન થાય, તે અવધિજ્ઞાન, અને તેને

આચ્છાદન કરનાર અવધિજ્ઞાનાવરણીય કર્મ, અઠી દ્વીપમાં સંજિ પચે-
ન્દ્રિયના મનોગત ભાવ બંધુવા તે મનઃપર્યવજ્ઞાન, અને તેને આચ્છાદન
કરનાર મનઃપર્યવજ્ઞાનાવરણીય કર્મ, તથા ત્રણે કાળના સર્વ પદાર્થોના
ભાવ એક સમયમાં જણાય, તે કેવળજ્ઞાન, અને તેને આચ્છાદન કરનાર
કર્મ કેવલજ્ઞાનાવરણીય કર્મ, એ પાંચ કર્મના ઉદયથી આત્માના જ્ઞાન-
ગુણનો રોધ (રોકાણ) થાય છે, માટે એ પાંચેય કર્મના બંધ તે
પાપના ભેદ છે.

જેનાવડે-દેવાયોગ્ય વસ્તુ હોય, દાનનું શુભ ફળ બંધુતો હોય,
અને દાન લેનાર સુપાત્રની પણ પ્રાપ્તિ થઇ હોય, છતાં દાન ન આપી
શકાય, તે દાનાન્તરાય કર્મ, તથા-દાતાર મળ્યો હોય, લેવા યોગ્ય
વસ્તુ હોય, વિનયથી યાચના કરી હોય છતાં વસ્તુની પ્રાપ્તિ જે કર્મથી
ન થાય તે લાભાન્તરાય કર્મ; જેનાથી ભોગ્ય તથા ઉપભોગ્ય સામગ્રી
વિદ્યમાન હોય તો પણ ભોગવી ન શકાય તે મોગાન્તરાય કર્મ, તથા
ઉપમોગાન્તરાય કર્મ, અહિં એકવાર ભોગવવા યોગ્ય આહારાદિ તે ભોગ્ય,
અને વારંવાર ભોગવવા યોગ્ય સ્ત્રી આભૂષણ આદિ ઉપભોગ્ય કહેવાય.
તથા જેનાથી-બળ ન હોય અને હોય તો ફેરવી ન શકાય તે વીર્યા-
ન્તરાય કર્મ, એ પાંચેય પાપકર્મના ભેદ છે.

જેનાથી ચક્ષુદર્શનનું (ચક્ષુઃ-ઇન્દ્રિયની શક્તિનું) આચ્છાદન થાય
તે ચક્ષુદર્શનાવરણીય કર્મ, જેનાથી ચક્ષુઃ સિવાયની શેષ ૪ ઇન્દ્રિય તથા
૧ મન એ પાંચની શક્તિનું આચ્છાદન થાય તે અચક્ષુદર્શનાવરણીય,
જેનાથી અવધિદર્શન આચ્છાદન થાય, તે અવધિદર્શનાવરણીય, અને
જેનાથી કેવળદર્શન આચ્છાદન થાય, તે કેવલદર્શનાવરણીય જેનાથી
સુખેથી જાગ્રત થવાય તેવી અદ્યનિદ્રા તે નિદ્રા, દુઃખે જાગ્રત થવાય
તેવી અધિક નિદ્રા તે નિદ્રાનિદ્રા, ઘેઠાં અને ઉભાં ઊંધ આવે તે
પ્રચલા,, આલતાં નિદ્રા આવે તે પ્રચલા-પ્રચલા, અને જે નિદ્રામાં જીવ
દિવસે ચિંતવેલું કાર્ય કરે તેવી-પ્રથમસંઘયણીને વાસુદેવથી અર્ધ
બળવાળી અને વર્તમાનમાં સાત ^૧ આઠ ગણા બળવાળી નિદ્રા તે
ચીજદ્વિ (સ્ત્યાનર્દિ) નિદ્રા કહેવાય. એ ૪ દર્શનાવરણ અને ૫ નિદ્રા

[૧ ઇતિ દ્રવ્યલોક પ્રકાશે, કર્મત્રય આલાવબોધમાં ૨-૩ ગણું બળ પણ કહ્યું છે.

મળી ૯ લેહ દર્શનાવરણીય કર્મના છે. પહેલું જ્ઞાનાવરણીય કર્મ, પછી આ દર્શનાવરણીય કર્મ બીજું ગણાય છે, માટે ગાથામાં 'વીણ-બીજન કર્મના' એમ કહ્યું છે.

જેનાથી નીચ કુળ-જાતિ-વંશમાં ઉત્પન્ન થવાય તે +નીચગોત્ર કર્મ, જેનાથી દુઃખનો અનુભવ થાય, તે અજ્ઞાતાવેદનીય કર્મ, જેનાથી સર્વજ્ઞ ભગવતે કહેલા માર્ગથી વિપરીત માર્ગની શ્રદ્ધા થાય, તે મિથ્યાત્વ મોહનીય કર્મ, જેનાથી સ્થાવર વગેરે ૧૦ લેહની-ભાવની પ્રાપ્તિ થાય તે સ્થાવરદશક, જેનાથી નરકગતિ, નરકની આનુપૂર્વી અને નરકઆયુષ્યની પ્રાપ્તિ થાય, તે નરકત્રિક, જેનાથી ૨૫ કષાયની પ્રાપ્તિ થાય તે *૨૫ કષાયમોહનીય, અને જેનાથી તિર્યંચગતિ તથા તિર્યંચની આનુપૂર્વી પ્રાપ્તિ થાય તે તિર્યંગુદ્ધિકા. એ પ્રમાણે ૬૨, તથા આગળ કહેવાતા ૨૦ કર્મ લેહ મળી, ૮૨ પ્રકારે પાપતત્વ બાણવું.

**ઇગવિતિચરુજાઈઓ કુલ્લગઈ ઉવઘાય હુંતિ પાવસ્સ
અપસત્યં વન્નચરુ, અપઠમસંઘયણસંઠાણા ॥૧૧॥**

સંસ્કૃત અનુવાદ

एकद्वित्रिचतुर्जातयः कुल्लगतिरुपघातो भवन्ति पापस्य ।

अप्रशस्तं वर्णचतुष्क-मप्रथमसंहननसंस्थानानि ॥११॥

+ આર્થદેશમાં અને પ્રાયઃ સર્વત્ર ચારેય ગતિમાં ઉચ્ચ-નીચપણાનો વ્યવહાર સદાકાળથી ચાલતો આવેલો છે, અને ચાલશે. તે મનુષ્યોનો કદિપત વ્યવહાર નથી, પણ જન્મ, કર્મ, વગેરે જન્ય સ્વાભાવિક વ્યવહાર છે. તેની વિશેષ સમજ આગળની ૩૮ મી ગાથાના અર્થ પ્રસંગે ટિપ્પણીમાં આવેલી છે,

* ૪ અનંતાનુબંધિ-ક્રોધ-માન-માયા-લોભ.	૨ હાસ્ય-રતિ
૪ અપ્રત્યાખ્યાનીય ક્રોધ-માન-માયા-લોભ.	૨ શોક-અરતિ
૪ પ્રત્યાખ્યાનીય ક્રોધ-માન-માયા-લોભ.	૨ ભય-જુગુપ્સા
૪ સંજ્વલન ક્રોધ-માન-માયા-લોભ.	૩ વેદ

એ ૨૫ કષાયનું વિશેષ સ્વરૂપ પહેલા કર્મત્રયથી જાણવું.

૧ તિર્યંચની ગતિ તથા આનુપૂર્વી પાપમાં છે. અને આયુષ્ય પુણ્યમાં છે. તેનું કારણ એ છે કે-તિર્યંચને જીવવાની અભિલાષા હોય છે, પરંતુ તિર્યંચને પોતાની ગતિ અને આનુપૂર્વી છૂટ નથી.

નવ. ૬

શબ્દાર્થ :

ઇગ-એકેન્દ્રિય	પાવસ્સ-પાપના ભેદ
વિ-દ્વીન્દ્રિય	અપસત્થ-અપ્રશસ્ત, અશુભ
ત્રિ-ત્રીન્દ્રિય	વન્નચક્ર-વર્ણચતુષ્ક
ચતુ-ચતુરિન્દ્રિય	અપદમ-અપ્રથમ (પહેલા
જાઈઓ-એ ચાર જાતિ	ત્રિવાયના)
કુલ્લગઈ-અશુભ વિહાયોગતિ	સંઘયણ-(પાંચ) સંઘયણ
ઉવઘાય-ઉપધાત	સંઠાણા-(પાંચ) સંસ્થાન
હુન્તિ-છે	

અન્વય સહિત પદ્યછેદ

ઇગ-વિ-ત્રિ-ચતુ-જાઈઓ, કુલ્લગઈ ઉવઘાય, અપસત્થ વન્નચક્ર
અપદમ-સંઘયણ-સંઠાણા, પાવસ્સ હુન્તિ ॥૧૧॥

ગાથાર્થ :-

એકેન્દ્રિય, દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિયજાતિ, અશુભ
વિહાયોગતિ, ઉપધાત, અપ્રશસ્ત વર્ણચતુષ્ક, પહેલા ત્રિવાયનાં સંઘયણ
અને સંસ્થાનઃ એ પાપતત્ત્વના (ભેદો) છે. ॥૧૬॥

વિશેષાર્થ :-

પૃથ્વીકાય આદિક એકેન્દ્રિયપણુની પ્રાપ્તિ તે એકેન્દ્રિય જાતિ,
શંખ આદિક દ્વીન્દ્રિયપણુની પ્રાપ્તિ તે દ્વીન્દ્રિય જાતિ, જૂ, માંકણ
આદિક ત્રીન્દ્રિયપણુની પ્રાપ્તિ તે ત્રીન્દ્રિય જાતિ, પતંગિયા, વીંછી
આદિક ચતુરિન્દ્રિયપણુની પ્રાપ્તિ તે ચતુરિન્દ્રિય જાતિ, ઊંટ તથા ગર્દભ
સરખી અશુભ ચાલ તે અશુભ વિહાયોગતિ. પ્રતિબિડ્વા (પડણી),
રસોલી, દીર્ઘદાંત આદિ પોતાના અવયવો વડે જ પોતે દુઃખ પામે,
અથવા જળમાં ઝંપાપાત, પર્વતના શિખરથી પાત, અને કાંસા આદિકથી
આપધાત કરવો=થવો તે ઉપધાત કહેવાય. ઇત્યાદિ અપાવનાર અધાયેલ
તે સર્વ કર્મો પાપતત્ત્વ સમજવા.

બેનાથી (શરીરમાં) કૃષ્ણવર્ણ અને નીલવર્ણ પ્રાપ્ત થાય તે
અશુભવર્ણ નામકર્મ, દુરભિગંધ તે અશુભગંધ, તીખો અને કડવો રસ
તે અશુભરસ, અને ગુરુ-કર્કશ-શીત-તથા રુક્ષ એ ૪ અશુભ સ્પર્શ

એ એ અશુભ વર્ણાદિ ચાર પાપ કર્મપ્રકૃતિઓ બંધાવાથી અપ્રશસ્ત વર્ણચતુષ્ક ઉદયમાં આવે છે.

તથા ખેલા સંઘયણુ વિના ૫ સંઘયણુની પ્રાપ્તિ, તે આ પ્રમાણે—
એના હાડની સંઘિઓ બે પાસે મર્કટબંધવાળી હોય અને ઉપર હાડનો પાટો હોય, પરંતુ હાડ ખીલી ન હોય, એવો બાંધો તે ઋષભનારાચ, કેવળ બે પાસે મર્કટબંધ હોય અને પાટો, ખીલી ન હોય તે નારાચ, એક બાબુ મર્કટબંધ હોય અને પાટો, ખીલી ન હોય તે અર્ધનારાચ, કેવળ ખીલી હોય તે કીલિકા અને હાડના બે છેડા માત્ર સ્પર્શીને રહ્યા હોય તે છેદસ્પૃષ્ટ અથવા સેવાર્ત્ત સંઘયણુ કહેવાય. એ પાંચે ય બંધાયેલા પાપપ્રકૃતિના ઉદયથી પ્રાપ્ત થાય છે.

તથા ખેલા સંસ્થાન સિવાયનાં ૫ સંસ્થાન આ પ્રમાણે—ન્યગ્રોધ એટલે વડવૃક્ષ, તેની પેઠે નાભિની ઉપરનો ભાગ લક્ષણયુક્ત અને નીચેનો ભાગ લક્ષણ રહિત, તે ન્યગ્રોધ સંસ્થાન, નાભિની નીચેનો ભાગ લક્ષણયુક્ત અને ઉપરનો ભાગ લક્ષણ રહિત તે સાદિ સંસ્થાન, હાથ-પગ-મસ્તક-અને કટિ (કેડ) એ ચાર લક્ષણ રહિત હોય અને ઉદર વગેરે લક્ષણયુક્ત હોય તે વામન સંસ્થાન, એથી વિપરીત હોય, તે કુબ્જ સંસ્થાન, અને સર્વે અંગ લક્ષણ રહિત હોય, તે ટુંડક સંસ્થાન એ પાંચે ય સંસ્થાનો, બંધાયેલા તે તે પાપકર્મના ઉદયથી પ્રાપ્ત થાય છે.

આ પાપતત્ત્વના ૮૨ ભેદમાં ૫ જ્ઞાનાવરણીય, ૯ દર્શનાવરણીય, ૧ વેદનીય. ૨૬ મોહનીય, ૧ આયુષ્ય, ૧ ગોત્ર, ૫ અન્તરાય, અને ૩૪ નામકર્મના ભેદ છે, તે પાપતત્ત્વના ૮૨, અને પુણ્યતત્ત્વના ૪૨ ભેદ મળીને ૧૨૪ કર્મભેદ થાય છે, પરંતુ વર્ણચતુષ્ક બંને તત્ત્વમાં ગણવાથી ૧ વર્ણચતુષ્ક બાદ કરતાં શેષ ૧૨૦ કર્મનો બંધ આ બંને તત્ત્વમાં સંગૃહીત કર્યો છે. માટે બંધાયેલી શુભ-અશુભકર્મ પ્રકૃતિઓ પુણ્ય-પાપતત્ત્વ છે.

સ્થાવરદશક

થાવર સુહુમ અપર્જ્જ, સાહારણમથિરમસુમદુભગાણિ ।

દુસ્સરણાહ્જ્જસં થાવરદસર્ગં વિવજ્જત્થં ॥૨૦॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

સ્થાવરસૂક્ષ્માપર્યાપ્ત, સાધારણમસ્થિરમશુભદુર્ભાગ્યે
 દુઃસ્વરાનાદેયાયશઃ સ્થાવરદશકં વિપર્યાયાથ મ્ ॥૨૦૧॥

શબ્દાર્થ :-

થાવર-સ્થાવર	દુસ્સર-દુઃસ્વર
સુદુમ-સૂક્ષ્મ	અણાહ્જ્જ-અનાદેય
અપજ્જ-અપર્યાપ્ત	અજસ-અપયશ
સાહારણ-સાધારણ	થાવરદસગ-સ્થાવર દશક
અથિર-અસ્થિર	(સ્થાવર આદિ ૧૦લેદ)
અસુમ-અશુભ	વિવજ્જત્થ- (ત્રસદશકથી)
દુર્ભગાણિ-દૌર્ભાગ્ય	વિપરીત અર્થવાણું છે.

અન્ય અને પદરહેદ

થાવર, સુદુમ, અપજ્જ, સાહારણ, અથિર, અસુમ, દુર્ભગાણિ,
 દુસ્સર, અણાહ્જ્જ, અજસ, થાવર દસગ વિવજ્જ અર્થ ॥૨૦૧॥

ગાથાર્થ :-

સ્થાવર-સૂક્ષ્મ-અપર્યાપ્ત—સાધારણ-અસ્થિર-અશુભ—દૌર્ભાગ્ય-
 દુઃસ્વર-અનાદેય-અને અપયશ એ સ્થાવર દશક, વિપરીત અર્થવાણું છે.

વિશેષાર્થ :

જેનાથી હાલવા-ચાલવાની શક્તિનો અભાવ એટલે એક સ્થાને
 સ્થિર રહેવાપણું પ્રાપ્ત થાય તે સ્થાવર, જેનાથી ઇન્દ્રિયના વિષયમાં
 ન આવે એવું સૂક્ષ્મપણું પ્રાપ્ત થાય તે સૂક્ષ્મ, જેનાથી સ્વયોગ્ય
 પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ ન થાય તે અપર્યાપ્ત, જેનાથી અનન્ત જીવો વચ્ચે
 એક જ શરીર પ્રાપ્ત થાય તે સાધારણ એટલે નિગોદપણું પ્રાપ્ત થાય.
 તથા જેનાથી ભૂ, ત્રિહા આદિ અસ્થિર અવયવોની પ્રાપ્ત થાય તે અસ્થિર,
 જેનાથી નાભિની નીચેના અંગને અશુભતા (બીજા જીવને સ્પર્શ થવાથી
 શેષ પામે એવી અશુભતા)ની પ્રાપ્તિ થાય તે અશુભ, જેનાથી જીવને
 દેખતાં પણ ઉદ્દેગ થાય, તેમજ ઉપકારી હોવા છતાં જેનું દર્શન

અરુચિકર લાગે તે દૌર્ભાગ્ય, કાગડા વગેરે સરખો અશુભ સ્વર પ્રાપ્ત થાય તે દુઃસ્વર, જેનાથી યુક્તિવાળા વચનનો પણ લોક અનાદર કરે તે અનાદેય, અને અપકીર્તિની પ્રાપ્તિ તે અપયશ, એ સ્થાવર આદિ ૧૦ લેહ તે પાપકર્મનો બંધ થવાથી થાય છે, એ ૧૦ લેહ પૂર્વોક્ત વ્રસ આદિ ૧૦ લેહના અર્થથી વિપરીત અર્થવાળા જાણવા.

પાપતત્વ જાણવાનો ઉદ્દેશ

પાપતત્વ પણ પુદ્ગલ સ્વરૂપ છે, અને અશુભ કર્મસ્વરૂપ છે, પરંતુ આત્મસ્વરૂપ નથી, બદકે આ તત્ત્વ આત્માને આત્મસ્વરૂપથી બ્રહ્મ કરનાર છે, પાપતત્ત્વમાં ૧૮ પાપસ્થાનો મહાઅશુભ પરિણામ રૂપ છે, તેમજ પાપના ૮૨ લેહ પણ અનિષ્ટ કર્મના બંધરૂપ-કારણ રૂપ છે, તેથી એ પાપતત્ત્વ છોડવા યોગ્ય જાણીને છોડવું. ઈત્યાદિ ઉદ્દેશ સમજવો અતિ સુગમ છે.

॥ इति चतुर्थं पापतत्त्वम् ॥

अथ पंचमं आश्रवतत्वम्
ભેદે।

इन्दिय-कसाय-अव्वय, जोगा पंच चउ पंच तिन्नि कमा ।
किरियाओ पणवीसं, इमा उ ताओ अणुकमसो ॥२१॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

इन्द्रियकषायान्नतयोगाः पंच चत्वारि पंच त्रीणि क्रमात् ।
क्रियाः पञ्चविंशतिः, इमास्तु ता अनुक्रमशः ॥२१॥

શબ્દાર્થ

इन्दिय-ઇન્દ્રિય
कसाय-કષાય
अव्वय-અવ્રત
जोगा-યોગ
पंच-પાંચ
चउ-ચાર
तिन्नि-ત્રણ

कमा-અનુક્રમે
किरियाओ-ક્રિયાઓ
पणवीसं-પરચીસ
इमा-આ
उ-અને, વળી
ताओ-તે (ક્રિયાઓ)
अणुकमसो-અનુક્રમે

અન્વય અને પદ્મછેદ

ઈન્દ્રિય કસાય અન્વય જોગા, કમા પંચ ચઝ પંચ તિન્નિ
કિરિયાઓ પળવીસ' ડ તાઓ અણુકમસો હમા ॥ ૨૧ ॥

ગાથાર્થ:-

ઇન્દ્રિય, કષાય, અન્વય અને યોગો અનુક્રમે પાંચ, ચાર, પાંચ
અને ત્રણ છે. કિયાઓ પદ્મચીસ છે. અને તેઓ અનુક્રમે આ છે-૧૨૧૧

વિશેષાર્થ:-

જે માર્ગે તળાવમાં પાણી આવે છે, તે માર્ગને જેમ નાળું
કહીએ છીએ, તેમ જે દ્વારા કર્મોનું આગમન આત્માને વિષે થાય તે
આશ્રવ કહેવાય છે, તેમાં પ્રથમ પાંચ ઇન્દ્રિયો-તે સ્પર્શનેન્દ્રિય, રસના
ઇન્દ્રિય, દ્રાણેન્દ્રિય, ચક્ષુરિન્દ્રિય, અને શ્રોત્રેન્દ્રિય એ પાંચ ઇન્દ્રિયોના
અનુક્રમે ૮-૫-૨-૫ અને ૩ મળી ૨૩ વિષય છે. તે ૨૩ વિષયો
આત્માને અનુકૂળતા પડે તેવા પ્રાપ્ત થાય, તો તેથી આત્મા સુખ માને
છે, અને પ્રતિકૂળતા પડે તેવા પ્રાપ્ત થાય, તો દુઃખ માને છે. તેનાથી
કર્મનો આશ્રવ (=આગમન) થાય છે.

તથા ક્રોધ, માન, માયા, અને લોભ એ ચાર કષાય અથવા
અનંતાનુબંધિ ક્રોધ આદિ લેહ વડે ૧૬ ૧કષાયમાં આત્મા અનાદિકાળથી
પ્રવૃત્ત છે, તેથી કર્મનો આશ્રવ પણ અનાદિકાળથી ચાલુ રહ્યો છે.
એમાં પણ આત્મા જ્યારે દેવ, ગુરુ, ધર્મના રાગમાં વર્તે છે, અને
દેવ, ગુરુ, ધર્મના નાશ કરનાર પ્રત્યે ક્રોધ આદિ યથાયોગ્ય
દ્વેષભાવમાં વર્તે છે, ત્યારે પ્રશસ્ત કષાયી હોવાથી શુભ કર્મનો
આશ્રવ કરે છે, અને સ્ત્રી, કુટુંબ આદિ સાંસારિક રાગમાં અને સાંસા-
રિક દ્વેષમાં વર્તે છે, ત્યારે અપ્રશસ્ત કષાય હોવાથી અશુભ કર્મનો
આશ્રવ કરે છે અહિં કષ એટલે સંસારનો, આય એટલે લાભ જેનાથી
થાય તે કષાય કહેવાય.

તથા પ્રાણુતિપાત, મૃષાવાદ, અદત્તાદાન, મૈથુન અને પરિગ્રહ
એ પાંચનો અનિયમ-અત્યાગ તે પાંચ અન્વય કહેવાય, જેથી એ પાંચ
કિયામાં ન વર્તતો હોય તો પણ ત્યાગવૃત્તિ ન હોવાથી કર્મનો
આશ્રવ (કર્મનું આગમન) અવશ્ય થાય છે.

૧ પાપતત્ત્વની કુટનોટમાં લખ્યા છે તે.

તથા મનોયોગ, વચનયોગ અને કાયયોગ એ ૩ મૂળ યોગ અને અન્ય અન્યોમાં કહેલા (એજ ૩ યોગના પ્રતિભેદ રૂપ) ૧૫ યોગ વડે કર્મને આશ્રવ થાય છે. કારણ કે આત્મા જ્યાં સુધી યોગપ્રવૃત્તિ-વાળો છે, ત્યાં સુધી આત્મપ્રદેશો ઉકળતા પાણીની પેઠે ચળાયમાન હોય છે, અને ચળાયમાન આત્મપ્રદેશો કર્મગ્રહણ અવશ્ય કરે છે. કેવળ નાભિસ્થાને રહેલા આઠ રુચક નામના આત્મપ્રદેશો અચળ હોવાથી કર્મગ્રહણ કરતા નથી.

તથા ૨૫ ક્રિયાનું સ્વરૂપ તે આગળ ગાથાઓથીજ કહેવાશે. અહિં આત્માના શુભાશુભ પરિણામ તથા યોગથી થતું આત્મપ્રદેશોનું કંપનપણું તે ભાવાશ્રવ, અને તેના વડે આઠ પ્રકારનાં કર્મદલિક (કર્મપ્રદેશો) ગ્રહણ થાય તે દ્રવ્યાશ્રવ. એ રીતે પણ ૨ નિશ્લેષા કહ્યા છે.

પચ્ચીસ ક્રિયાઓનાં નામો.

કાઙય અહિગરણિયા, પાઝસિયા પારિતાવળી કિરિયા
પાળાઙવાયારંભિય પરિગ્ગહિઆ માયવત્તી અ ॥૨૨॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

કાયિક્યધિકરણિકી, પ્રાઙ્ગેષિકી પારિતાપનિકી ક્રિયા
પ્રાણાતિપાતિક્યારંભિકી, પારિગ્ગહિકી માયાપ્રત્યયિકી ચ ॥૨૨॥

શબ્દાર્થ :-

કાઙય-કાયિકી ક્રિયા	પાળાઙવાય-પ્રાણાતિપાતિકી
અહિગરણિયા-અધિકરણિકી	આરંભિય-આરંભિકી ક્રિયા
પાઝસિયા-પ્રાઙ્ગેષિકી ક્રિયા	પરિગ્ગહિઆ-પારિગ્ગહિકી
પારિતાવળી-પારિતાપનિકી	માયવત્તી-માયાપ્રત્યયિકી
કિરિયા-ક્રિયા	અ-અને

અન્વય અને પદચ્છેદ.

ગાથાવત્, પરન્તુ-પાળાઙવાય આરંભિય ઇતિ ॥

ગાથાર્થ:—

કાયિકી ક્રિયા, અધિકરણિકી ક્રિયા, પ્રાદ્વેષિકી ક્રિયા. પારિતાપનિકી ક્રિયા, પ્રાણાતિપાતિકી ક્રિયા, આરંભિકી ક્રિયા, પારિગ્રહિકી ક્રિયા, અને માયાપ્રત્યયિકી ક્રિયા. ॥ ૨૨ ॥

વિશેષાર્થ :—

૧-આત્મા જે વ્યાપાર વડે શુભાશુભ કર્મને ગ્રહણ કરે, તે વ્યાપાર ક્રિયા કહેવાય. ત્યાં કાયાને અન્યથાએ પ્રવર્તાવવી તે કાયિકી ક્રિયા તે પણ સર્વે અવિરત જીવની સાવધ ક્રિયા અનુપરતકાયિકી (ચોથા ગુણસ્થાનક સુધી,) અને અશુભ યોગપ્રવૃત્તિ તે દુષ્પ્રયુક્ત કાયિકી ક્રિયા કહેવાય (તે છઠ્ઠા ગુણસ્થાન સુધી જાણવી).

૨-જેના વડે આત્મા નરકનો અધિકારી થાય, તે અધિકરણ કહેવાય. અધિકરણ એટલે ખડ્ગ આદિ ઉપધાતક દ્રવ્યો, તેવાં ઉપધાતી દ્રવ્યો તૈયાર કરવાં તે અધિકરણિકી ક્રિયા બે પ્રકારની છે, (૧) ખડ્ગા-દિકના અંગ-અવયવો પરસ્પર જોડવા તે સંયોજનાધિકરણિકી, અને (૨) સર્વથા નવાં શસ્ત્રાદિ બનાવવાં તે નિર્વર્તનાધિકરણિકી ક્રિયા અહિં પોતાનું શરીર પણ અધિકરણ જાણવું. (આ ક્રિયા બાહર કષાયોદયી જીવને હોવાથી ૯ મા ગુણસ્થાનક સુધી હોય છે.)

૩-જીવ અથવા અજીવ ઉપર દ્વેષ ચિંતવવો તે પ્રાદ્વેષિકી ક્રિયા બે પ્રકારની છે. ત્યાં જીવ ઉપર દ્વેષ કરવાથી જીવપ્રાદ્વેષિકી અને પોતાને પીડા ઉપજાવનાર કંટક, પત્થર આદિ ઉપર દ્વેષ થાય, તે અજીવપ્રાદ્વેષિકી ક્રિયા છે. (આ ક્રિયા ક્રોધના ઉદયવાળી છે. માટે ૯ મા ગુણસ્થાને જ્યાં સુધી ક્રોધોદય વર્તે છે, ત્યાં સુધી હોય છે.)

૪-પોતાને અથવા પરને તાડના-તર્જના વડે સંતાપ ઉપજાવવો તે પારિતાપનિકી ક્રિયા બે પ્રકારની (પ્રજ્ઞા ૦ માં ૩ પ્રકારની) કહી છે. ત્યાં સ્ત્રી આદિકના વિયોગે પોતાના હાથે પોતાનું શિર કૂટવા વગેરેથી સ્વહસ્ત પારિતાપનિકી ક્રિયા. અને ખીજના હાથે તેમ કરાવતાં

પરહસ્તપારિતાપનિકી ક્રિયા કહેવાય, (આ ક્રિયા પણ બાહર કષાયોદય પ્રત્યયિક્ક હોવાથી દમા ગુણસ્થાન સુધી છે)

૫-પ્રાણનો અતિપાત એટલે વધ કરવો તે પ્રાણાતિપાતિકી ક્રિયા બે પ્રકારની છે, તે પારિતાપનિકીવત્ સ્વહસ્તિકી અને પરહસ્તિકી એમ બે પ્રકારની બંધુવી. આ ક્રિયા અવિરત જીવેને હોય છે, (તેથી ૫×મા ગુણસ્થાન સુધી હોય છે). વળી આ ક્રિયા હજુલો જીવ મરણ પામે તોજ લાગે, અન્યથા નહિં.

૬-આરંભથી થયેલી તે આરમ્ભિકી ક્રિયા બે પ્રકારની છે. ત્યાં સજીવ જીવના ઘાતની પ્રવૃત્તિ તે જીવ આરમ્ભિકી અને ચિતરેલા અથવા પત્થરાદિકમાં કેતરેલા નિર્જીવ જીવને (સ્થાપના જીવને) હણવાની પ્રવૃત્તિ તે અજીવ આરમ્ભિકી ક્રિયા. આ ક્રિયામાં હણાતો જીવ ઉદ્દેશથી-હણવાની બુદ્ધિથી હણાતો નથી, પરન્તુ ઘર વગેરે બાંધતાં પ્રસંગથી હણાય છે. જો ઉદ્દેશથી હણાય તો આ ક્રિયા પ્રાણાતિપાતિકી થઈ બંધ છે. (આ ક્રિયા પ્રમાદવશે હોવાથી છઠ્ઠા ગુણસ્થાન સુધી છે.)

૭-પરિગ્રહ એટલે ધન-ધાન્ય આદિકનો જે સંગ્રહ અથવા મમત્વભાવ તેનાથી ઉત્પન્ન થયેલ પારિગ્રહિકી ક્રિયા તે બે પ્રકારની છે. ત્યાં પશુ, દાસ આદિ સજીવના સંગ્રહથી જીવપારિગ્રહિકી અને ધન-ધાન્યાદિ અજીવના સંગ્રહથી અજીવપારિગ્રહિકી ક્રિયા કહેવાય. (આ ક્રિયા પરિગ્રહવાળાને હોવાથી ૫ મા ગુણસ્થાન સુધી છે.)

૮-માયા એટલે છળ-પ્રપંચ, તેના પ્રત્યયથી એટલે હેતુથી ઉત્પન્ન થયેલી તે માયાપ્રત્યયિકી ક્રિયા બે પ્રકારની છે. ત્યાં ખોતાના હૃદયમાં દુષ્ટભાવ હોવા છતાં શુદ્ધભાવ દર્શાવવો તે આત્મભાવવચ્ચન માયા પ્રત્યયિકી, અને ખોટી સાક્ષી, ખોટા લેખ આદિ કરવા તે પરમાવવચ્ચન માયા પ્રત્યયિકી ક્રિયા કહેવાય. (આ ૭ મા ગુણસ્થાન સુધી છે.)

× નવતત્વના અભ્યાસીને ગુણસ્થાનની સમજ ન હોવાથી દરેક ક્રિયાનાં ગુણસ્થાન કૌંસમાં દર્શાવેલાં છે, તે ગુણસ્થાનની સમજવાળા શિક્ષક વગેરેને સમજવા યોગ્ય છે.

મિચ્છાદંસળવત્તી અપચ્ચક્ષ્ણાણી ય દિદ્દિઠ પુટ્ટિ ય ।
પાહુચ્ચિય સામંતો—વળીઅ નેસત્થી સાહત્થી ॥૨૩॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

મિથ્યાદર્શનપ્રત્યયિકી, અપ્રત્યાખ્યાનિકી ચ દૃષ્ટિકી
પૃષ્ટિકી (સ્પૃષ્ટિકી) ચ
પ્રાતિત્યકી સામાન્તોપનિપાતિકી નૈશસ્ચિકી સ્વાહસ્તિકી ॥૨૩॥

શબ્દાર્થ :—

મિચ્છાદંસળવત્તી—મિથ્યાદર્શન
પ્રત્યયિકી ક્રિયા
અપચ્ચક્ષ્ણાણી—અપ્રત્યાખ્યાનિકી
ક્રિયા.
ય—અને
દિદ્દિઠ—દૃષ્ટિકી ક્રિયા
પુટ્ટિ—સ્પૃષ્ટિકી, અથવા પૃષ્ટિકી
—પ્રાશ્નિકી

પાહુચ્ચિય—પ્રાતિત્યકી ક્રિયા
સામંતોવળીઅ—સામન્તોપનિપા—
તિકી ક્રિયા.
નેસત્થી—નૈશસ્ચિકી, નૈસ્પૃષ્ટિકી
સાહત્થી—સ્વાહસ્તિકી ક્રિયા

અન્વય સહિત પદરચ્છેદ.

ગાથાવત્—

ગાથાર્થ :—

તથા મિથ્યાદર્શન પ્રત્યયિકી, અપ્રત્યાખ્યાનિકી, દૃષ્ટિકી, સ્પૃષ્ટિકી
(અથવા પૃષ્ટિકી, પ્રાશ્નિકી ક્રિયા). પ્રાતિત્યકી, સામાન્તોપનિપાતિકી,
નૈશસ્ચિકી (અથવા નૈસ્પૃષ્ટિકી ક્રિયા) અને સ્વાહસ્તિકી ક્રિયા. ॥૨૩॥

વિશેષાર્થ :—

૯—મિથ્યાત્વદર્શન એટલે તત્ત્વની જે વિપરીત પ્રતિપત્તિ
(શ્રદ્ધા), તે નિમિત્તથી થતી જે ક્રિયા (અર્થાત્ વિપરીત શ્રદ્ધા રૂપ
જે ક્રિયા) તે મિથ્યાદર્શન પ્રત્યયિકી ક્રિયા એ પ્રકારે છે ત્યાં કોઈપણ
પદાર્થનું સ્વરૂપ સર્વજ્ઞે કહેલા સ્વરૂપથી ન્યૂન વા અધિક માને તે
ન્યૂનાતિરિક્ત મિથ્યાત્વદર્શન અને સર્વથા ન માને તે તદ્વચતિરિક્ત

મિથ્યાં ક્રિયા કહેવાય (આ ક્રિયા સમ્યક્ત્વમોહનીય સિવાયની યથા યોગ્ય ૨ દર્શનમોહનીયના ઉદયથી છે. માટે ત્રીજા ગુણસ્થાન સુધી હોય છે.)

૧૦—હેય વસ્તુના પ્રત્યાખ્યાન (=ત્યાગના નિયમ) વિના જે ક્રિયા લાગે તે અપ્રત્યાખ્યાનિકી ક્રિયા એ પ્રકારે છે. ત્યાં સજીવ પ્રત્યાખ્યાન ન હોય તે સજીવ અપ્રત્યાખ્યાનિકી અને અજીવ પ્રત્યાખ્યાન ન હોય તે અજીવ પ્રત્યાખ્યાનિકી ક્રિયા જાણવી. અહિં જે પદાર્થ કોઈ પણ વખતે ઉપયોગમાં આવે નહિ એવા પદાર્થનું પણ પ્રત્યાખ્યાન ન હોય તે તે સંબંધિ કર્મનો આશ્રવ અવશ્ય હોય છે, અને તે કારણથી જ સ્વયંભૂરમણ સમુદ્રના મત્સ્યલક્ષણનો, તે સમુદ્રના જળપાનનો, પૂર્વભવે છોડેલા શરીરોથી થતી હિંસાનો. પૂર્વ ભવે છોડેલાં શસ્ત્રોથી થતી હિંસાનો અને પૂર્વભવમાં સંગ્રહ કરેલા પરિગ્રહના મમત્વભાવનો કર્મ આશ્રવ આ ભવમાં પણ જીવને આવે છે, માટે ઉપયોગવંત જીવે એક સમય પણ અપ્રત્યાખ્યાની ન રહેવું; અને મરણ સમયે પોતાના શરીરને, પરિગ્રહને અને હિંસાનાં સાધનોને વિધિપૂર્વક વોસિરાવવાં (ત્યાગ કરવાં). અહિં વિશેષ જાણવાનું એ છે કે પૂર્વભવના શરીરોથી થતી હિંસાનો પાપઆશ્રવ જેમ આ ભવમાં પણ આવે છે, તેમ તે શરીરોથી થતી ધર્મક્રિયાનો પુણ્ય-આશ્રવ આ ભવમાં આવે નહિ. તેનું કારણ જીવનો અનાદિ સ્વભાવ પાપ પ્રવૃત્તિવાળો છે, એજ છે. (આ ક્રિયા અવિરત જીવોને હોવાથી + ૪થા ગુણસ્થાન સુધી છે)

૧૧—જીવ અથવા અજીવને રાગાદિકથી દેખતાં જે ક્રિયા લાગે તે દષ્ટિકી ક્રિયા પણ જીવદષ્ટિકી અને અજીવદષ્ટિકી એમ ૨ પ્રકારે છે. (આ ક્રિયા સકષાયી ચક્ષુ ઇન્દ્રિયવંતને હોવાથી ત્રીન્દ્રિય સુધીના જીવોને ન હોય, અને પાંચેન્દ્રિયને છટકા અથવા ૧૦ મા ગુણસ્થાન સુધી હોય છે.)

+ જે કે પાંચમે ગુણસ્થાને પણ પૃથ્વીકાયાદિ સ્થાવરોનું અપ્રત્યાખ્યાન છે. તે પણ સાપેક્ષ વૃત્તિયુક્ત અને અહિંસા પરિણામવાળો હોવાથી તે દયાનો પરિણામ પ્રત્યાખ્યાન સરખો કહ્યો છે, માટે ૫ મે ગુણસ્થાને અપ્રત્યાખ્યાન ક્રિયાની વિવક્ષા નથી.

૧૨-જીવ અથવા અજીવને રાગાદિકથી સ્પર્શ કરવો તે સૃષ્ટિક્રી ક્રિયા પણ જીવ સૃષ્ટિક્રી અને અજીવ સૃષ્ટિક્રી એમ બે પ્રકારે છે અથવા અહિં ૧૨ મી વૃષ્ટિક્રી એટલે પ્રાશ્નિકી ક્રિયા પણ ગણાય છે. તે જીવ અથવા અજીવને રાગાદિકથી પૂછતાં જીવ પ્રાશ્નિકી તથા અજીવ પ્રાશ્નિકી એમ બે પ્રકારની કહી છે. (આ ક્રિયા પ્રમાણે અથવા સરાગી જીવને હોવાથી છૂટા અથવા ૧૦ મા ગુણસ્થાન સુધી છે)

૧૩-અન્ય જીવ અથવા અજીવના આશ્રયી જે ક્રિયા તે પ્રાતિ-ત્યકી ક્રિયા બે પ્રકારની છે. ત્યાં બીજાના હસ્તિ, અથ્થ આદિ ઋદ્ધિ દેખી રાગ-દ્વેષ થાય તે જીવપ્રાતિત્યકી અને આભૂષણાદિ ઋદ્ધિ દેખી રાગ-દ્વેષ થાય તે અજીવપ્રાતિત્યકી, અથવા સ્તંભાદિકમાં મસ્તક અઙ્ગાતાં સ્તંભાદિ અજીવના નિમિત્તથી જે દ્વેષાદિક થાય તે પણ અજીવ પ્રાતિત્યકી ક્રિયા છે. (આ ક્રિયા ૫ મા ગુણસ્થાન સુધી કહી છે.) અહિં પ્રતીત્ય એટલે આશ્રયીને એવો શબ્દાર્થ છે.

૧૪-સમન્તાત્ એટલે ચારે બાજુથી ઉપનિપાત એટલે લોકોનું આવી પડવું અથવા ત્રસ જંતુનું આવી પડવું તે સામંતોપનિપાતિકી ક્રિયા, તે પણ જીવ અને અજીવભેદે બે પ્રકારની છે. શ્રેષ્ઠ હસ્તિ, અથ્થ આદિક લાવવાથી અનેક લોકો જોવા મળે અને તેઓની પ્રશંસા સાંભળી પોતે રાજી થાય તથા ખોડ-ખાંપણ કહે તો દ્વેષી થાય તે જીવસામન્તોપ-નિપાતિકી, અને એ રીતે અજીવ વસ્તુ સંબંધી અજીવસામન્તોપ૦ ક્રિયા હોય છે. નાટક, સીનેમા, ખેલ, તમાસા આદિ કુતુહલ દેખાડનારને પણ આ ક્રિયા હોય છે, તથા ધી-તૈલાદિકનાં ભાજન ઉઘાડાં મૂકવાથી તેમાં ચારે બાજુથી ઉડતા ત્રસ જીવો આવીને પડે છે, માટે તે પણ સામન્તોપનિપાતિકી ક્રિયા એવો બીજો અર્થ થાય છે. (આ ક્રિયા આરંભાદિકના અત્યાગીને હોવાથી પાંચમા ગુણસ્થાન સુધી છે. તત્ત્વાર્થ વૃત્તિમાં છૂટા ગુણસ્થાન સુધી પણ કહી છે. તે ઉપર કહેલા અર્થથી જુદા અર્થની અપેક્ષાએ છે.)

૧૫-પોતાના હાથે શસ્ત્રાદિ ન ઘડતાં રાજાદિકની આજ્ઞાથી

બીજા પાસે શસ્ત્ર આદિ ઘરાવવાં ઇત્યાદિ રૂપ નૈશસ્ત્રિકી ક્રિયા કહેવાય. અથવા નિસર્જન કરવું એટલે કાઢવું અથવા ફેંકવું અથવા ત્યાગ કરવું તે નૈસૃષ્ટિકી ક્રિયા બે પ્રકારે છે, ત્યાં યન્ત્રાદિ વડે કુવામાંથી પાણી કાઢી કુવે. ખાલી કરવો તે જીવનૈસૃષ્ટિકી, અને ધનુષમાંથી બાણ ફેંકવું તે અજીવ નૈસૃષ્ટિકી ક્રિયા, અથવા મુનિના સંબંધમાં સુપાત્ર શિષ્યને કાઢી મૂકવાથી જીવનૈસૃષ્ટિકી અને શુદ્ધ આહારાદિને પરઠવતાં અજીવનૈસૃષ્ટિકી ક્રિયા બાણવી. (આ ક્રિયા પહેલા બે અર્થ પ્રમાણે ગૃહસ્થને પાંચમા ગુણસ્થાન સુધી કહી છે. પરન્તુ બીજા અર્થ પ્રમાણે ઇંદ્રા ગુણ ૦ સુધી પણ કહી છે.)

૧૬-પોતાના હાથે જ જીવનો ઘાત આદિ કરવો તે સ્વાહસ્તિકી ક્રિયા બે પ્રકારે છે. ત્યાં પોતાના હાથ વડે અથવા હાથમાં રહેલા કોઈ પદાર્થવડે અન્ય જીવને હણે તે જીવસ્વાહસ્તિકી અને પોતાના હાથવડે અથવા હાથમાં રહેલા કોઈ પણ પદાર્થવડે અજીવને હણે તે અજીવસ્વાહસ્તિકી ક્રિયા+કહેવાય. (આ ક્રિયા પમા ગુણસ્થાન સુધી છે.)

**આણવણિ વિઆરણિયા, અણભોગા અણવકંઠ્વપચ્ચઈયા ।
અન્ના પઓગ સમુદાણ-પિજ્જા દોસેરિયાવહિયા ॥૨૪॥**

સંસ્કૃત અનુવાદ.

આજ્ઞાપનિકી વૈદારણિકી, અનાભોગિકચનવકાંક્ષપ્રત્યયિકી ।
અન્યા પ્રાયોગિકી સામુદાનિકી પ્રૈમિકી દ્વૈવિકીર્યાપથિકી ॥૨૪॥

શબ્દાર્થ :-

આણવણિ-આજ્ઞાપનિકી ક્રિયા
વિઆરણિયા-વૈદારણિકી ક્રિયા
અણભોગા-અનાભોગિકી ક્રિયા
અણવકંઠ્વપચ્ચઈયા-અનવકાંક્ષ
પ્રત્યયિકી ક્રિયા
અન્ના-બીજ (૨૧ મી વગેરે)

પઓગ-પ્રાયોગિકી ક્રિયા
સમુદાણ-સામુદાનિકી ક્રિયા
પિજ્જા-પ્રૈમિકી ક્રિયા
દોસ-દ્વૈવિકી ક્રિયા
ઈરિયાવહિયા-ધર્યાપથિકી ક્રિયા

+ સેવક આદિકને કરવા યોગ્ય કામ માલિક ક્રોધાદિથી પોતે જ કરી લે.
તો તે પણ સ્વાહસ્તિકી ક્રિયા તત્ત્વાર્થ ટીકામાં કહી છે

અન્વય સહિત પદ્મછેદ

ગાથાવત્ પરન્તુ અળવકંસ્વપચ્ચદ્વયા તથા દોસ ઈરિયાવહિયા

ગાથાર્થ :

આજ્ઞાપનિકી, વૈદારણિકી, અનાભોગિકી, અનવકાંક્ષપ્રત્યયિકી, તથા
બીજી પ્રાયોગિકી, સામુદાનિકી, પ્રૈમિકી, દ્વૈષિકી અને ઈર્યાપથિકી ॥૨૪॥

વિશેષાર્થ :-

૧૭-જીવ તથા અજીવને આજ્ઞા કરી તેઓ દ્વારા કંઈ મંગાવવું
તે આજ્ઞાપનિકી ક્રિયા. અથવા આનયનિકી ક્રિયા જીવ-અજીવલેદે બે
પ્રકારની છે. (અને તે પાંચમા ગુણસ્થાન સુધી છે.)

૧૮-જીવ અથવા અજીવને વિદારવાથી (ફેડવાથી-ભેદવાથી)
વૈદારણિકી ક્રિયા, અથવા વિતારણા એટલે વચના-કગાઈ કરવી તે
વૈતારણિકી ક્રિયા તે જીવ-અજીવ ભેદે બે પ્રકારની કહી છે. સદ્ગુણીને
દુર્ગુણી કહેવો, પ્રપંચી-દુભાષિયાપણું કરવું, જીવ તથા અજીવના
પણ અછતા ગુણ-દોષ કહેવા, મહેણા મારવા, કલંક આપવું, ક્ષણ
પડે એવી ખબર આપવી ઇત્યાદિ આશ્રવો આ ક્રિયામાં અન્તર્ગત
થાય છે. (અને આ ક્રિયા બાહરકષાયોદય પ્રત્યયિક હોવાથી ૯મા ગુણ-
સ્થાન સુધી છે.)

૧૯-અનાભોગ એટલે ઉપયોગ રહિતપણાવડે થતી ક્રિયા તે
અનાભોગિકી ક્રિયા બે પ્રકારની છે. ત્યાં ઉપયોગ રહિત અને પ્રમાર્જ-
નાદિ કર્યા વિના વસ્ત્ર-પાત્ર આદિ લેવા-મુકવાથી અનાયુક્તાદાન અના-
ભોગિકી, અને ઉપયોગ રહિત પ્રમાર્જનાદિ કરીને લેવા-મુકવાથી
અનાયુક્તપ્રમાર્જના અનાભોગિકી ક્રિયા થાય છે, (આ ક્રિયા જ્ઞાનાવરણીય
ઉદયપ્રત્યયિક સકષાયી જીવને છે, માટે ૧૦ મા ગુણસ્થાન સુધી છે.)

૨૦-પોતાના અથવા પરના હિતની આકાંક્ષા-અપેક્ષા રહિત
બે આ લોક અને પરલોક વિરુદ્ધ ચોરી, પરદારાગમન (=પરસ્ત્રીગમન)

આદિ આચરણુ તે અનવકાઙ્ક્ષ પ્રત્યયિકી ક્રિયા સ્વ અને પર ભેદે બે પ્રકારની છે. (આ ક્રિયા બાહર કષાયોદય પ્રત્યયિક હોવાથી ૯ મા ગુણુ-સ્થાન સુધી છે.) અહિં અન્=રહિત અવકાઙ્ક્ષ=હિતની અપેક્ષા પ્રત્યયિક=નિમિત્તવાળી એ શબ્દાર્થ છે.)

૨૧-મન-વચન-કાયાના શુભાશુભ યોગ રૂપ ક્રિયા તે પ્રાયોગિકી ક્રિયા (આ ક્રિયા શુભાશુભ સાવધયોગીને હોવાથી ૫ મા ગુણુસ્થાન સુધી છે.)

૨૨-યથાથોગ્ય આઠે કર્મની સમુદાયપણે ગ્રહણુ ક્રિયા અથવા એવો ઇન્દ્રિયોનો વ્યાપાર અથવા લોકસમુદાયે ભેગા મળીને કુરેદ્વી ક્રિયા, અથવા સંયમીની અસંયમ પ્રવૃત્તિ તે સામુદાયિકી ક્રિયા અથવા સમાદાન ક્રિયા, અથવા સામુદાયિકી ક્રિયા કહેવાય. (તે ૧૦ મા અથવા ૫ મા ગુણુસ્થાન સુધી છે) અહિં સમાદાન એટલે ઇન્દ્રિય અને સર્વ (કર્મ)નો સંગ્રહ, એવા બે મુખ્ય અર્થ છે.

૨૩-પોતે પ્રેમ કરવો અથવા ખીજને પ્રેમ ઉપજે તેવાં વચન બોલવાં, ઇત્યાદિ વ્યાપાર તે પ્રેમિકી ક્રિયા. (આ ક્રિયા માયા તથા લોભના ઉદયરૂપ હોવાથી ૧૦ મા ગુણુસ્થાન સુધી છે.)

૨૪-પોતે દ્રેષ કરવો અથવા અન્યને દ્રેષ ઉપજે તેમ કરવું તે દ્વેષિકી ક્રિયા. (કોધ અને માનના ઉદયરૂપ હોવાથી ૯ મા ગુણુસ્થાન સુધી છે.)

૨૫-ઈર્ષ્યા એટલે (ગમન-આગમન આદિ કેવળ) યોગ, તે જ એક પથ એટલે (કર્મ આવવાનો) માર્ગ તે ઇર્ષ્યાપથ, અને તત્સં-બંધી જે ક્રિયા તે ઇર્ષ્યાપથિકી ક્રિયા અર્થાત્ કર્મબંધના મિથ્યાત્વ-અવ્રત-કષાય-અને યોગ એ ચાર હેતુમાંથી માત્ર યોગરૂપ એક જ હેતુ વડે બંધાતું કર્મ ઇર્ષ્યાપથિકી ક્રિયા રૂપ ગણાય છે (તે અકષાયી જીવને હોવાથી ૧૧-૧૨-૧૩ મા ગુણુસ્થાને હોય છે.) આ ક્રિયાથી એક સાતાવેદનીય કર્મ ૨ સમયની સ્થિતિવાળું બંધાય છે, તે પહેલે સમયે બાંધે, ખીજે સમયે ઉદય આવે, અને ત્રીજે સમયે નિર્જરે છે. આ કર્મ અતિ શ્રેષ્ઠ વર્ણુ, ગંધ, રસ, સ્પર્શવાળું અને અતિ રુક્ષ હોય છે.

એ પ્રમાણે અનેક અંથોની તારવણીથી રૂપ ક્રિયાઓનું સ્વરૂપ અતિ સંક્ષેપમાં કહ્યું છે. વિશેષાથીએ શ્રી પ્રજ્ઞાપના-ઠાણાંગણ-નવ તત્ત્વભાષ્ય—આવશ્યકવૃત્તિ—વિચારસારપ્રકરણ—ઈત્યાદિ અનેક અંથોમાંથી જાણવા યોગ્ય છે. કોઈક અંથમાં અર્થ ભેદ છે, તથા કોઈક અંથમાં નામભેદ પણ છે પરંતુ આ અંથમાં ચાલુ પદ્ધતિ પ્રમાણે રૂપ ક્રિયાઓ લખી છે.

॥ આશ્રવતત્ત્વ જાણવાનો ઉદ્દેશ ॥

આશ્રવતત્ત્વ જાણીને આત્મા એમ વિચારે કે-ઉપર કહેલા ૪૨ ભેદ જે આશ્રવરૂપ છે, તેમાંનો એક ભેદ પણ આત્મસ્વરૂપને સન્મુખ કરવામાં સહાયભૂત નથી, અપવાદ તરીકે કૃત્ત પુણ્ય રૂપ જે શુભાશ્રવ તેજ એક સંસાર અટવીમાંથી પાર ઉતરવાને ગૃહસ્થાવાસમાં સહાયભૂત થાય છે શેષ પાપાનુબંધિ પુણ્ય રૂપ શુભાશ્રવ અને આ જ ૪૨ પ્રકારના પાપરૂપ અશુભ આશ્રવો તે સર્વ આત્મસ્વરૂપનો નાશ કરે છે અને કરશે. માટે કર્મના આગમન રૂપી આશ્રવતત્ત્વ આત્માને ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે, એમ જાણી પાંચ ઈન્દ્રિયોના ૨૩ વિષયોથી નિવર્તે, ૪ કષાયનો ત્યાગ કરી વ્રત-નિયમનો આદર કરે, મન-વચન-કાયાની અશુભ પ્રવૃત્તિઓ છોડે, અને તે તે ક્રિયાઓથી નિવૃત્ત થાય, એ પ્રમાણે કર્માશ્રવના માર્ગથી વિમુખ થયેલો આત્મા સંવર-નિજ્જરનો

* આ રૂપ ક્રિયાઓ અથવા આશ્રવના ૪૨ ભેદમાંના કેટલાક ભેદ આગળ કહેવાતા સિદ્ધતા ૧૫ ભેદની પેઠે પરસ્પર એક સરખા જેવા પણ છે, અને સૂક્ષ્મ રીતે વિચારતાં ત્રણ ભેદ જૂદા પણ સમજી શકાય છે. અહિં વિશેષ વર્ણન કરવાથી અંથવૃદ્ધિ થતાં અભ્યાસક વર્ગને કઠિનતા થઈ જવાના કારણથી ક્રિયાઓનું વિશેષ વર્ણન કર્યું નથી.

પુનઃ આ રૂપ ક્રિયાઓમાંથી શ્રી પ્રજ્ઞાપનાજી વગેરેમાં પાંચ પાંચ ભેદથી ૧૦ ક્રિયા વર્ણવી છે. અને શ્રી ઠાણાંગણમાં બે બે ભેદથી ૨૪ વર્ણવી છે. તથા ઠાણાંગણમાં એ સર્વને (આશ્રવની મુખ્યતાએ) અજીવ ક્રિયાઓ કહી છે, અને શ્રી દેવવન્દ્રજી કૃત વિચારસારમાં (જીવ પરિણામની મુખ્યતાએ) જીવ ક્રિયાઓ કહી છે, અપેક્ષાથી અને સમાન છે.

આદર કરી અન્ધતત્ત્વનો પણ ત્યાગ કરી અન્તે મોક્ષતત્ત્વને પ્રાપ્ત કરે અને તેથી આત્મસ્વરૂપી બની રહે. એજ આશ્રવતત્ત્વ જાણવાનો ઉદ્દેશ છે.

॥ इति ५ आश्रवतत्त्वम् ॥

॥ अथ ६ संवरतत्त्व ॥

ભેદો

સમિર્ઘ ગુત્તી પરિસહ, જઙ્ઘમ્મો ભાવના ચરિત્તાણિ ।
પણ તિ દુવીસ દસ વાર-પંચ મેણ્ઘિં સગવન્ના ॥૨૫॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

સમિતિગુપ્તિઃ પરિષદ્દો, યતિધર્મો ભાવનાશ્ચરિત્રાણિ
પંચત્રિકદ્વાવિંશતિદશદ્વાદશપચ્ચમેદૈઃ સપ્તપચ્ચાશત્ ॥ ૨૫ ॥

શબ્દાર્થ :-

સમિર્ઘ-સમિતિ

ગુત્તી-ગુપ્તિ

પરિસહ-પરિષદ્

જઙ્ઘમ્મો-યતિધર્મ

ભાવના-ભાવના

ચરિત્તાણિ-ચારિત્ર

પણ-પાંચ ભેદ

તિ-ત્રણ ભેદે

દુવીસ-બાવીસ ભેદે

દસ-દશ ભેદે

વાર-બાર ભેદે

પંચ-પાંચ

મેણ્ઘિં-એ ભેદો વડે

સગવન્ના-સત્તાવન ભેદ છે.

અન્ય અને પદ્યછેદ

પણ તિ દુવીસ દસ વાર પંચ મેણ્ઘિં સમિર્ઘ, ગુત્તી,
પરિસહ, જઙ્ઘમ્મો, ભાવના ચરિત્તાણિ સગવન્ના ॥

ગાથાર્થ :-

પાંચ, ત્રણ, બાવીસ, દશ, બાર, અને પાંચ ભેદો વડે સમિતિ,
ગુપ્તિ, પરિષદ્, યતિધર્મ, ભાવના, અને ચારિત્ર છે. (સવરતત્ત્વના
એ) સત્તાવન ભેદ છે ॥ ૨૫ ॥

નવ. ૭

વિશેષાર્થ :

આવતા કર્મનું રોકાણ તે સંવર કહેવાય. પૂર્વે કહેલ આશ્રવ તત્ત્વથી વિપરીત આ સંવર તત્ત્વ છે. તેના ૫૭ લેહ આચરવાથી નવાં કર્મ આવતાં નથી. તે ૫૭ લેહ આગળની ગાથાઓમાં કહેવાશે, અને અહિં શબ્દાર્થ માત્ર કહ્યો છે. તે આ પ્રમાણે—

સમ્ એટલે સમ્યક્ પ્રકારે [એટલે સમ્યક્ ઉપયોગ-ચતના પૂર્વક] इति એટલે ગતિ-ચેષ્ટા તે સમિતિ, તથા જેના વડે સંસારમાં પડતા પ્રાણીનું ગુણ્યતે=રક્ષણ થાય તે ગુપ્તિ. તથા પરિ=સમન્તાત્=સર્વ આગુથી સમ્યક્ પ્રકારે સહ=સહન કરવું તે પરિવહ. તથા મોક્ષ-માર્ગમાં જે યત્ન કરે, તે યત્તિ અને તેનો ધર્મ તે યત્તિધર્મ. તથા મોક્ષમાર્ગ પ્રત્યે ભાવની વૃદ્ધિ થાય તેવું ચિન્તવન તે માવના, તથા જ્ય એટલે આઠ કર્મનો સંચય-સંગ્રહ તેને રિત્ત=રિક્ત (ખાલી) કરે તે ચારિત્ર કહેવાય. એ સંવરતત્ત્વના દ્રવ્ય અને ભાવ લેહનું સ્વરૂપ તે પહેલી ગાથાના અર્થમાં જ કહ્યું છે.

સમિતિઓ અને ગુપ્તિઓ

इरिया भासेसणादाणे, उच्चारे समिईसु अ ।
मणगुत्ती, वयगुत्ती, कायगुत्ती तहेव य ॥२६॥

સંસ્કૃત અનુવાદ.

ईर्याभाषेसणादानान्युच्चारः समितिषु च ।

मनेगुप्तिवचोगुप्तिः कायगुप्तिस्तथैव च ॥ २६ ॥

શબ્દાર્થ :-

इरिया-ઈર્યા સમિતિ
भासा-ભાષા સમિતિ
एसणा-એષણા સમિતિ
आदाणे-આદાને સમિતિ
उच्चारे-ઉચ્ચાર (ઉત્સર્ગ)
समिति
समिईसु-પાંચ સમિતિઓમાં

अ-તથા, વળી
मणगुत्ती-મનોગુપ્તિ
वयगुत्ती-વચનગુપ્તિ
कायगुत्ती-કાયગુપ્તિ
तहेव-તેમજ
य-વળી (અથવા છંદપૂર્તિ માટે)

अन्वय सहित पदच्छेद

समिईसु हरिया भासा एसणा आदणे अ उच्चारे ।
तह एव मण गुत्ती वय गुत्ती य काय गुत्ती । ॥२६ ॥

गाथार्थः—

पांय समितिओमां धर्या समिति, लाषा समिति, ओषण्णा समिति,
आदान (आदानलंडमत्त निङ्खेवण्णा) समिति, अने उच्चार समिति
(ओटवे उत्सर्ग) समिति अथवा पारिष्ठापनिका समिति) छे. तथा
मनोगुप्ति, वयनगुप्ति, अने कायगुप्ति छे. ॥ २६ ॥

विशेषार्थः—

सम्यक् प्रकारना उपयोग पूर्वक जे प्रवृत्ति ते समिति अने
सम्यक् प्रकारे उपयोग पूर्वक निवृत्ति तथा प्रवृत्ति ते गुप्ति कहेवाय.
त्यां समितिना ५ लेह तथा गुप्तिना ३ लेह आ प्रमाणे छे—

१. इर्या समिति-धर्या ओटवे मार्ग, तेमां उपयोग पूर्वक
यादवुं ते इर्या समिति. अहिं मार्गमां युग मात्र (३॥ हाथ) लूमिने
दृष्टिथी जेतां अने सण्णव भागनेा त्याग करतां यादवुं ते धर्या
समिति छे.

२ भाषा समिति-सम्यक् प्रकारे निरवध (निर्दोष) लाषा ओदवी
ते भाषा समिति. अहिं सामायिक-पोसहवाणा श्रावक अने सर्वविरतिवंत
मुनि मुणे मुहपत्ति राणी निरवध वयन ओदवे तो लाषा समिति
जण्णवी, अने जे मुहपत्ति विना निरवधवयन ओदवे तो पण्ण लाषा
असमिति जण्णवी.

३ एषणा समिति-सिद्धान्तमां कहेली विधि प्रमाणे ४२ दोष
रहित आहार ग्रहण करवो ते ओषण्णा समिति मुज्यत्वे मुनि महा-
राजने अने गौण्णताये यथायोग्य पौषधादि व्रतधारी श्रावकने होय छे.

४ आदान समिति-वस्त्र-पात्र आदि उपकरणेने जेष्ठ प्रमाणे
(स्वच्छ करी) देवां भूकवां ते आदान समिति. ओतुं पीणुं नाम

^૧આદાનભંડમત્ત નિક્ષેપેવણા સમિતિ પણ છે.

ઉત્સર્ગ સમિતિ- વડી^૨નીતિ ^૩લઘુનીતિ-અશુદ્ધ-આહાર વધેલ આહાર-નિરુપયોગી થયેલ ઉપકરણ ઇત્યાદિનો વિધિ પૂર્વક ત્યાગ કરવો (પરકવવું) તે ઉત્સર્ગસમિતિ. આનું 'ખીન્દુ' નામ પારિષ્ઠાપનિકા^૪ સમિતિ પણ છે.

૧ મનોગુપ્તિ-મનને સાવધ માર્ગના વિચારમાંથી રોકવું (અને સમ્યક્ વિચારમાં પ્રવર્તાવવું) તે મનોગુપ્તિ ૩ પ્રકારે છે. ત્યાં મનને આત્મધ્યાન-રૌદ્રધ્યાન રૂપી દુર્ધ્યાનમાંથી રોકવું તે ૧ અકુશલ નિવૃત્તિ, ધર્મધ્યાન-શુદ્ધધ્યાનમાં પ્રવર્તાવવું તે ૨ કુશલપ્રવૃત્તિ, અને કેવલિ ભગવંતને સર્વથા મનોયોગનો નિરોધ-અભાવ થાય તે વખતે યોગનિરોધ રૂપ મનોગુપ્તિ હોય છે.

૨ વચનગુપ્તિ-સાવધ વચન ન બોલવું (અને નિરવધ વચન બોલવું) તે વચનગુપ્તિ, તેના બે ભેદ છે. શિર:કંપન વગેરેના પણ ત્યાગ પૂર્વક મૌનપણું રાખવું તે મૌનાવલમ્બિની, અને વાચનાદિ વખતે મુખે મુહપત્તિ રાખી બોલવું તે વાઙ્નિયમિની વચનગુપ્તિ બાણવી.

પ્રશ્ન:-ભાષાસમિતિ અને વચનગુપ્તિમાં શું તફાવત ?

ઉત્તર:-વચનગુપ્તિ સર્વથા વચનનિરોધ રૂપ, અને નિરવધવચન બોલવારૂપ બે પ્રકારની છે, અને ભાષાસમિતિ તો નિરવધવચન બોલવારૂપ એકજ પ્રકારની છે. એમ નવતત્ત્વની અવચૂરીમાં કહ્યું છે.)

૩ કાયગુપ્તિ-કાયાને સાવધ માર્ગમાંથી રોકી નિરવધ ક્રિયામાં જોડવી તે કાયગુપ્તિ બે પ્રકારની છે. ત્યાં ઉપસર્ગાદિ પ્રસંગે પણ કાયાને ચલાયમાન ન કરવી તથા કેવલિ ભગવંતે કરેલો કાયયોગનો નિરોધ તે ચેષ્ટાનિવૃત્તિ કાયગુપ્તિ, અને સિદ્ધાંતમાં કહેલી વિધિ પ્રમાણે

૧ મંડમત્ત એટલે પાત્ર માત્રક વગેરેને (જયણા પૂર્વક) આદાન=અહણ કરવાં, અને નિક્ષેવણ=મૂકવાં તે.

૨ ઝાડો ૩ પેસાખ ૪ પરિષ્ઠાપન એટલે પરકવવું-વિધિ પૂર્વક છેડવું તે.

ગમન-આગમન આદિ કરવું તે યથાસૂત્રચેષ્ટાનિયમિની કાયગુપ્તિ છે.

એ પ્રમાણે પાંચ સમિતિ તે કુશલમાં (સન્માર્ગમાં) પ્રવૃત્તિરૂપ છે, અને ત્રણ ગુપ્તિ તે કુશલમાં પ્રવૃત્તિ તથા અકુશલથી નિવૃત્તિ રૂપ છે. એ આઠ પ્રવચન માતા ગણાય છે. કારણ કે એ આઠથી સંવર ધર્મરૂપી પુત્ર ઉત્પન્ન થાય છે, અને તે ધર્મપુત્રનું પાલન પોષણ થાય છે. એ આઠ પ્રવચન માતા વ્રતધારી શ્રાવકને સામાયિક-પોસ-હમાં અને મુનિને હંમેશાં હોય છે.

॥ इति ५ समिति ३ गुप्ति ॥

પરિષદો.

खुहा पिवासा सी उण्हं, दंसाचेलारइत्थिओँ ।^{पानगर, पिन}
चरिया निसीहिया सिज्जा, अक्कोस वह जायणा ॥२७॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

ક્ષુધા પિવાસા શીતમુષ્ણ, દંશોઽચેલકોઽરતિસ્ત્રીકઃ

ચર્યા નૈવેધિકી શય્યા, આક્રોશો વધો યાચના ॥૨૭॥

શબ્દાર્થ :—

खुहा क्षुधा परिषद

पिवासा-पिपासा परिषद

(-तृषा परिषद)

सी-शीत परिषद

उण्हं-उष्ण परिषद

दंस-दंश परिषद

अचेल-अथेक्ष परिषद

अरइ-अरति परिषद

त्थिओ-स्त्री परिषद

चरिया-चर्या परिषद

निसीहिया-नैवेधिकी परिषद

(स्थान परिषद)

सिज्जा-शय्या परिषद

अक्कोस-आक्रोश परिषद

वह-वध परिषद

जायणा-याचना परिषद

અન્વય સહિત પદ્યછેદ

गाथापत्-परन्तु दंस अचेल अरइ (इ) त्थिओ, इति ॥

गाथार्थ :—

ક્ષુધા પરિષદ-પિપાસા (તૃષા) પરિષદ, શીતપરિષદ, ઉષ્ણ પરિષદ,

દંશ પરિષહ, અચેલક, અરતિ, સ્ત્રી, ચર્ચા, નૈષેધિકી (સ્થાન) શબ્દા, આકોશ, વધ, અને યાચના પરિષહ ॥ ૨૭ ॥

વિશેષાર્થ :—

પરિ-સમસ્ત પ્રકારે (કષ્ટને) સહ-સહન કરવું પણ ધર્મ માર્ગનો ત્યાગ ન કરવો તે પરિષહ કહેવાય. તે ૨૨ પરિષહમાં દર્શન (સમ્યક્ત્વ) પરિષહ અને પ્રજ્ઞા પરિષહ એ એ પરિષહ ધર્મનો ત્યાગ ન કરવા માટે છે, અને ૨૦ પરિષહ કર્મની નિર્જરા કરવા માટે છે, તે ૨૨ પરિષહ અનુક્રમે આ પ્રમાણે છે—

૧ ક્ષુધા પરિષહ-ક્ષુધા વેદનીય સર્વ અશાતા વેદનીયથી અધિક છે, માટે તેવી ક્ષુધાને પણ સહન કરવી પરન્તુ અશુદ્ધ આહાર ગ્રહણ ન કરવો, તેમજ આત્મધ્યાન ન કરવું તે ક્ષુધા પરિષહનો વિજય કર્યો કહેવાય.

૨ પિપાસા પરિષહ-પિપાસા-એટલે તૃષાને પણ સમ્યક્ પ્રકારે સહન કરવી પરન્તુ સચિત્ત જળ અથવા મિશ્ર જળ પીવું નહિ, સંપૂર્ણ ૩ ઉકાળાવાળું ઉષ્ણ જળ આદિ અને તે પણ ત્રિદ્વાંતમાં કહેલી વિધિ પ્રમાણે નિર્દોષ પ્રાપ્ત થયું હોય તો જ પીવું. તે તૃષા પરિષહ.

૩ શીત પરિષહ-અતિશય ઠાઠ પડવાથી અંગોપાંગ અકડાઈ જતાં હોય તો પણ સાધુને ન કલ્પે તેવા વસ્ત્રની ઇચ્છા અથવા તાપણીએ, તાપવાની ઇચ્છા માત્ર પણ ન કરે, તે શીત પરિષહ.

૪ ઉષ્ણ પરિષહ-ઉન્હાળાની ઋતુમાં તપેલી શિલા અથવા રેતી ઉપર ચાલતા હોય અથવા તાપ સખત પડતો હોય તે વખતે મરણાન્ત કષ્ટ આવ્યે પણ છત્રની છાયા અથવા વસ્ત્રની છાયા અથવા વીંઝણનો વાયુ, કે સ્નાન-વિલેપન આદિકની ઇચ્છા માત્ર પણ ન કરે, તે ઉષ્ણ પરિષહ.

૫ દંશ પરિષહ-વર્ષા કાળમાં ડાંસ-મચ્છર-જૂ-માંકડ ઇત્યાદિ ક્ષુદ્ર જંતુઓ ઘણા ઉત્પન્ન થાય છે, તે જંતુઓ ખાણુના પ્રહાર સરખા ડંખ મારે તો પણ ત્યાંથી ખસી અન્ય સ્થાને જવાની ઇચ્છા ન કરે,

તેઓને ધૂમ્ર આદિ પ્રયોગથી બહાર કાઢે નહિં, તેમજ તે જીવો ઉપર દ્રેષ પણ ચિંતવે નહિં, પરંતુ પોતાની ધર્મની દૃઢતા ઉપજવવામાં નિમિત્તભૂત માને, તે દંશ પરિષદ જીવો કહેવાય.

૬ અચેલ પરિષદ—વસ્ત્ર સર્વથા ન મળે, અથવા જીર્ણપ્રાયઃ મળે, તો પણ દીનતા ન ચિંતવે, તેમજ ઉત્તમ બહુ મૂલ્યવાન વસ્ત્ર ન ઇચ્છે, પરંતુ અલ્પ મૂલ્યવાળું જીર્ણ વસ્ત્ર ધારણ કરે, તે અચેલ પરિષદ. અહીં અચેલ એટલે વસ્ત્રનો સર્વથા અભાવ અથવા જીર્ણ વસ્ત્ર એમ બે અર્થ છે. જીર્ણ વસ્ત્ર ધારણ કરવું, તે પણ પરિષદ છે, એમ કહેનાર અસત્યવાદી છે, કારણ કે સંયમના નિર્વાહ પૂરતું જીર્ણપ્રાયઃ વસ્ત્ર મમત્વરહિત ધારણ કરવાથી પરિષદ ન કહેવાય, એજ શ્રી જિનેન્દ્રવચનનું રહસ્ય છે.

૭ અરતિ પરિષદ—અરતિ એટલે ઉદ્વેગભાવ. સાધુને સંયમમાં વિચરતાં જ્યારે અરતિનાં કારણ બને, ત્યારે સિદ્ધાન્તમાં કહેલાં ધર્મસ્થાનો ભાવવાં, પરંતુ ધર્મ પ્રત્યે ઉદ્વેગભાવ ન કરવો, કારણ કે ધર્માનુષ્ઠાન તે ઇન્દ્રિયોના સંતોષ માટે નથી. પરંતુ ઇન્દ્રિયોના અને આત્માના દમન માટે છે; તેથી ઉદ્વેગ ન પામવો; તે અરતિ પરિષદનો જ્ય કયો કહેવાય.

૮ સ્ત્રીપરિષદ—સ્ત્રીઓને સંયમ માર્ગમાં વિધનકર્તા જાણીને તેમને સરાગ દૃષ્ટિએ ન જોવી; તેમજ સ્ત્રી પોતે વિષયાર્થે નિમંત્રણ કરે તો પણ સ્ત્રીને આધીન ન થવું, તે સ્ત્રી પરિષદનો વિજય કહેવાય, તેમજ સાધ્વીને પુરુષ પરિષદ આમાં અંતર્ગત સમજવો.

૯ ચર્યા પરિષદ—ચર્યા એટલે ચાલવું, વિહાર કરવો, અર્થાત્ મુનિએ એક સ્થાને અધિક કાળ ન રહેતાં માસકલ્પની મર્યાદા પ્રમાણે (૮ શેષકાળના અને ૧ વર્ષાકાળના ચોમાસાનો એ રીતે) નવકલ્પી વિહાર કરવો, પણ તેમાં આજસ ન કરવી, તે ચર્યા પરિષદનો વિજય કહેવાય.

૧૦ નૈષેધિકી પરિષહ-શૂન્ય ગૃહ, સ્મશાન, સર્પગિલ; સિંહગુફા ઇત્યાદિ સ્થાનોમાં રહેવું અને ત્યાં પ્રાપ્ત થતા ઉપસર્ગોથી ચળાયમાન ન થવું, અથવા સ્ત્રી, પશુ, નપુંસક આદિ રહિત અને સંયમના નિર્વાહ યોગ્ય સ્થાનમાં રહેવું, તે નૈષેધિકી પરિષહ છે. પાપ અથવા ગમના-ગમનનો નિષેધ જેમાં છે, તે નૈષેધિકી એટલે સ્થાન કહેવાય. આનું ખીજું નામ નિષઘ્ના પરિષહ અથવા સ્થાન પરિષહ પણ કહેવાય.

૧૧ શય્યા પરિષહ-ઉંચી-નીચી ઇત્યાદિ પ્રતિકૂળ શય્યા મળવાથી ઉદ્વેગ ન કરે તેમજ અનુકૂળ શય્યા મળવાથી હર્ષ ન કરે તે શય્યા પરિષહ.

૧૨ આક્રોશ પરિષહ-મુનિનો કોઈ અજ્ઞાની મનુષ્ય તિરસ્કાર કરે તો મુનિ તે તિરસ્કાર કરનાર પ્રત્યે દ્વેષ ન કરે; પરંતુ તેને ઉપકારી માને તે આક્રોશ પરિષહ હત્યો ગણાય.

૧૩ વધ પરિષહ-સાધુને કોઈ અજ્ઞાની પુરુષ દંડ, ચાખુક આદિકથી આકરા પ્રહાર કરે, અથવા વધ પણ કરે, તો પણ સ્કંધક-સૂરિના ઘાણીમાં પીલાતા ૫૦૦ શિષ્યોની પેઠે વધ કરનાર ઉપર દ્વેષ ન કરતાં ઉલટો મોક્ષમાર્ગમાં મહા ઉપકારી છે, એમ માને, અને એવી ભાવના ભાવે, કે “કોઈ જીવ મને (મારા આત્માને) હણી શકતો નથી, પુહ્નગલરૂપ શરીરને હણે છે અને તે શરીર તો મારાથી ભિન્ન છે, શરીર તે હું નથી. અને હું તે શરીર નથી. તથા મને આ પુરુષ જે દુઃખ આપે છે, તે પણ પૂર્વે ખાંધેલા કર્મનો ઉદય છે, જે તેમ ન હોય તો એ પુરુષ મને છોડીને ખીજને કેમ હણતો નથી? આ હણનાર તો કેવળ નિમિત્તમાત્ર છે, ખરૂં કારણ તો મારાં પૂર્વભવનાં કર્મજ છે.” ઇત્યાદિ શુભ ભાવના ભાવે, તે વધ પરિષહ હત્યો કહેવાય.

૧૪ ચાચના પરિષહ-સાધુ કોઈ પણ વસ્તુ (તૃણ ઢેકું ઇત્યાદિ પણ) માગ્યા વિના ગ્રહણ ન કરે, એવો તેમનો ધર્મ છે, તેથી હું રાજા છું, ધનાઢય છું, તો મારાથી ખીજ પાસે કેમ માગી શકાય? ઇત્યાદિ માન અને લજ્જા ધારણ કર્યા વિના ઘેર ઘેર ભિક્ષા માગવી, તે ચાચના પરિષહ હત્યો કહેવાય.

અલાભ રોગ તળફાસા, મલ સક્કાર પરીસહા ।
પન્ના અન્નાણ સમ્મત્તં ઇઅ વાવીસ પરીસહા ॥૨૮॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

અલાભરોગતૃણસ્પર્શા, મલસત્કારપરિષહૌ ॥

પ્રજ્ઞા અજ્ઞાનં સમ્યક્ત્વમિતિ દ્વાવિંશતિઃ પરિષહાઃ ॥૨૮॥

અલાભ-અલાભ પરિષદ

રોગ-રોગ પરિષદ

તળફાસા-તૃણસ્પર્શ પરિષદ

મલ-મલ પરિષદ

સક્કાર-સત્કાર પરિષદ

પરીસહા-પરિષદ

પન્ના-પ્રજ્ઞા પરિષદ

અન્નાણ-અજ્ઞાન પરિષદ

સમ્મત્તં-સમ્યક્ત્વ પરિષદ

ઇઅ-એ પ્રમાણે

વાવીસ-બાવીસ

પરીસહા-પરિષદ

અન્વય સહિત પદચ્છેદ.

ગાથાવત્—

ગાથાર્થઃ—

અલાભ—રોગ—તૃણસ્પર્શ—મલ અને સત્કાર પરિષદ—પ્રજ્ઞા
અજ્ઞાન—અને સમ્યક્ત્વ એ પ્રમાણે ૨૨ પરિષદો છે. ॥૨૮॥

વિશેષાર્થઃ—

૧૫ અલાભ પરિષદ—માન અને લગ્ન છોડીને ઘેર ઘેર ભિક્ષા
માગવા છતાં પણ વસ્તુ ન મળે તો “લાલાન્તરાય કર્મનો ઉદ્ધય છે,
અથવા સ્હેજ તપવૃદ્ધિ થાય છે.” એમ સમજીને ઉદ્વેગ ન કરવો, તે
અલાભ પરિષદનો જ્ય કહેવાય.

૧૬ રોગપરિષદ—જ્વર (તાવ) અતિસાર (ઝાડો) આદિ રોગ પ્રગટ
થતાં જ્વિનકરુષી આદિ કલ્પવાળા મુનિઓ તે રોગની ચિકિત્સા ન
કરાવે, પરન્તુ પોતાના કર્મનો વિપાક ચિંતવે, અને સ્થવિર કરુષી
(ગચ્છવાસી) મુનિ હોય, તે આગમમાં કહેલી વિધિ પ્રમાણે નિરવધ

(નિર્દોષ) ચિકિત્સા કરાવે અને તેથી રોગ શાન્ત થાય અથવા ન થાય, તો પણ હર્ષ કે ઉદ્વેગ ન કરે, પરંતુ પૂર્વ કર્મોના વિપાક (ઉદય) ચિંતવે, તે રોગ પરિષદ્ ભૂત્યો ગણાય.

૧૭ તૃણસ્પર્શ પરિષદ્—ગચ્છથી નિકળેલા જિનકલ્પ આદિ કલ્પ ધારી મુનિને તૃણનો (ડાલ આદિ ઘાસનો ૨૥ હાથ પ્રમાણ) સંતારો હોય છે, તેથી તે તૃણની અણીઓ શરીરમાં વાગે તો પણ વસ્ત્રની ધચ્છા ન કરે, તથા ગચ્છવાસી (સ્થવિરકલ્પી) મુનિને વસ્ત્રનો પણ સંતારો હોય છે, તે પણ પ્રતિકુળ પ્રાપ્ત થયો હોય, તો દીનતા ધારણ ન કરે, તે તૃણસ્પર્શ પરિષદ્નો વિજય ગણાય.

૧૮ મલ પરિષદ્—સાધુને શંગાર-વિષયના કારણરૂપ જળસ્નાન હોય નહિ, તેથી પરસેવા વગેરેથી શરીરે મેલ ઘણો લાગ્યો હોય અને દુર્ગંધ આવતી હોય, તો પણ શરીરની દુર્ગંધી ટાળવા માટે જળથી સ્નાન કરવાનું ચિંતવન પણ ન કરે, તે મલ પરિષદ્ ભૂત્યો ગણાય.

૧૯ સત્કારપરિષદ્—સાધુ પોતાનો ઘણો માન-સત્કાર લોકમાં થતો દેખીને મનમાં હર્ષ ન પામે, તેમજ સત્કાર ન થવાથી ઉદ્વેગ ન કરે, તે સત્કાર પરિષદ્ ભૂત્યો કહેવાય.

૨૦ પ્રજ્ઞા પરિષદ્—પોતે બહુશ્રુત (અધિક જ્ઞાની) હોવાથી અનેક લોકોને પ્રશ્નોના ઉત્તર આપી સંતુષ્ટ કરે, અને અનેક લોકો તે બહુ શ્રુતની બુદ્ધિની પ્રશંસા કરે. તેથી તે બહુશ્રુત પોતાની બુદ્ધિનો ગર્વ ધરી હર્ષ ન કરે, પરંતુ એમ જાણે કે, “પૂર્વે મારાથી પણ અનંત-શુભ બુદ્ધિવાળા જ્ઞાનીઓ થયા છે, હું કોણ માત્ર છું?” મત્યાદિ ચિંતવે, તે પ્રજ્ઞા પરિષદ્ ભૂત્યો કહેવાય.

૨૧ અજ્ઞાન પરિષદ્—સાધુ પોતાની અદ્વયબુદ્ધિ હોવાથી આગમ વગેરેનાં તત્ત્વ ન જાણે, તો પોતાની અજ્ઞાનતાનો સંયમમાં ઉદ્વેગ ઉપજે એવો ખેદ ન કરે, કે “હું આવી ઉચ્ચ તપશ્ચર્યાદિ સંયમવાળો છું. તોપણ આગમતત્ત્વ જાણતો નથી, બહુશ્રુતપણું પ્રાપ્ત થતું નથી.

ઇત્યાદિ ખેદ-ઉદ્વેગ ધારણુ ન કરતાં મતિજ્ઞાનાવરણીયનો ઉદ્વેગ વિચારી સંયમભાવમાં લીન થાય, તે અજ્ઞાન પરિષદ જીત્યો ગણાય.

૨૨ સમ્યક્ત્વ પરિષદ—અનેક કષ્ટ અને ઉપસર્ગ પ્રાપ્ત થવા છતાં પણ સર્વજ્ઞભાષિત ધર્મની શ્રદ્ધાથી ચળાયમાન ન થવું, શાસ્ત્રોના સૂક્ષ્મ અર્થ ન સમજાય તો વ્યામોહ ન કરવો, પરદર્શનમાં અમત્કાર દેખી મોહ ન પામવો, ઇત્યાદિ સમ્યક્ત્વ પરિષદનો જય કહેવાય.

૨૨ પરિષદમાં કર્મનો ઉદ્વેગ અને ગુણસ્થાનકતું કોષ્ટક.

પરિષદ	કયા કર્મના ઉદ્વેગથી ?	કયા ગુણ-સ્થાન સુધી ?
હ્રુધા-પીપાસા-શીત-ઉષ્ણ-દંશ-ચર્યા-શર્યા-મલ-વધ-રોગ-તૃણસ્પર્શ-એ ૧૧	અશાતા વેદની-યના ઉદ્વેગથી	૧ થી ૧૩
પ્રજ્ઞા પરિષદ	જ્ઞાનાવરણીયના ક્ષયોપશમથી	૧ થી ૧૨
અજ્ઞાન પરિષદ	જ્ઞાનાવરણીયના ઉદ્વેગથી	૧ થી ૧૨
સમ્યક્ત્વ પરિષદ	દર્શનમોહનીય-ના ઉદ્વેગથી	૧ થી ૯
અલાભ	લાભાન્તરાયના ઉદ્વેગથી	૧ થી ૧૨
આક્રોશ-અરતિ-સ્ત્રી-નિષદ્યા અચેલ-યાચના-સત્કાર એ ૭	ચારિત્રમોહની-યના ઉદ્વેગથી	૧ થી ૯

॥ સમકાળે ૨૦ પરિષદ ॥

શીત અને ઉષ્ણ, તથા ચર્યા અને નિષદ્યા, એ ચાર પરિષદમાંથી સમકાળે બે અવિરોધી^૧ પરિષદ હોય, માટે સમકાળે એક જીવને ઉત્કૃષ્ટથી ÷ ૨૦ પરિષદ હોય છે, અને જઘન્યથી પૂર્વોક્ત ચારમાંના અવિરોધી બે પરિષદ હોય છે.

॥ અનુકૂળ અને પ્રતિકૂળ તથા શીત અને ઉષ્ણ પરિષદ ॥

સ્ત્રી પરિષદ, પ્રજ્ઞા પરિષદ અને સત્કાર પરિષદ એ ત્રણ અનુકૂળ^૨ પરિષદ છે, અને શેષ પ્રતિકૂળ^૩ પરિષદ છે. તથા સ્ત્રી પરિષદ અને સત્કાર પરિષદ એ બે શીતલ^૪ પરિષદ છે. અને શેષ ૨૦ ઉષ્ણ^૫ પરિષદ છે.

॥ इति २२ परिषद् ॥

દશ યતિ ધર્મ^૬

खंती महव अज्जव, मुत्ती तव संजमे अ बोधव्वे ।
सच्चं सोअं आकिचणं च वंभं च जइधम्मो ॥२९॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

शान्तिमार्दव आर्जवो, मुक्तिः तपः संयमश्च बोद्धव्यः
सत्त्वं शौचमार्किचन्यं च ब्रह्म च यतिधर्मः ॥२९॥

૧ શીત અને ચર્યા. અથવા શીત અને નિષદ્યા, અથવા ઉષ્ણ અને ચર્યા અથવા ઉષ્ણ અને નિષદ્યા એમ ચાર રીતે બે બે અવિરોધી પરિષદ સમકાળે જાણવા.

÷ તત્ત્વાર્થમાં સમકાળે ૧૯ પરિષદનો ઉદ્ય કલ્પો છે.

૨ આત્માને શાતા-સુખરૂપે વેદાય, પરંતુ કષ્ટ ન પડે, તે અનુકૂળ પરિષદ.

૩ આત્માને જેમાં અશાતા-દુઃખનો અનુભવ હોય, તે પ્રતિકૂળ પરિષદ.

૪ જીવને શાન્તિ ઉત્પન્ન કરનાર, તે શીતલ પરિષદ.

૫ જીવને અશાન્તિ ઉત્પન્ન કરનાર તે ઉષ્ણ પરિષદ. અહિં પ્રજ્ઞા પરિષદ

અનુકૂળ-સુખરૂપ છે, તે પણ બુદ્ધિનો ગર્વ, ચિત્તની અગંભીરતા વડે અશાન્તિ રૂપ (અધીરતા રૂપ) હોવાથી ઉષ્ણ પરિષદ છે.

अ-वय संहित पदच्छेद

खंती, महव, अज्जव, मुत्ती, तव संजमे सच्चं, सोअं,
आकिंचणं च बंभं च जइधम्मो बोधव्वे ॥ २९ ॥

शब्दार्थ :-

खंती-क्षमा
महव-नम्रता
अज्जव-सरलता
मुत्ती-निराणापणुं
तव-तपश्चर्या
संजमे-संयम
बोधव्वे-ज्जणुवा

सच्चं-सत्य
सोअं-शौच-पवित्रता
आकिंचणं-अकिंचनपणुं
बंभं-प्रहय्यर्य, गुरुकुणवास
च-अने, तथा, वणी
जइधम्मो-यतिधर्म, मुनिधर्म

गाथाथ :-

क्षमा, नम्रता, सरलता, निराणापणुं, तपश्चर्या, संयम, सत्य,
पवित्रता, अकिंचनपणुं, अने प्रहय्यर्यं अये यतिधर्म (मुनिधर्म)
ज्जणुवा. ॥२९॥

विशेषार्थ :-

खंति (क्षान्ति) अेट्ठे केधने अभाव, ते ष्ठेत्ठे क्षमाधर्म, ते
पांच प्रक्षारे छे. त्यां “कोधंअये पोतानुं नुक्खान कर्या छतां अये केध
वणते उपक्षारी छे” अेम ज्जणी सडनशीलता राणवी ते उपकार क्षमा.
“जे हुं कोध करीश, तो आ माइं नुक्खान करशे” अेम विचारी
क्षमा करवी ते अपकार क्षमा, “जे कोध करीश तो कर्म भंध थशे”
अेम विचारी क्षमा राणवी ते विपाक क्षमा. “शास्त्रमां क्षमा राण-
वानुं कहुं छे, तेथी क्षमा राणवी” ते वचन क्षमा (अथवा प्रवचन क्षमा),
अने “आत्मानो धर्म क्षमा ज छे” अेम विचारी क्षमा राणवी
ते धर्म क्षमा. अये पांचे य क्षमा यथायोग्य आदरवा लायक छे, परन्तु
कोध करवो युक्त नथी. अेमां सर्वोत्कृष्ट क्षमा धर्मक्षमा छे.
२ मार्व-नम्रता, निरभिमानपणुं.

૩ આર્જવ-સરળતા નિષ્કપટપણું

૪ મુક્તિ-નિર્લોભીપણું.

૫ તપ-ધૃત્તાનો રોધ કરવો તે તપ, અહિં સંવર તત્ત્વમાં કહ્યો. અને આગળ નિર્જરા તત્ત્વમાં પણ કહેવાશે. માટે તપથી સંવર અને નિર્જરા બંને થાય છે, એમ જાણવું. કારણ કે સમ્યગ્ નિર્જરામાં સંવરધર્મ પણ અંતર્ગત હોય છેજ.

૬ સંયમ-સં-સમ્યક્ પ્રકારના યમ-પ મહાવ્રત અથવા ૫ અણુ-વ્રત તે સંયમ ધર્મ કહેવાય, ત્યાં મુનિનો સંયમધર્મ અહિંસાદિ ૩૫ ૫ મહાવ્રત ૫ ઇન્દ્રિયનિગ્રહ, ૪ કષાયનો જય, અને (મન, વચન કાયાના અશુભ વ્યાપાર ૩૫) ૩ ઠંડની નિવૃત્તિ એમ ૧૭ પ્રકારનો છે.

૭ સત્ય-સત્ય, હિતકારી, માપસર, પ્રિય-ધર્મની પ્રેરણા આપનારાં વાક્યો બોલવાં.

૮ શૌચ-પવિત્રતા, મન, વચન, કાયા અને આત્માની પવિત્રતા, મુનિઓ બાહ્ય ઉપાધિ રહિત હોવાથી મનથી પવિત્ર હોય છે, વચનથી સમિતિ-શુભિ જાળવવાને સત્યવચન બોલનારા હોવાથી પવિત્ર હોય છે. તપસ્વિ હોવાથી તેઓના શારીરિક મેલો બળી જવાથી તેઓની કાયા પવિત્ર હોય છે. અથવા મળ-મૂત્રાદિ અશુચિઓની યથાયોગ્ય શુદ્ધિ કરનાર હોય છે. અને રાગદ્વેષના ત્યાગનું તેઓનું લક્ષ્ય હોવાથી આત્માને પણ પવિત્ર કરતા હોય છે, આમ દ્રવ્યથી અને ભાવથી પવિત્રતા, તે શૌચ.

૯ આકિંચન્ય-(કિંચન-કંઈ પણ જ નહિ અર્થાત) કંઈ પણ પરિગ્રહ ન રાખવો તે અકિંચન ધર્મ, તેમજ મમત્વ પણ ન રાખવું તે અકિંચન ધર્મ છે. (અહિં તદ્દિતના નિયમથી “અ” નો “આ” થયો છે.)

૧૦ બ્રહ્મચર્ય-મન-વચન-કાયાથી વૈકિંચશરીરી (-દેવી) સાથે તથા ઔદારિક શરીરી (-મનુષ્યણી અને તિર્થચિણી, સાથે મૈથુનનો (કરવું કરાવવું અને અનુમોદવું એ ૩ કરણથી) ત્યાગ, તે (૩×૨×૩=) ૧૮ પ્રકારનું બ્રહ્મચર્ય જાણવું, અથવા ગુરુકુળવાસ—

એટલે ગુરુની આજ્ઞામાં અને સાધુ સમુદાયમાં રહી, તેના નિયમોને અનુસરી જ્ઞાન અને આચાર શિખવા, તે પણ પ્રહ્લ્લયર્થ કહેવાય છે. એ ૧૦ પ્રકારનો યતિધર્મ કહ્યો.

॥ ઇતિ ૧૦ યતિધર્મ ॥

બીજા ભાવના—

પઢમમણિચ્ચમસરણં, સંસારો ઇગયા ય અન્નત્તં ।
અસુહત્તં આસવ સંવરો ય તહ ણિજ્જરા નવમી ॥૩૦॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

પ્રથમમનિત્યમશરણં, સંસાર ઇકતા ચાન્યત્વં ।

અશુચિત્વમાશ્રવઃ સંવરશ્ચ તથા નિજ્જરા નવમી ॥૩૦॥

શબ્દાર્થઃ :—

પઢમં—પહેલી

અણિચ્ચં—અનિત્ય ભાવના

અસરણં—અશરણુ ભાવના

સંસારો—સંસાર ભાવના

ઇગયા—એકત્વ ભાવના

ય—વળી

અન્નત્તં—અન્યત્વ ભાવના

અસુહત્તં—અશુચિત્વ ભાવના

આસવ—આશ્રવ ભાવના

સંવરો—સંવર ભાવના

ય—વળી

તહ—તથા

ણિજ્જરા—નિજ્જરા ભાવના

નવમી—નવમી

અન્ય સહિત પદ્મચ્છેદ

પઢમં અણિચ્ચં અસરણં સંસારો ઇગયા ય અન્નત્તં ।

અસુહત્તં આસવ ય સંવરો તહ નવમી ણિજ્જરા ॥૩૦॥

ગાથાર્થઃ :—

પહેલી અનિત્ય, અશરણુ, સંસાર, એકત્વ, અન્યત્વ, અશુચિત્વ, આશ્રવ, અને સંવર તથા નવમી નિજ્જરા ॥૩૦॥

વિશેષાર્થઃ :—

૧ અનિત્ય ભાવના—“લક્ષ્મી, કુટુમ્બ, યૌવન, શરીર, દશ્ય પદાર્થો એ સર્વ વિજળી સરખા અપલ-વિનાશવંત છે, આજ છે અને કાલે નથી.” ઇત્યાદિ રીતે વસ્તુઓની અસ્થિરતા ચિંતવવી તે.

૨ અશરણ-ભાવના—“દુઃખ અને મરણ વખતે કોઈ કોઈનું શરણ નથી.” ઇત્યાદિ ચિંતવણું તે.

સંસાર-ભાવના—“ચાર ગતિરૂપ આ સંસારમાં નિરંતર ભમવું પડે છે. જે અનેક દુઃખોથી ભરેલો છે સંસારમાં-માતા સ્ત્રી થાય છે, અને સ્ત્રી માતા થાય છે. પિતા પુત્ર થાય છે. પુત્ર મરીને પિતા થાય છે, માટે નાટકના દૃશ્ય સરખો વિલક્ષણ આ સંસાર સર્વથા ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે,” ઇત્યાદિ ચિંતવણું તે સંસાર ભાવના.

૪ એકત્વ-ભાવના—“આ જીવ એકલો આવ્યો છે, એકલો જવાનો છે અને સુખ-દુઃખાદિ પણ એકલો જ ભોગવે છે, કોઈ સહાયકારી થતું નથી.” ઇત્યાદિ ચિંતવણું તે.

૫ અન્યત્વ-ભાવના—“ધન, કુટુંબ પરિવાર, તે સર્વ અન્ય છે, પણ તે રૂપ હું નથી, હું આત્મા છું, હું શરીર નથી પરંતુ તે મારાથી અન્ય છે.” ઇત્યાદિ ચિંતવણું તે.

૬ અશુચિત્વ-ભાવના—આ શરીર રસ-રુઘિર-માંસ-મેદ-અસ્થિ-મજ્જા-અને શુક્ર; એ અશુચિમય સાત ધાતુનું બનેલું છે. પુરુષના શરીરમાં ૯ દ્વાર - ૨ ચક્ષુ, ૨ કાન; ૨ નાક, ૧ મુખ, ૧ ગુદા ૧ લિંગથી હૃન્મેશા અશુચિ વહ્યા કરે છે, અને સ્ત્રીનાં (૨ સ્તન, અને યોનિમાં બે દ્વાર) ૧૨ દ્વારથી હૃન્મેશાં અશુચિ વહ્યા કરે છે. વળી-જેના સંગથી અત્તર, તેલ આદિ સુગંધી પદાર્થો પણ દુર્ગંધરૂપ બને છે, મિષ્ટ આહાર પણ અશુચિરૂપ થાય છે, તેવા આ શરીરની ઉપરથી દેખાતી સુંદર આકૃતિને અવળી કરી દેખીએ તો, મહા ત્રાસ ઉપજાવે એવી અતિ બિલત્સ હોય છે.” ઇત્યાદિ ચિંતવણું તે.

૭ આશ્રવ-ભાવના—કર્મને આવવાના ૪૨ માર્ગ પૂર્વે કહ્યા છે, તે મારફત કર્મો નિરંતર આવ્યા જ કરે છે. અને આત્માને નીચા ઉતાર્યે જ જાય છે. આમને આમ ચાલ્યા કરે, તો આત્માનો ઉદ્ધાર ક્યારે થાય ?” ઇત્યાદિ ચિંતવણું તે.

૮ સંવર-ભાવના—સમિતિ, શુષ્ઠિ, પરિષદ, યતિધર્મ, ભાવના અને ચારિત્ર, તે સર્વના પાઠ ભેદોનું સ્વરૂપ ચિંતવણું, અને તે સંવર

તત્ત્વ કર્મો રોકવાનું સાડું સાધન છે. તે ન હોય તો જીવનો ઉદ્ધાર જ ન થાય, માટે અમુક કર્મો રોકવા અમુક અમુક સંવર આચરું તેા ઠીક.” ઇત્યાદિ ચિંતવવું.

૧ નિર્જરા-ભાવના-“આગળ કહેવાતા નિજ્જરા તત્ત્વના ૧૨ તપના લેહોનું સ્વરૂપ ચિંતવવું, અને અનાદિકાળના ગાઢ કર્મોનો નાશ નિજ્જરા વિના થઈ શકે તેમ નથી. માટે યથાશક્તિ તેનો આશ્રય લઈશ તે જ કોઈક વખત પણ મારા આત્માનેા નિસ્તાર થશે, માટે યથાશક્તિ નિજ્જરાનું સેવન કરું તેા ઠીક.” ઇત્યાદિ ચિંતવવું.

**લોગસહાવો વોહી, *દુલ્લહા ધમ્મસ્સ સાહગા અરિહા ।
 ઇઆઓ ભાવણાઓ, ભાવેઅવ્વા પયત્તેણ ॥૩૧॥**

સંસ્કૃત અનુવાદ

લોકસ્વભાવો બોધિદુર્લભા ધર્મસ્ય સાધકા અર્હન્તઃ ।
 ઇતા ભાવના, ભાવિતવ્યાઃ પ્રયત્નેન ॥ ૩૧ ॥

શબ્દાર્થ :-

લોગસહાવો-લોકસ્વભાવ લાવના	ઇઆઓ-એ
વોહીદુલ્લહા-બોધિદુર્લભ લાવના	ભાવણાઓ-લાવનાઓ
ધમ્મસ્સ-ધર્મના	ભાવેઅવ્વા-ભાવવી
સાહગા-સાધક	પયત્તેણ-પ્રયત્નપૂર્વક
અરિહા-અરિહંતેા છે.	

અન્ય સહિત પદ્મછેદ.

લોગસહાવો, વોહીદુલ્લહા, ધમ્મસ્સ સાહગા અરિહા ।
 ઇઆઓ ભાવણાઓ પયત્તેણ ભાવેઅવ્વા ॥ ૩૧ ॥

ગાથાર્થ :-

લોકસ્વભાવ, બોધિ અને ધર્મના સાધક અરિહંતાદિક પણ
 દુર્લભ છે, એ લાવનાઓ પ્રયત્ન પૂર્વક લાવવી ॥ ૩૧ ॥

* દુલ્લહા શબ્દ ૧૧ મી અને ૧૨ મી બંને લાવનામાં સંબંધવાળો છે.

નપ.-૮

વિશેષાર્થ :-

૧૦ લોકસ્વભાવ ભાવના-કેડ ઉપર બે હાથ રાખી, બન્ને પગ પહોળા કરી ઉભા રહેલા પુરુષની આકૃતિ સરખો આ ષડ્દ્રવ્યાત્મક લોક છે. તેમાં અગાઉ કહેલા છ દ્રવ્યો ભરેલા છે. અથવા તે છ દ્રવ્યો રૂપજ લોક છે, દરેક દ્રવ્યોમાં અનન્તપર્યાયો^૧ છે. દ્રવ્યો પોતે સ્થિર છે. અને પર્યાયોની ઉત્પત્તિ અને નાશ થયા જ કરે છે. એટલે દરેક દ્રવ્યોમાં દરેક સમયે ઉત્પત્તિ, નાશ અને સ્થિરતા-ઘૌંચ્ય^૨, એ ત્રણ ધર્મ હોય જ છે. જે સમયે અમુક કોઈ પણ એક પર્યાય ઉત્પન્ન થાય છે, તેજ સમયે અમુક કોઈપણ એક પર્યાય નાશ થયેલો હોયજ છે. અને દ્રવ્ય તો ત્રણેય કાળમાં ધ્રુવ-સ્થિર છેજ. આમ છ એ દ્રવ્યોના પરસ્પરના સંબંધથી એકબીજાની વિચિત્ર ઉચલ-પાથલોથી ભરપૂર આ લોકનું-જગત્નું અદ્ભુત અને અકલિત સ્વરૂપ વિચારતાં વિચારતાં પણ ખરેખર તન્મય થઈ જવાથી આત્મા રાગ-દ્રેષથી મુક્ત થઈ બચ છે. માટે તેનું અદ્ભુત સ્વરૂપ સ્યાદ્વાદ દષ્ટિથી વિચારવું.

ઉંધા વાળેલા સાંકડા તળીયાના સપાટ કુંડાના આકારનો અધોલોક છે, થાળીના આકારનો તિચ્છાલોક છે. અને મૃદંગના આકારનો ઉર્ધ્વલોક છે. તે લોક દ્રવ્યથી શાશ્વત છે. અને પર્યાયથી અશાશ્વત છે.” એમ ચિંતવવું તે.

૧૧ બોધિદુર્લભ-ભાવના—“અનાદિ કાળથી સંસારમાં ચક્રવત્ બ્રમણ કરતા જીવોને સમ્યક્ત્વાદિ ૩ રત્નની પ્રાપ્તિ મહાદુર્લભ છે. અનન્તવાર ચક્રવર્તિપણું આદિ મહાપદ્ધતિઓ પ્રાપ્ત થઈ, પરન્તુ સમ્યક્ત્વાદિ પ્રાપ્ત ન થયું. વળી અકામ નિર્જરાવડે અનુક્રમે મનુષ્યપણું, નિરોગીપણું, આર્યક્ષેત્ર, અને ધર્મશ્રવણાદિ સામગ્રીઓ પ્રાપ્ત થઈ; તો પણ સમ્યક્ત્વ રત્નની પ્રાપ્તિ ન થઈ, માટે સમ્યક્ત્વ ધર્મની પ્રાપ્તિ અતિદુર્લભ છે.” ઇત્યાદિ ચિંતવવું તે બોધિ દુર્લભ ભાવના.

૧ વસ્તુના સ્વભાવની પરાવૃત્તિ તે પર્યાય, અથવા પરાવૃત્તિ પામનારો વસ્તુધર્મ તે પર્યાય. ૨ તેની તે એક જ સ્થિતિરૂપ.

૧૨ ધર્મ સાધક-અર્હદ્ આદિ-દુર્લભ-ધર્મના સાધક-ઉત્પાદક-ઉપદેશક એવા અરિહંત આદિકની પ્રાપ્તિ મહાદુર્લભ છે, કહ્યું છે કે—

તિત્થયર ગણહરો કેવલી વ પત્તેયબુદ્ધ પુન્વધરો
પંચવિહારધરો, દુલ્લભો આયરિયઓડવિ ॥૧॥

અર્થ—તીર્થકર-ગણધર-કેવલિ-પ્રત્યેકબુદ્ધ-પૂર્વધર અને પાંચ પ્રકારના આચારને ધારણ કરનાર આચાર્ય પણ આ લોકમાં પ્રાપ્ત થવા મહાદુર્લભ છે ॥૧॥ ઇત્યાદિ ચિંતવવું તે અર્હદ્દુર્લભ ભાવના અથવા ધર્મભાવના કહેવાય.

તથા પાંચ મહાવ્રતની દરેકની પાંચ પાંચ મળી* ૨૫ ભાવનાઓ પણ આ ૧૨ ભાવનાઓમાં અંતર્ગત થાય છે. તથા એ ૧૨ ભાવનાઓમાં મૈત્રી-પ્રમોદ-કારુણ્ય અને માધ્યસ્થ એ ચાર ભાવના મેળવતાં ૧૬ ભાવના પણ થાય છે. તેનો વિચાર અન્ય ગ્રંથોથી જાણવો.

પાંચ ચારિત્ર

સામાહઅત્થ પઠમં, છેઓવટ્ટાવણં ભવે બીઅં ।
પરિહારવિસુદ્ધિઅં, સુહમં તહ સંપરાયં ચ ॥૩૨॥

* ૨૫ ભાવનાઓનું સ્વરૂપ યોગશાસ્ત્રવૃત્તિ આદિક ગ્રંથોથી જાણવું.

૧ સર્વે જીવો મિત્ર સમાન છે, તે મૈત્રી ભાવના, પર જીવને સુખી દેખી શકી શકું તે પ્રમોદ ભાવના, દુઃખી જીવો પ્રત્યે અનુકંપા-કરુણા આણવી તે કારુણ્ય ભાવના, અને પાપી, અધર્મી જીવો પ્રત્યે ખેદ ન કરવો. તેમજ ખુશી પણ ન થવું, તે માધ્યસ્થ ભાવના.

૨ એ ચાર ભાવનાઓને ભાવવા માત્રથી ઇતિકત્તવ્યતા (કર્તવ્યની સમાપ્તિ) ન માનવી, પરંતુ જે ભાવના જે આત્મસ્વરૂપવાળી છે, તે સ્વરૂપ પ્રગટ કરવાનો ઉદ્દેશ કરી, તે આત્મસ્વરૂપ પ્રગટ કરવું, એજ ભાવના ભાવવાનો અર્થ—હેતુ છે.

સંસ્કૃત અનુવાદ

સામાયિકમથ પ્રથમં છેદોપસ્થાપનં ભવેદ્ દ્વિતીયમ્ ।
પરિહારવિશુદ્ધિકં સૂક્ષ્મં તથા સાંપરાયિકં ચ ॥ ૩૨ ॥

શબ્દાર્થ :-

સામાહઅ-સામાયિક ચારિત્ર
અત્ય-અથ, હવે.
પદમં-પહેલું
છેઓવટ્ટાવણં-છેદોપસ્થાપન
ભવે-છે
બીઅં-બીજું ચારિત્ર

પરિહારવિશુદ્ધિઅં-પરિહારવિશુદ્ધિ
ચારિત્ર
સુદ્દમં-સૂક્ષ્મ
તહ-તથા, તેમજ
સંપરાયં-સંપરાય ચારિત્ર
ચ-વળી

અન્વય સહિત પદચ્છેદ

અથ પદમં સામાહઅં, બીઅં છેઓવટ્ટાવણં ભવે,
પરિહારવિશુદ્ધિઅં, તહ ચ સુદ્દમં સંપરાયં ॥ ૩૨ ॥

ગાથાર્થ :-

હવે પહેલું સામાયિક, બીજું છેદોપસ્થાપનિક ચારિત્ર, પરિહાર-
વિશુદ્ધિ તેમજ વળી સૂક્ષ્મ સંપરાય ચારિત્ર છે. ॥૩૨॥

વિશેષાર્થ :-

હવે પાંચ પ્રકારના ચારિત્રનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે-

૧ સામાયિક ચારિત્ર

સમ એટલે જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રનો આય એટલે લાભ, તે
સમાય, અને વ્યાકરણના નિયમથી (તદ્વિતનો ફક્ પ્રત્ય લાગતાં)
સામાયિક શબ્દ થાય છે. અનાદિકાળની આત્માની વિષમ સ્થિતિમાંથી
સમ સ્થિતિમાં લાવવાનું સાધન તે સામાયિક ચારિત્ર. આ તેની મુખ્ય
વ્યાખ્યા છે. સાવધ યોગોનો ત્યાગ, અને નિરવધ યોગોનું=સંવર-
નિર્જરાનું સેવન=આત્મ જાગૃતિ, તે સમસ્થિતિનાં સાધનો છે, તેના
ઇત્વરકથિક અને ચાવતકથિક બે ભેદ છે. ભરતાદિ ૧૦ ક્ષેત્રમાં પહેલા
અને છેલ્લા જિનેશ્વરના શાસનમાં પ્રથમ લઘુ દીક્ષા અપાય છે, તે તથા

શ્રાવકનું શિક્ષાવ્રત નામનું સામાયિક વ્રત, પૌષધ, પ્રતિક્રમણ વગેરે इत्वर કથિક સામાયિક ચારિત્ર. અને મધ્યના ૨૨ તીર્થંકરના શાસનમાં તથા મહાવિદેહમાં સર્વદા પ્રથમ લઘુ દીક્ષા અને પુનઃ વડી દીક્ષા એમ નથી. પ્રથમથી જ નિરતિચાર ચારિત્રનું પાલન (=વડી દીક્ષા) હોય છે, માટે તે યાવત્કથિક સામાયિક ચારિત્ર (એટલે યાવજીવ સુધીનું સામાયિક ચારિત્ર) કહેવાય છે. એ બે ચારિત્રમાં ઇત્વરિક સામાયિક ચારિત્ર સાતિચાર અને ઉત્કૃષ્ટ ૬ માસનું છે, અને યાવત્કથિક તે નિરતિચાર (અદ્ય અતિચાર) તથા યાવજીવ સુધીનું ગણાય છે. આ સામાયિક ચારિત્રનો લાભ થયા વિના શેષ ૪ ચારિત્રોનો લાભ થાય નહિ, માટે સર્વથી પ્રથમ સામાયિક ચારિત્ર કહ્યું છે અથવા આગળ કહેવાતાં ચારેય ચારિત્રો ખરી રીતે સામાયિક ચારિત્રના જ વિશેષભેદ રૂપ છે. તેપણ અહિં પ્રાથમિક વિશુદ્ધિનેજ સામાયિક ચારિત્ર નામ આપેલું છે.

૨ છેદોપસ્થાપનીય ચારિત્ર

પૂર્વ ચારિત્રપર્યાયનો (ચારિત્ર કાળનો) છેદ= કરી, પુનઃ મહા-વ્રતોનું ઉપસ્થાપન=આરોપણ કરવું, તે છેદોપસ્થાપન ચારિત્ર. તે બે પ્રકારે છે. ૧ મુનિએ મૂળગુણનો (મહાવ્રતનો) ઘાત કર્યો હોય તે પૂર્વે પાળેલા દીક્ષા પર્યાયનો છેદ કરીને, પુનઃ ચારિત્ર ઉચ્ચરાવવું, તે છેદપ્રાયશ્ચિત્તવાળું સાતિચાર છેદોપસ્થાપનિક. અને લઘુ દીક્ષાવાળા મુનિને જીવનિકાય અધ્યયન ભણ્યા બાદ ઉત્કૃષ્ટથી ૬ માસ બાદ વડી દીક્ષા આપવી તે, અથવા એક તીર્થંકરના મુનિને બીજા તીર્થંકરના શાસનમાં પ્રવેશ કરવો હોય ત્યારે પણ તે મુનિને પુનઃ ચારિત્ર ઉચ્ચરાવવું પડે છે, જેમ શ્રી પાર્શ્વનાથપ્રભુના મુનિઓ ચાર મહાવ્રતવાળું શાસન ત્યજી શ્રી મહાવીરનું પાંચ મહાવ્રતવાળું શાસન અંગીકાર કરે, તે તીર્થસંકાન્તિ રૂપ. એમ બે રીતે નિરતિચાર છેદોપસ્થાપનીય ચારિત્ર

∴ ચારિત્રપર્યાયના છેદનું પ્રયોજન એ છે કે-પૂર્વે પાળેલા દીક્ષા પર્યાય (દીક્ષાકાળ) દોષના દંડ રૂપે ગણત્રીમાંથી રદ-ખાતલ કરવો, એથી નાના-મોટાના વ્યવહારમાં વિષમતા પણ થઈ શકે છે.

જાણવું. આ છેદોપસ્થાપનીયચારિત્ર ભરતાદિ ૧૦ ક્ષેત્રમાં પહેલા અને છેલ્લા જિનેન્દરના શાસનમાં હોય છે. પરન્તુ મધ્યના ૨૨ તીર્થ'કરના શાસનમાં અને મહાવિદેહમાં સર્વથા એ છેદોપસ્થાપનીય ચારિત્ર હોતું નથી.

૩ પરિહારવિશુદ્ધિ ચારિત્ર

પરિહાર એટલે ત્યાગ. અર્થાત્ ગચ્છના ત્યાગવાળો જે તપ વિશેષ અને તેનાથી થતી ચારિત્રની વિશુદ્ધિ =વિશેષ શુદ્ધિ, તે પરિહાર વિશુદ્ધિ ચારિત્ર કહેવાય, તે આ પ્રમાણે—

સ્થવિરકલ્પી મુનિઓના ગચ્છમાંથી ગુરુની આજ્ઞા પામી ૬ સાધુ ગચ્છ બહાર નીકળી, કેવલિ ભગવાન પાસે જઈને, અથવા શ્રી ગણુ-ધરાદિ પાસે, અથવા પૂર્વે પરિહાર કલ્પ અંગીકાર કર્યો હોય તેવા સાધુ પાસે જઈ પરિહાર કલ્પ અંગીકાર કરે. તેમાં ચાર સાધુ પરિહારક થાય એટલે ૬ માસ તપ કરે. બીજા ચાર સાધુ તે ચાર તપસ્વીની વૈયાવચ્ચ કરનારા થાય, અને એક સાધુ વાચનાચાર્ય ગુરુ થાય, તે પરિહારક ચાર મુનિનો ૬ માસે તપ જ્યારે પૂર્ણ થાય ત્યારે વૈયાવચ્ચ કરનારા ચાર મુનિ ૬ માસ સુધી તપ કરે, પૂર્ણ થયેલી તપસ્વાવાળા ચાર મુનિ વૈયાવચ્ચ કરનારા થાય. એ પ્રમાણે બીજા ૬ માસનો તપ પૂર્ણ થયે પુનઃ વાચનાચાર્ય પોતે ૬ માસનો તપ કરે. અને જઘન્યથી ૧ તથા ઉત્કૃષ્ઠથી ૭ સાધુ વૈયાવચ્ચ કરનારા થાય, અને ૧ વાચનાચાર્ય થાય. એ પ્રમાણે ૧૮ માસે પરિહાર કલ્પનો તપ પૂર્ણ થાય છે.

૥ પરિહાર કલ્પી મુનિઓની સંજ્ઞા ॥

આ કલ્પમાં તપશ્ચર્યા કરનારા મુનિઓ તપશ્ચર્યા કરતા સુધી ૬ માસ પર્યન્ત પરિહારી અથવા નિર્વિશમાનક કહેવાય, અને તપશ્ચર્યા કરી રહ્યા બાદ નિર્વિષ્ટકાચિક કહેવાય, તથા વૈયાવચ્ચ કરનારા મુનિઓ અનુપરિહારી કહેવાય, અને ગુરુ તરીકે સ્થાપેલ મુનિ વાંચનાચાર્ય કહેવાય. જેથી એક મુનિને ઉત્કૃષ્ઠ એ ચારેય સંજ્ઞા પણ (જૂદા જૂદા કાળે) હોય છે.

॥ પરિહાર કલ્પના તપવિધિ વગેરે ॥

ત્રીભ્રમકાલમાં જઘન્ય ચોથ ભક્ત (૧ ઉપવાસ), મધ્યમ પંચભક્ત

૪ સૂક્ષ્મ સંપરાય ચારિત્ર

સૂક્ષ્મ એટલે *કિક્કિરૂપ (ચૂણું રૂપ) થયેલ જે અતિ જ્ઞાન્ય સંપરાય એટલે લોભ કષાય, તેના ક્ષયરૂપ જે ચારિત્ર તે સૂક્ષ્મસંપરાય ચારિત્ર કહેવાય. ક્રોધ, માન અને માયા એ ત્રણ કષાય ક્ષય થયા બાદ અર્થાત્ ૨૮ મોહનીયમાંથી સં૦ લોભ વિના ૨૭ મોહનીય ક્ષય થયા બાદ અને સંજ્વલન લોભમાં પણ બાદર સંજ્વલન લોભનો ઉદય

(૨ ઉપવાસ). અને ઉત્કૃષ્ટ અષ્ટમભક્ત (૩ ઉપવાસ), શિશિરકાળમાં જ્ઞાન્ય ષષ્ઠભક્ત, મધ્યમ અષ્ટમભક્ત, અને ઉત્કૃષ્ટ દશમભક્ત (૪ ઉપવાસ), તથા વર્ષા-કાળમાં જ્ઞાન્ય અષ્ટમભક્ત, મધ્યમ દશમભક્ત અને ઉત્કૃષ્ટ દ્વાદશભક્ત (૫ ઉપવાસ) એ પ્રમાણે ચાર પરિહારી સાધુઓની તપશ્ચર્યા જાણવી, અને અનુપરિહારી તથા વાચનાચાર્ય તો તપપ્રવેશ સિવાયના કાળમાં સર્વદા આચાર્ય (આચાર્યિત્ર) કરે છે, અને તપપ્રવેશ વખતે પૂર્વોક્ત તપશ્ચર્યા કરે છે.

આ પરિહાર કલ્પ ૧૮ માસે સમાપ્ત થયા બાદ તે મુનિઓ પુનઃ એજ પરિહાર કલ્પ બાદરે, અથવા જિન કલ્પી થાય (એટલે જિનેન્દ્ર ભગવંતને અનુસરતી ઉત્સર્ગ માર્ગની ઉત્કૃષ્ટ ક્રિયાવાળો કલ્પ તે જિનકલ્પ અંગીકાર કરે) અથવા સ્થવિર કલ્પમાં (અપવાદ માર્ગની સામાચારી વાળા ગરુડમાં) પ્રવેશ કરે. આ કલ્પ અંગીકાર કરનાર પ્રથમ સંઘયણી, પૂર્વધર લગ્નિધવાળા, એવા નપુંસકવેદી અથવા પુરુષવેદી (પણ સ્ત્રી વેદી નહિં એવા) મુનિ હોય છે. આ મુનિઓ આંખમાં પડેલું તૃણ પણ બહાર કાઢે નહિ, અપવાદ માર્ગ બાદરે નહિં, ત્રીજા પ્રહરે ભિક્ષાટન કરે, ભિક્ષા સિવાયના કાળમાં કાયોત્સર્ગમાં રહે, કોઈને દીક્ષા આપે નહિ પરન્તુ ઉપદેશ આપે, નવા સિદ્ધાન્ત ન ભણે પણ પ્રથમના ભણેલાનું રમરણ કરે, ઈત્યાદિ વિશેષ સામાચારી ગ્રન્થાન્તરથી જાણવી. આ ચારિત્રની વિશુદ્ધિ પ્રથમનાં એ ચારિત્રની વિશુદ્ધિથી અધિક જાણવી, અને પૂર્વોક્ત એ ચારિત્રના અધ્યવસાયોથી ઉપર આ ચારિત્રના અધ્યવસાયો (આત્માના વિશુદ્ધ પરિણામો) અસંખ્ય લોકના પ્રદેશપ્રમાણે લિન્ન તથા અનુક્રમે અધિક અધિક વિશુદ્ધ જાણવા

*કિક્કિ કરિવાનો વિધિ ગ્રન્થાન્તરથી જાણવો.

વિનાશ પામ્યા બાદ જ્યારે કેવળ એક સૂક્ષ્મ લોભનોજ ઉદય વર્તે છે, ત્યારે ૧૦ માં સૂક્ષ્મસંપરાય ગુણુસ્થાનમાં વર્તતા જીવને સૂક્ષ્મ સંપરાય ચારિત્ર કહેવાય છે. એ ચારિત્રના બે ભેદ છે, ત્યાં ઉપશમ શ્રેણિથી પડતા જીવને ૧૦ માં ગુણુસ્થાને પતિત દશાના અધ્યવસાય ઢોવાથી સંવિલગ્નમાન સૂક્ષ્મસંપરાય, અને ઉપશમ શ્રેણિએ ચઢતા તથા ક્ષપક શ્રેણિએ ચઢતા જીવને ૧૦ માં ગુણુસ્થાનકે વિશુદ્ધ-ચઢતી દશાના અધ્યવસાય ઢોવાથી વિશુદ્ધમાન સૂક્ષ્મ સંપરાય ચારિત્ર હોય છે.

તત્તો અ અહવસ્વાયં, સ્વાયં સઠ્ઠ્વમિ જીવલોગમિ ।
જં ચરિઝ્ઞણ સુવિહિયા,વચ્ચંતિ અયરામરં ઠાણં ॥૩૬॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

તતશ્ચ યથાખ્યાતં, ખ્યાતં સર્વસ્મિન્ જીવલોકે ।
યચ્ચરિત્વા સુવિહિતા ગચ્છન્ત્યજરામરં સ્થાનમ્ ॥ ૩૩ ॥

શબ્દાર્થ:-

તત્તો-ત્યારબાદ

અ-વળી

અહવસ્વાયં-યથાખ્યાત ચારિત્ર

સ્વાયં-પ્રખ્યાત

સઠ્ઠ્વમિ-સર્વ

જીવલોગમિ-જીવલોકમાં,

જગતમાં.

જં-જે (યથાખ્યાત ચારિત્ર) ને

ચરિઝ્ઞણ-આચરીને

સુવિહિયા-સુવિહિત જીવો

વચ્ચંતિ-પામે છે, જાય છે

અયરામરં-અજરામર, મોક્ષ

ઠાણં-સ્થાનને

અન્વય સહિત પદરચ્છેદ

અ તત્તો અહવસ્વાયં, સઠ્ઠ્વમિ જીવલોગમિ સ્વાયં ।
જં ચરિઝ્ઞણ સુવિહિયા, અયરામરં ઠાણં વચ્ચંતિ ॥ ૩૩ ॥

ગાથાર્થ:-

અને તે પછી યથાખ્યાત-એટલે સર્વ જીવ લોકમાં ખ્યાત એટલે પ્રસિદ્ધ ચારિત્ર છે, જેને આચરીને સુવિહિતો મોક્ષ તરફ જાય છે.

યથાહ્યાત અથવા અથ હ્યાત, યથા=નેવું (જૈન શાસ્ત્રમાં અર્હત ભગવંતોએ) હ્યાત=કહ્યું છે. તેવું સંપૂર્ણ ચારિત્ર, તે યથાહ્યાત ચારિત્ર અથવા અથ=સર્વ જીવ લોકમાં હ્યાત=પ્રસિદ્ધ=તરત મોક્ષ આપનારું હોવાથી મોક્ષના ખાસ કારણ તરીકે પ્રસિદ્ધ=અથ હ્યાત.

તે ૪ પ્રકારનું છે. ઉપશાન્ત યથાહ્યાત, ક્ષાયિક યથાહ્યાત, છાન્નસ્થિક યથાહ્યાત, કૈવલિક યથાહ્યાત.

૧. ૧૧ મે ગુણુસ્થાનકે મોહનીય કર્મ સત્તામાં હોય છે, પણ તદ્દન શાંત હોવાથી તેનો ઉદ્ધય નથી હોતો, તે વખતનું ચારિત્ર તે ઉપશાન્ત યથાહ્યાત.

૨. ૧૨-૧૩-૧૪ ગુણુસ્થાનકે મોહનીયનો મૂળથીજ તદ્દન ક્ષય થવાથી જે ક્ષાયિક ભાવનું ચારિત્ર થાય છે, તે ક્ષાયિક યથાહ્યાત.

૩. અચ્ચારમે અને ખારમે ગુણુસ્થાનકે એ બંને પ્રકારનું ચારિત્ર છાન્નસ્થિક યથાહ્યાત ચારિત્ર કહેવાય છે.

૪. અને કેવળજ્ઞાનીને તેરમે, ચૌદમે ગુણુસ્થાનકે ક્ષાયિક ભાવનું ચારિત્ર કૈવલિક યથાહ્યાત ચારિત્ર કહેવાય છે.

૧ ચારિત્રો વિષે.

આ યથાહ્યાત ચારિત્રથીજ મોક્ષ પ્રાપ્તિ હોય છે માટે ગાથામાં

૧ ખરી રીતે સામાયિક એકજ ચારિત્ર છે, પરંતુ તેની જુદી જુદી અવસ્થાઓને લીધે તેનાંજ જુદાં જુદાં નામો છે. પૂર્વપર્યાયનો છેદ, અને નવા પર્યાયનું ઉપસ્થાન કરવાથી જે સામાયિક ચારિત્ર, તેનું નામ છેદોપસ્થાપનીય સામાયિક ચારિત્ર છે, પરિહાર કલ્પ કરવાથી જે વિશુદ્ધિ થાય તેનું નામ પરિહાર વિશુદ્ધિ સામાયિક ચારિત્ર, છે. માત્ર સૂક્ષ્મ જ સંપરાય-કષાય ઉદ્ધયમાં હોય તે વખતે જે જાતનું સામાયિક ચારિત્ર તેજ સૂક્ષ્મ સંપરાય=સામાયિક ચારિત્ર અને પછી કોઇપણ પ્રકારના અટકાવ વગરનું શુદ્ધ કુદ્દન જેવું યથાર્થ=ખરેખર=યથાહ્યાત=પ્રસિદ્ધ સામાયિક ચારિત્ર તે યથાહ્યાત સામાયિક ચારિત્ર, ચાર બેદો જુદા જુદા ગણાવવાથી મુનિઓની લઘુ દીક્ષાને અને શ્રાવકના સામાયિક વ્રતના સામાયિક વગેરેને ઇતરકથિક સામાયિક નામ આપ્યું છે, અને મધ્યમ તીર્થકરે તથા મહાવિદેહમાં લઘુ તથા વડી દીક્ષાનો ભેદ ન હોવાથી પ્રથમથી જ જાંગી સુધીનું સામાયિક ચારિત્ર, તે યાવતકથિક સામાયિક ચારિત્ર છે.

“સર્વ જીવલોકમાં પ્રસિદ્ધ તથા જેને આચરીને સુવિહિત સાધુઓ મોક્ષપદ પામે છે” એમ એ ચારિત્રનો મહિમા વર્ણવ્યો છે.

॥ સંવર તત્ત્વનો સાર ॥

અહિં કર્મ=પૂર્વબદ્ધ-અધ્યમાન-અને અંધનીય એમ ૩ પ્રકારનાં છે, તેમાં ભૂતકાળમાં જે અંધાર્થી ચૂક્યાં છે તે પૂર્વબદ્ધ, વર્તમાન સમયે જે અંધાય છે, તે વધ્યમાન, અને હવે પછી જે ભવિષ્યકાળમાં અંધારે તે વન્ધનીય કહેવાય. એ પ્રમાણે ત્રણ કાળના ભેદ વડે ૩ પ્રકારનાં કર્મોથી યમ^૧ નિયમો (વ્રત-પ્રત્યાખ્યાનો) અધ્યમાન કર્મનો સંવર એટલે રોધ કરે છે, માટે સંવર તત્ત્વનો મુખ્ય વિષય અભિનવ કર્મનો રોધ કરનાર યમ-નિયમો (વ્રત-પ્રત્યાખ્યાનો) છે, તે કારણથી આ સંવર તત્ત્વમાં યમ-નિયમોના સ્વરૂપવાળાજ (૫૭) ભેદ કહ્યા છે (અને પૂર્વબદ્ધ કર્મનો નાશ કરનાર તપશ્ચર્યા છે, તે નિજ્જરાતત્ત્વમાં ગણાયે.) તથા આ સંવર અને નિજ્જરાને પણ સંબંધ છે, કારણ કે સંવરધર્મીને ગૌણપણે સકામ નિજ્જરા પણ અવશ્ય હોય છે.

આ સંવરતત્ત્વમાં ૫ ચારિત્ર કહ્યાં છે, પરન્તુ છદ્દું દેશવિરતિ ચારિત્ર અતિ અલ્પ સંવર ધર્મવાળું હોવાથી કહ્યું નથી, તેમજ માર્ગણાભેદોમાં કહેવાતું સાતમું અવિરતિચારિત્ર વાસ્તવિક રીતે ચારિત્ર રૂપ નથી, તેમજ અલ્પ સંવરધર્મવાળું પણ નથી, માટે આ સંવર તત્ત્વમાં ગણવા યોગ્ય નથી.

॥ સંવર તત્ત્વ જાણવાનો ઉદ્દેશ ॥

સંવર તત્ત્વના ૫૭ ભેદનું સ્વરૂપ જાણીને આત્મા વિચાર કરે કે—જે કર્મના સંબંધથી આત્મા સંસારજામણુ કરે છે, અને આત્મ-સ્વરૂપથી ભ્રષ્ટ થાય છે, તે ભાવી કર્મનો બન્ધ-રોધ, એજ સંવર તત્ત્વ છે, માટે તે સંવર તત્ત્વ મારા આત્માનું સ્વરૂપ હોવાથી આદરવા યોગ્ય છે, એમ વિચારી અવિરતિ ગૃહસ્થ હોય, તો સ્થૂલ અહિંસા આદિ અણુવ્રતોરૂપ, તથા પૌષ્ઠ આદિ વ્રત પ્રત્યાખ્યાન રૂપ, દેશવિરતિ

૧ અહિંસા-સત્ય-અસ્તેય-બ્રહ્મચર્યા-અને અપરિગ્રહ એ પંચમહાવ્રતો (અથવા ૫ અણુવ્રતો) તે યમ અને એ પંચમહાવ્રતોના (તથા ૫ અણુવ્રતોના પોષક તથા રક્ષક જે વિશેષ-નિયમો-અભિગ્રહો તે નિયમ.

અંગીકાર કરે, અને દેશવિરત ગૃહસ્થ હોય તો સંસારસમુદ્રમાં મહાપ્રવહણુ સમાન સર્વવિરતિ ચારિત્ર અંગીકાર કરવું, એજ સંવરના પૉ લેદોનું યથાસંલવ પરિપાલન છે. દેશવિરતિ આદરવાથી પૉમાંના કેટલાક લેદોનું યથાસંલવ દેશથી ઉપાદેયપણું થાય છે, અને સર્વવિરતિ અંગીકાર કરવાથી સર્વે પૉ લેદોનું પ્રથમ દેશથી, અને અન્તે સર્વથી^૧ (સંપૂર્ણ) ઉપાદેયપણું થાય છે. એ પ્રમાણે આત્મસ્વરૂપની સન્મુખ થયેલો આત્મા સંવર તત્ત્વને યથાસંલવ દેશથી અથવા સર્વથી ઉપાદેય સ્વરૂપે પ્રાપ્ત કરે, તો તે આત્મા અનુક્રમે પોતાના^૨ સર્વસંવરરૂપ આત્મધર્મ પ્રકટ કરી, અન્તે મોક્ષતત્ત્વ પણ પ્રાપ્ત કરે. એજ આ સંવરતત્ત્વ બાણુવાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે.^૩

॥ઈતિ ૬ સંવરતત્ત્વ ॥

૧ દેશ એટલે અસ્પ અંશે વિરતિ એટલે વ્રત-નિયમવાળું ચારિત્ર તે દેશવિરતિ ચારિત્ર કહેવાય. એનું ખીણું નામ સંયમાસંયમ એટલે કંઈક અંશે સંયમ-ચારિત્ર છે, અને કંઈક અંશે અસંયમ-અચારિત્ર છે. કારણ કે આ ચારિત્ર પ અણુવ્રત-લઘુવ્રત રૂપ છે. અને સામાયિકાદિ પ ચારિત્રો પ મહાવ્રત રૂપ છે, માટે તે સામાયિક આદિ ચારિત્રની અપેક્ષાએ અત્યંત લઘુ હોવાથી દેશવિરતિ ચારિત્ર સંપૂર્ણ ચારિત્ર રૂપ નથી. આ દેશવિરતિ ચારિત્ર ગૃહસ્થોને-આવકોને જન્મન્યથી ૧ વ્રત અને ઉત્કૃષ્ટથી ૧૨ વ્રત અંગીકાર કરનારને હોય છે, એમાં સ્થાવર-એકેન્દ્રિય જીવોની હિંસાનો ત્યાગ નહિ પણ યતના હોય છે. અને ત્રસ-જીવોની હિંસાનો તો પ્રાયઃ અનુમતિ સિવાય સર્વથા ત્યાગ હોય છે.

૨ જેમાં સર્વથા વ્રત-નિયમનો અભાવ તે અવિરતિ ચારિત્ર, અથવા વ્રત નિયમ આદિનો સદ્ભાવ હોય, પરંતુ સમ્યક્ શ્રદ્ધા રહિત (મિથ્યાત્વ યુક્ત) હોય તો પણ અવિરતિચારિત્ર કહેવાય, એમાં પહેલા અથવાણા અવિરતિપણાને ચારિત્ર શબ્દ જોડવાનું કારણ એ કે માર્ગણાભેદોમાં ચારિત્ર માર્ગણાને વિષે સર્વ સંસારી જીવોનો સમાવેશ કરવાનો છે. અને ખીજ અથવાણા અવિરતિમાં તો દ્રવ્ય ચારિત્ર અથવા બાહ્ય ચારિત્ર રૂપ ક્રિયા, સ્પષ્ટ દેખાય છે, તે કારણથી ચારિત્ર શબ્દ જોડી શકાય છે.

૩ દેશવિરતિમાં ગૃહસ્થને પણ અનેક આરંભ હોવાથી તથા ધર્મધ્યાનની ગૌણતા હોવાથી (ગૃહસ્થને) સંવરધર્મની મુખ્યતા નથી.

અથ સપ્તમં નિર્જ્જરાત્ત્વં

બન્ધતત્ત્વં ચ ।

નિર્જ્જરાતત્ત્વના અને બન્ધતત્ત્વના ભેદો.

વારસવિહં તવો, ણિજ્જરા ય, બંધો ચડવિગ્ણો અ ।
પયહ ટ્ઠિહ—અણુભાગ—પ્પણ્ણસમેણ્ણિ નાયવ્વો ॥૩૪॥

સંસ્કૃત અનુવાદ :

દ્વાદશવિંધ તવો નિર્જ્જરા ચ, બન્ધશ્ચતુર્વિકલ્પશ્ચ
પ્રકૃતિસ્થિત્યનુભાગપ્રદેશમેદ્દૈર્ઘ્યાત્ત્વ્યઃ ॥ ૩૪ ॥

શબ્દાર્થ :—

વારસવિહં—આર પ્રકારનો
તવો—તપ
ણિજ્જરા—નિર્જ્જરાતત્ત્વ છે
ય—વળી
બંધો—બન્ધતત્ત્વ
ચડવિગ્ણો—ચાર પ્રકારનો છે

પયહ—પ્રકૃતિબન્ધ
ટ્ઠિહ—સ્થિતિબન્ધ
અણુભાગ—અનુભાગ (રસ) બન્ધ
પ્પણ્ણસ—પ્રદેશબન્ધ
મેણ્ણિ—એ (ચાર)ભેદે—ચાર પ્રકારે
નાયવ્વો—જાણવો

અન્વય સહિત પદચ્છેદ

વારસ-વિહં તવો ણિજ્જરા ય, પયહ ટ્ઠિહ અણુભાગ પ્પણ્ણ
મેણ્ણિ ત્ત્વો ચડ વિગ્ણો નાયવ્વો ॥૩૪॥

સંવરધર્મના અધિકારી તે મુખ્યત્વે પરમપૂજ્ય મુનિ મહાત્માઓ જ હોઈ શકે, તો પણ આ ગ્રન્થમાં વિશેષ સ્પષ્ટતા માટે ગૃહસ્થને પણ ગૌણ સંવર ભાવ દર્શાવ્યો છે.

ગુણસ્થાનકોના ચડતા ક્રમ પ્રમાણે સંવર વધવાથી પ્રકૃતિઓનો ક્રમબંધ ઓચ્છો ઓચ્છો થતો જાય છે. છેવટે સંવરની સંપૂર્ણતા થતાં ૧૪ મા ગુણસ્થાનકમાં તદ્દન ક્રમબંધનનો અભાવ થાય છે, તે ઉપરથી ગુણસ્થાનકવાર સંવર અને આશ્રવ કેટલો હોય ? તે તારવી શકાય તેમ છે.

ગાથાર્થ :—

ચાર પ્રકારનો તપ[સંવર] અને નિર્જર છે. અને પ્રકૃતિ, સ્થિતિ, રસ અને પ્રદેશ ભેદે કરીને બંધ ચાર પ્રકારે બાણુવો ॥૩૪॥

વિશેષાર્થ:-

આ ગાથામાં બારસવિહં તવો ણિજ્જરા ચ, એટલા વાક્ય વડે નિર્જરતાત્વ કહ્યું છે, અને શેષ વાક્યવડે બંધતત્ત્વ કહ્યું છે. ત્યાં નિર્જર-દ્રવ્યથી અને ભાવથી એમ બે પ્રકારની છે. કર્મ પુદ્ગલોને આત્મપ્રદેશમાંથી ખેરવવાં તે દ્રવ્યનિજ્જરા અને જેનાથી તે કર્મ પુદ્ગલો ખરે-નિર્જરે તેવા આત્માના તપશ્ચર્યાદિવાળા શુદ્ધ પરિણામ તે માવનિજ્જરા કહેવાય. અથવા અકામ નિર્જરા અને સકામ નિર્જરાનો અર્થ પણ પહેલી ગાથાના અર્થમાં લખ્યો છે, ત્યાંથી બાણુવો. ૧૨ પ્રકારના તપનું સ્વરૂપ આગળની ગાથાઓમાં કહેવાશે. શ્રીતત્ત્વાર્થસૂત્રમાં પણ પૂજ્ય શ્રી ઉમાસ્વાતિ વાચકવરે તપસા નિજ્જરા ચ એ સૂત્રવડે તપથી નિર્જરા કહી છે, વળી તપશ્ચર્યાથી નિકાચિત કર્મોનો પણ ક્ષય કહ્યો છે, તપથી નિર્જરા અને ચ થી સંવર પણ થાય છે.

હવે ગાથાના પૂર્વાર્ધમાં કહેલા વંધો એ શબ્દથી પ્રારંભીને બંધ-તત્ત્વના ૪ ભેદ કહ્યા છે. ત્યાં ક્ષીરનીરવત્ અથવા અગ્નિ અને લોહગોલક-વત્ આત્મા અને કર્મને યોગ્ય કાર્મણુ વર્ગાણુનો પરસ્પરસંબંધ તે વંધ કહેવાય. તેના ચાર ભેદનું સ્વરૂપ ૩૭મી ગાથામાં આવશે.

૧ નિકાચિત કર્મ એટલે અતિ ગાઢ રસથી બંધાયેલ કર્મ, તે પણ અલ્પનિકાચિત અને સુનિકાચિત (અતિશય ગાઢ સંબંધવાળું)એમ ૨ પ્રકારે છે. તેમાં તપશ્ચર્યાથી અમુક હદ સુધીનાં અલ્પનિકાચિત કર્મો ક્ષય થાય છે, અને અમુક હદ સુધીનાં સુનિકાચિત કર્મો અવશ્ય વિપાકોદયથી-રસોદયથી ભોગવવાં પડે છે. શ્રી અધ્યાત્મપરીક્ષાદિ ત્રૈથોમાં નિકાચિત કર્મોનો ક્ષય કરનારી અપૂર્વકરણાદિ અધ્યવસાયવાળી ભાવ તપશ્ચર્યા કહી છે. તે પણ અલ્પ નિકાચિતકર્મોની અપેક્ષાએ બાણુવી.

છ પ્રકારનો બાહ્ય તપ

અણસનમૂળોઅરિયા, વિક્તિસંઁવણં રસચ્ચાઓ ।
કાયકિલેસો સંલી-ળયા ય વજ્ઙ્ઙો તવો હોઙ્. ॥૩૫॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

અનશનમૂળોદરિકા-વૃત્તિસંઁવણં રસત્યાગઃ ।

કાયકલેશઃ સંલીનતા ચ બાહ્યં તપો ભવતિ ॥૩૫॥

શબ્દાર્થઃ :—

અણસનં—અનશન તપ

ઁળોઅરિયા—ઁનોદરિકા, તપ

વિક્તિસંઁવણં—વૃત્તિસંઁવેષ તપ

રસચ્ચાઓ—રસત્યાગ, તપ

કાયકિલેસો—કાયકલેશ તપ

સંલીળયા—સંલીનતા તપ

ય—અને

વજ્ઙ્ઙો—બાહ્ય

તવો—તપ

હોઙ્—છે

અન્વય સહિત પદચ્છેદ

અણસનં, ઁળોઅરિયા, વિક્તિ-સંઁવણં, રસ-ચ્ચાઓ

કાય-કિલેસો ય સંલીળયા વજ્ઙ્ઙો તવો હોઙ્ ॥૩૫॥

ગાથાર્થઃ :—

અનશન, ઁનોદરિકા, વૃત્તિસંઁવેષ, રસત્યાગ, કાયકલેશ અને સંલીનતા બાહ્ય તપ છે. ॥૩૫॥

વિશેષાર્થઃ :—

૧ ૧ અનશન તપ, અન્ એટલે નહિં, અશન એટલે આહાર. અર્થાત્—સિદ્ધાન્ત વિધિએ આહારનો ત્યાગ કરવો, તે અનશન તપ

૧ તેના એ ભેદ છે. ૧ યાવજ્ઙ્ઙવ અને ૨ ઈત્વરિક. ત્યાં પાદપોષગમ અને ભક્તપ્રત્યાખ્યાન એ એ અનશન મરણ પયંત સંલેખનાપૂર્વક કરાય છે, તેના પણ નિહારિમ અને અનિહારિમ એવા એ એ ભેદ છે. ત્યાં અનશન અંગીકાર કર્યા પછી શરીરને નિયતસ્થાનથી બહાર કાઢવું તે નિહારિમ, અને તેજ સ્થાનકે રહેવું તે અનિહારિમ. એ આરેય ભેદ યાવજ્ઙ્ઙીવ અનશનના છે, અને ઈત્વરિક અનશન

કહેવાય, પરંતુ, વ્રત પ્રત્યાખ્યાનની અપેક્ષા રહિત ભૂખ્યા રહેવા માત્રથી અનશન તપ થતો નથી. એ તો લંઘન માત્ર કહેવાય છે.

૨ કનૌદરિકા તપ-કન એટલે ન્યૂન ઔદારિકા-ઉદરપૂર્તિ કરવી તે. અહિં ઉપકરણની ન્યૂનતા કરવી, અને ક્ષુધા કરતાં ન્યૂન આહાર કરવો તે દ્રવ્ય કનૌદરિકા તથા રાગ વગેરે અલ્પ કરવા તે માત્ર કનૌદરિકા. આ તપમાં પુરુષનો આહાર ૩૨ કવલ અને સ્ત્રીનો આહાર ૨૮ કવલ પ્રમાણે ગણીને યથાયોગ્ય પુરુષની ઊનૌદરિકા ૯-૧૨-૧૬-૨૪-અને ૩૧ કવલ ભક્ષણથી પાંચ પ્રકારે છે, અને સ્ત્રીની ઊનૌદરિકા ૪-૮-૧૨-૨૦-૨૭ કવલ ભક્ષણવડે પાંચ પ્રકારે છે.

૩ વૃત્તિસંક્ષેપ-દ્રવ્યાદિક ચાર ભેદે મનોવૃત્તિનો સંક્ષેપ, અર્થાત્ દ્રવ્યથી^૨, ક્ષેત્રથી, કાળથી અને ભાવથી ભિક્ષા વગેરેના અભિગ્રહ ધારણ કરવા તે.

૪ રસત્યાગ તપ-૨૪ એટલે દૂધ-દહિં-ધી-તેલ-ગોળ-અને તળેલી વસ્તુ એ ૬ લઘુવિગર્હ, તથા મદિરા-માંસ-માખણુ-અને મધ એ ચાર મહાવિગર્હ, ત્યાં મહાવિગયનો સર્વથા ત્યાગ અને લઘુવિગયનો દ્રવ્યાદિ ચાર ભેદે યથાયોગ્ય ત્યાગ કરવો, તે રસત્યાગ કહેવાય,

૫ કાયકલેશ તપ-વીરાસન આદિ આસનોથી (ખેસવાની વિધિઓથી) ખેસવું, કાયોત્સર્ગ કરવો, અને કેશનો લોચ કરવો ઇત્યાદિ કાયકલેશ તપ છે.

૬ સંલીનતા તપ-સંલીનતા એટલે સંવરવું, સંકોચવું. ત્યાં અશુભ-માર્ગે પ્રવર્તી ઇન્દ્રિયો સંવરવી એટલે પાછી હઠાવવી તે ઇન્દ્રિય સંલીનતા, કષાયો રોકવા તે કષાય સંલીનતા, અશુભ યોગથી નિવર્તવું તે યોગ સંલીનતા, અને સ્ત્રી, પશુ, નપુંસકના સંસર્ગવાળા સ્થાનનો

સર્વથી અને દેશથી એમ બે પ્રકારે છે. ત્યાં ચારે પ્રકારના આહારના ત્યાગવાળા (ચઉવિહાર) ઉપવાસ-છટ્ઠ અટ્ઠમ આદિ સર્વથી કહેવાય. અને નમુકકારસહિયં પોરિસી આદિ દેશથી કહેવાય.

૨ દ્રવ્યથી-અમુક વસ્તુનો, ક્ષેત્રથી-અમુક સ્થાનનો, કાળથી અમુક કાળે, અને ભાવથી-રાગદ્વેષ રહિતપણે જે (મનોવૃત્તિઓ પાછી હઠાવવા રૂપ) વૃત્તિ સંક્ષેપ તે, દ્રવ્યાદિકથી ૪ પ્રકારનો કહેવાય.

ત્યાગ કરી સારા સ્થાનમાં રહેવું તે વિવિક્તચર્યા સંલીનતા કહેવાય, એ ૪ પ્રકારનો સંલીનતા તપ બાણવો.

એ પ્રમાણે ૬ પ્રકારનો બાહ્ય તપ છે, કે જે તપ મિથ્યાદષ્ટિએ પશુ કરે છે, લોક પશુ જે દેખી તપસ્વી કહે છે, અને બાહ્ય દેખાવ-વાળો છે, તથા શરીરને તપાવે છે, માટે એ ૬ પ્રકારનો બાહ્યતપ કહેવાય છે.

૬ પ્રકારનો અભ્યન્તર તપ

પાયચ્છિત્તં વિનયો, વૈયાવૃત્તં તદેવ સજ્ઞાઓ ।
જ્ઞાણં ઉસ્સગ્ગોઽવિ અ, અન્નિમતરઓ તવો હોઈ ॥૩૬॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

પ્રાયશ્ચિત્તં વિનયો, વૈયાવૃત્તં તદેવ સ્વાધ્યાયઃ ।
ધ્યાનં કાયોત્સગ્ગોઽપિ ચામ્યન્તરં તપો ભવતિ ॥૩૬॥

શબ્દાર્થ :-

પાયચ્છિત્તં-પ્રાયશ્ચિત્ત તપ	ઉસ્સગ્ગો-કાયોત્સર્ગ તપ
વિનયો-વિનય તપ	અવિ-પશુ
વૈયાવૃત્તં-વૈયાવૃત્ત તપ	અ-અને
તદેવ-તેમજ	અન્નિમતરઓ-અભ્યન્તર
સજ્ઞાઓ-સ્વાધ્યાય તપ	તવો-તપ
જ્ઞાણં-ધ્યાન તપ	હોઈ-છે.

અન્ય સહિત પદ્મછેદ

ગાથાવત્-પરન્તુ અ ઉસ્સગ્ગો અવિ-इति.

ગાથાર્થ :-

પ્રાયશ્ચિત્ત, વિનય, વૈયાવૃત્ત, તેમજ સ્વાધ્યાય, ધ્યાન, અને કાયો-ત્સર્ગ પશુ અભ્યન્તર તપ છે ॥૩૬॥

વિશેષાર્થ:-

હવે ૬ પ્રકારનો અભ્યન્તર તપ કહીએ છીએ. જે તપ લોકો બાહ્ય દૃષ્ટિથી બાણી શકતા નથી. જે તપથી લોકો તપ કરનારને તપસ્વી કહેતા નથી, જેનાથી બાહ્ય શરીર તપતું નથી, પરન્તુ અભ્યન્તર આત્માને અને મનને તપાવે છે અને વિશેષતઃ જે તપ અંતરંગ પ્રવૃત્તિવાળો હોય છે, તેવા પ્રાયશ્ચિત્ત આદિકને અભ્યન્તર તપ કહ્યો છે. તેનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે-

॥ ૧ પ્રાયશ્ચિત્ત તપ ૧૦ પ્રકારનો ॥

થયેલા અપરાધની શુદ્ધિ કરવી તે પ્રાયશ્ચિત્ત તપના ૧૦ લેહ આ પ્રમાણે-

૧ આલોચના પ્રાયશ્ચિત્ત-કરેલા પાપનો ગુરુ આદિ સમક્ષ પ્રકાશ કરવો તે.

૨ પ્રતિક્રમણ પ્રાયશ્ચિત્ત-થયેલું પાપ પુનઃ નહિં કરવા માટે મિચ્છામિ દુઃકરુ (મારું પાપ મિચ્છ્યા થાયો એમ) કહેવું-દેવું તે.

૩ મિશ્ર પ્રાયશ્ચિત્ત-કરેલ પાપ ગુરુ સમક્ષ કહેવું અને મિચ્છ્યા દુષ્કૃત પણ દેવું તે.

૪ ત્રિવેક પ્રાયશ્ચિત્ત-અકલ્પનીય અન્નપાન વગેરેનો વિધિપૂર્વક ત્યાગ કરવો તે.

૫ કાચોત્સર્ગ પ્રાયશ્ચિત્ત-કાયાનો વ્યાપાર બંધ રાખી ધ્યાન કરવું તે.

૬ તપઃ પ્રાયશ્ચિત્ત-કરેલ પાપના દંડરૂપે નીવી પ્રમુખ તપ કરવું તે.

૭ છેદ પ્રાયશ્ચિત્ત-મહાવ્રતનો ઘાત થવાથી અમુક પ્રમાણમાં દૌક્ષાકાળ છેદવો-ઘટાડવો તે.

૮ મૂલ પ્રાયશ્ચિત્ત-મહા-અપરાધ થવાથી મૂળથી પુનઃ ચારિત્ર આપવું તે.

નવ. ૯

૯ અનવસ્થાપ્ય પ્રાયશ્ચિત્ત-કરેલા અપરાધનું પ્રાયશ્ચિત્ત ન કરે ત્યાં સુધી મહાવ્રત ન ઉચ્ચરાવવાં તે.

૧૦ પારાશ્ચિત્ત પ્રાયશ્ચિત્ત-સાંધ્વીનો શીલભંગ કરવાથી, અથવા રાબ્દની રાણી ઇત્યાદિ સાથે અનાચાર સેવાઈ જવાથી, અથવા તેવા બીજા શાસનના મહા ઉપધાતક પાપના ઠંડ માટે ૧૨ વર્ષ ગરુદ્ધ બહાર નીકળી, વેષનો ત્યાગ કરી, મહા-શાસનપ્રભાવના કર્યા બાદ પુનઃ દીક્ષા લઈ, ગરુદ્ધમાં આવવું તે. અહિં પ્રાયઃ એટલે વિશેષથી, ચિત્તની વિશુદ્ધિ કરે, તે પ્રાયશ્ચિત્ત એવો શબ્દાર્થ જાણવો.

॥ ૨ વિનય ૭ પ્રકારનો ॥

ગુણવંતની લકિત-બહુમાન કરવું અથવા આશાતના ન કરવી તે વિનય કહેવાય, તે જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર, મન-વચન-કાયા અને ઉપચાર એમ ૭* પ્રકારનો છે, અથવા મન આદિ ૩ યોગ રહિત ૪ પ્રકારનો પણ છે.

* ત્યાં ૭ પ્રકારનો વિનય આ પ્રમાણે-

૧ જ્ઞાન વિનય-જ્ઞાન તથા જ્ઞાનીની બાહ્ય સેવા કરવી તે મક્કિ, અંતરંગ પ્રીતિ કરવી તે **બહુમાન**, જ્ઞાન વડે દેખેલા પદાર્થોનું સ્વરૂપ ભાવવું તે **ભાવનાવિનય**, વિધિપૂર્વક જ્ઞાન ગ્રહણ કરવું તે વિધિ ગ્રહણ, અને જ્ઞાનનો અભ્યાસ કરવો તે **અભ્યાસ વિનય** એમ પાંચ પ્રકારે જ્ઞાનવિનય છે.

૨ દર્શન વિનય-દેવ-ગુરુની ઉચિત ક્રિયા સાચવવી તે **શુશ્રૂષા વિનય**, અને આશાતના ન કરવી તે **અનાશાતના વિનય**. એમ ૨ પ્રકારનો દર્શન વિનય છે. પુનઃ શુશ્રૂષા વિનય ૧૦ પ્રકારનો છે. તે આ પ્રમાણે-સ્તવના, વંદના કરવી તે **સત્કાર**, આસનથી ઉભા થઈ જવું તે **અભ્યુત્થાન**, વસ્ત્રાદિ આપવું તે **સન્માન**, એસવા માટે આસન લાવી “ એસો ” કહેવું તે **આસન પરિગ્રહણ**, આસન ગોઠવી આપવું તે **આસનપ્રદાન**, વંદના કરવી તે **કૃતિકર્મ**, એ હાથ જોડવા તે **અરુજલિગ્રહણ**, આવે ત્યારે સ્હામા જવું તે **સન્મુલ્લામન**, બીય ત્યારે વળાવવા જવું તે **પશ્ચાદ્ગમન**, અને એકા હોય ત્યારે વૈયાવચ્ચ કરવું તે **પર્યુપાસના**, એ ૧૦ પ્રકારે શુશ્રૂષા વિનય જાણવો.

॥ ૩ વૈયાવૃત્ય ૧૦ પ્રકારે ॥

આચાર્ય-ઉપાધ્યાય-તપસ્વી-^૧સ્થવિર-^૨ગ્લાન-^૩શૌક્ષ ^૪સાધ-
મિંક-^૫કુલ-^૬ગણુ- ^૭સંઘ-એ ૧૦ નું યથાયોગ્ય આહાર, વસ્ત્ર, વસતિ,
ઔષધ, પાત્ર, આજ્ઞાપાલન ઇત્યાદિથી લક્ષિત-બહુમાન કરવું; તે ૧૦
પ્રકારે વૈયાવૃત્ય કહેવાય.

॥ ૪ સ્વાધ્યાય ૫ પ્રકારે ॥

લણુવું, લણુાવવું, તે વાચના, સંદેહ પૂછવો તે વૃચ્છના, લણુલ
અર્થ સંભારવો તે પરાવર્તના, ધારેલા અર્થનું સ્વરૂપ વિચારવું તે

તથા અનાશાતના વિનયના ૪૫ ભેદ છે. તે આ પ્રમાણે-તીર્થ^૧કર-ધર્મ^૨-
આચાર્ય-ઉપાધ્યાય-સ્થવિર-કુલ-ગણુ-સંઘ-સાંભોગિક-(એક મંડલીમાં ગોચરીવાળા)
તથા સમનોજ સાધમિંક (સમાન સામાચારીવાળા) એ ૧૦ તથા ૫ જ્ઞાન, એ
૧૫ ની આશાતનાનો ત્યાગ, તેમજ એ ૧૫ નું લક્ષિત-બહુમાન, અને એ ૧૫ની
વર્ણસંબંધના (ગુણપ્રશંસા) એ પ્રમાણે ૪૫ ભેદે બીજે અનાશાતના દર્શન
વિનય જાણવો.

૩ ચારિત્ર વિનય—પાંચ ચારિત્રની સદહણ્યા (શ્રદ્ધા)(કાયા વડે) સ્પર્શના
આદર-પાલન અને પ્રરૂપણા, તે પાંચ પ્રકારનો ચારિત્ર વિનય જાણવો,

૪-૫-૬ યોગ વિનય—દર્શન તથા દર્શનીનું મન-વચન-કાયાવડે અશુભ
ન કરવું, અને શુભમાં પ્રવૃત્તિ કરવી, તે ૩ પ્રકારનો યોગ વિનય છે. (આ ૩
પ્રકારનો યોગ વિનય-ઉપચાર વિનયમાં અન્તર્ગત ગણુવાથી મૂળ વિનય ૪ પ્રકારનો
ચાય છે.)

૭ ઉપચાર વિનય—આ વિનય ૭ પ્રકારનો છે. ૧ ગુર્વાદિકની પાસે રહેવું,
૨ ગુર્વાદિકની ઇચ્છાને અનુસરવું, ૩ ગુર્વાદિકનો આહાર આણુવા વગેરેથી
પ્રત્યુપકાર કરવો, ૪ આહારાદિ આપવો, ૫ ઔષધાદિકથી પરિચર્યા કરવી,
૬ અભસરને ઉચિત આચરણુ કરવું, અને ૭ ગુર્વાદિકના કાર્યમાં તત્પર રહેવું.

૧ જ્ઞાન, દીક્ષાપર્યાય અને વય વડે અધિક. ૨ વ્યાધિપ્રસત સાધુ. ૩ નવ-
દીક્ષિત શિષ્ય. ૪ એક મંડલીમાં ગોચરીના વ્યવહારવાળા, ૫ ચન્દ્રકુલ, નાગેન્દ્રકુલ
ઇત્યાદિ. ૬ આચાર્યનો સમુદાય ૭ સર્વ સાધુ-સાધ્વી-શ્રાવક-શ્રાવિકા.

અનુપ્રેક્ષા, અને ધર્મોપદેશ આપવો તે ધર્મકથા એ પાંચ પ્રકારને સ્વાધ્યાય જાણવો,

॥ ૫ ધ્યાન-શુભધ્યાન ૨ પ્રકારે ॥

ધ્યાન એટલે યોગની એકાગ્રતા અથવા યોગનિરોધ એમ બે અર્થ છે. ત્યાં ૪ પ્રકારનું ધર્મધ્યાન અને ૪ પ્રકારનું શુકલધ્યાન, તે અહિં અભ્યન્તર તપરૂપ નિર્જ્ઞાતતત્ત્વમાં ગણાય છે, અને, ૪ પ્રકારનું આર્તધ્યાન, તથા ૪ પ્રકારનું રૌદ્રધ્યાન સંસારવૃદ્ધિ કરનાર હોવાથી અહિં નિર્જ્ઞાતતત્ત્વમાં ગણાય નહિં. તે * ધર્મ તથા શુકલ ધ્યાનના ૪-૪ ભેદ છે.

॥ ૬ કાયોત્સર્ગ ૨ પ્રકારે ॥

કાય એટલે કાયા વગેરેના વ્યાપારનો ઉત્સર્ગ એટલે ત્યાગ, તે કાયોત્સર્ગ અથવા (સામાન્ય શબ્દથી,) ઉત્સર્ગ કહેવાય. તે

૧ ચાર પ્રકારનું આર્તધ્યાન આ પ્રમાણે-સ્વજ્ઞાદિ ઈષ્ટ વસ્તુનો વિયોગ થવાથી, જે ચિંતા-શોક આદિ થાય, તે ઈષ્ટવિયોગ આર્તધ્યાન, અનિષ્ટ વસ્તુના સંયોગે “તે વસ્તુનો વિયોગ ક્યારે થાય” એમ ચિંતા કરવી તે અનિષ્ટ-સંયોગ આર્તધ્યાન, શરીરે રોગ થવાથી જે ચિંતા થાય, તે ચિંતા આર્તધ્યાન, અને ભવિષ્યના સુખની ચિંતા કરવી અને કરેલી તપશ્ચર્યાનું નિયાળું કરવું તે અગ્રજોચ આર્તધ્યાન.

૨. પ્રાણીઓની હિંસાનું ચિંતન કરવું, તે હિંસાનુવધિ, અસત્ય ખોલવાનું ચિંતવન તે મૃવાનુબન્ધિ, ચોરી કરવાનું ચિંતવન તે સ્તેયાનુબન્ધિ અને પરિગ્રહના રક્ષણ માટે અનેક ચિંતા કરવી, તે સંરક્ષણાનુબન્ધિ રૌદ્રધ્યાન.

* ધર્મધ્યાન “શ્રી જિનેશ્વરની આજ્ઞા-વચન સત્ય છે” એવી શ્રદ્ધાપૂર્વક ચિંતવના કરવી, તે આજ્ઞાવિચય, રોગ આદિક આશ્રવો આ સંસારમાં અપાયભૂત-કષ્ટરૂપ છે. ” એમ ચિંતવવું, તે અપાયવિચય, “સુખ, દુઃખ તે પૂર્વ કર્મનો વિપાક (ફળ) છે” એમ ચિંતવવું, તે વિપાકવિચય, અને ૫-દ્રવ્યાત્મક લોકનું સ્વરૂપ વિચારવું તે સંસ્થાનવિચય ધર્મધ્યાન. એ પ્રમાણે ધ્યાનના ૪ ભેદ છે.

× શુકલધ્યાન આ ધ્યાનનો પહેલો ભેદ પૃથક્ત્વ વિકર્ત સવિ-

ઉત્સર્ગ' દ્રવ્યોત્સર્ગ' અને ભાવોત્સર્ગ' એમ બે ભેદ છે. ત્યાં દ્રવ્યો-
ત્સર્ગ' ૪ પ્રકારનો અને ભાવોત્સર્ગ' ૩ પ્રકારનો છે. તે આ પ્રમાણે

ચાર છે. પૃથક્ત્વ એટલે ભિન્નતા, તે-બે દ્રવ્ય, ગુણ અથવા પર્યાયનું ધ્યાન ચાલુ હોય તેજ દ્રવ્ય, ગુણ કે પર્યાયમાં સ્થિર ન રહેતાં, તે ધ્યાન અન્ય દ્રવ્ય, ગુણ, પર્યાયમાં ચાલ્યું જાય છે. માટે પૃથક્ત્વ, તથા શ્રુતજ્ઞાનીને જ આ ધ્યાન (વિશેષતઃ પૂર્વધર લખ્ધિવતને હોવાથી) પૂર્વગત શ્રુતના ઉપયોગવાળું હોય છે માટે-વિતર્કઃ શ્રુતમ્ પ્રતિ વચનાત્-વિતર્ક', અને એક યોગથી બીજા યોગમાં, એક અર્થથી બીજા અર્થમાં અને એક શબ્દથી બીજા શબ્દમાં, અથવા શબ્દથી અર્થમાં અને અર્થથી શબ્દમાં, આ ધ્યાનનો વિચાર એટલે સંચાર થાય, માટે (વિચારોઽર્થવ્યઙ્જનયોગસંક્રાંતિઃ-પ્રતિ વચનાત્) સવિચાર માટે પૃથક્ત્વ વિતર્ક' સવિચાર કહેવાય છે. (આ ધ્યાન શ્રેણિવંતને ૮માથી ૧૧મા ગુણુસ્થાન સુધી હોય છે.)

તથા-પૂર્વોક્ત પહેલા બેદથી વિપરીત લક્ષણવાળું, વાયુરહિત દીપકવત્ નિશ્ચલ એકજ દ્રવ્યાદિકના ચિંતનવાળું હોવાથી અપૃથક્ત્વ એટલે એકત્વપણું, પરન્તુ આ ધ્યાન પણ પૂર્વધરને શ્રુતાનુસારી ચિંતનવાળું હોવાથી વિતર્ક' સહિત, અને અર્થ, વ્યંજન અને યોગની પૂર્વે કલા પ્રમાણે સંક્રાંતિ-સંચરણ ન હોવાથી અવિચાર વાળું છે. માટે આ બીજું શુક્લધ્યાન પક્ત્વ(અપૃથક્ત્વ) વિતર્ક' અવિચાર કહેવાય છે. આ ધ્યાનને અન્તે કેવળજ્ઞાન થાય છે.

તથા-તેરમા ગુણુસ્થાનને અન્તે મન-વચન-યોગ રંધ્યા-રોક્યા બાદ, કાયયોગ રંધતી વખતે સૂક્ષ્મ કાયયોગી કેવલીને સૂક્ષ્મક્રિયા અનિવૃત્તિ નામે ત્રીજું શુક્લધ્યાન છે અર્થાત્ આ ધ્યાનમાં સૂક્ષ્મ કાયયોગરૂપ ક્રિયા હોય છે, અને આ ધ્યાન પાછું વાળનાર (પાડનાર) ન હોવાથી, એનું સૂક્ષ્મ ક્રિયા અનિવૃત્તિ નામ છે.

તથા શૈલેશી અવસ્થામાં (૧૪ માં ગુણુસ્થાને અયોગીને) સૂક્ષ્મકાયક્રિયાનો પણ વિનાશ થાય છે. અને ત્યાંથી પુનઃ પડવાનું પણ નથી, માટે તે અવસ્થામાં વ્યુચ્છિન્ન ક્રિયા અપ્રતિપાતી નામે ચોથું શુક્લધ્યાન હોય છે. આ ચોથું

૪ દ્રવ્યોત્સર્ગ—ગણુ-ગચ્છનો ત્યાગ કરી જિનકલ્પ આદિ કલ્પ અંગીકાર કરવો. તે ગણોત્સર્ગ. (પાદપોષગમ આદિ ભેદવાળા) અનશનાદિક વ્રત લઇને કાયાનો ત્યાગ કરવો, તે કાયોત્સર્ગ. કલ્પ વિશેષની સામાચારી પ્રમાણે ઉપધિનો ત્યાગ તે, ઉપધિ ઉત્સર્ગ અને અધિક અથવા અશુદ્ધ આહારનો ત્યાગ કરવો. તે, અશુદ્ધ-મત્કપાનોત્સર્ગ.

૩ માવોત્સર્ગ—કષાયનો ત્યાગ, તે કષાયોત્સર્ગ. ભવના કારણરૂપ મિથ્યાત્વાદિ અંધહેતુનો ત્યાગ કરવો, તે મવોત્સર્ગ, જ્ઞાનાવરણ આદિ કર્મનો ત્યાગ તે કર્મોત્સર્ગ.

એ પ્રમાણે ૬ પ્રકારનો અભ્યન્તર તપ પરમનિજ્જરાતું કારણ છે, તેનું સ્વરૂપ કહ્યું, તે સાથે નિજ્જરાતત્વ પણ સમાપ્ત થયું.

નિજ્જરાતત્વ જાણવાનો ઉદ્દેશ

ભૂતકાળમાં (અનાદિકાળથી આજ સુધીમાં) સંચિત કર્મોના બળથી આત્મા સંસારબંધન કરી રહ્યો છે, અને આત્મસ્વરૂપથી ભ્રષ્ટ થયો છે, તે કર્મરૂપી કાષ્ઠ સમૂહોને બાળી ભસ્મીભૂત કરનાર તપશ્ચર્યા ધર્મ તે નિજ્જરાતત્વ છે. માટે “નિજ્જરાતત્વ તે આત્માતું સ્વરૂપ છે,” એમ વિચારી આત્મધર્મ સન્મુખ થયેલો આત્મા ઉપવાસ, છકું, અકૂમ આદિ તપશ્ચર્યા કરે, છ રસના આસ્વાદનો ત્યાગ કરે, ઇત્યાદિરૂપે બાહ્ય તપશ્ચર્યાનો આદર કરે તથા પ્રાયશ્ચિત્ત વિધિ વગેરે અભ્યન્તર

શુક્લધ્યાન પૂર્વપ્રયોગથી થાય છે, જેમ દંડવડે ચક્ર ફેરવી દંડ કાઢી લીધા બાદ પણ ચક્ર ફેરવું જ રહે છે, તેમ આ ધ્યાન પણ જાણવું.

શુક્લધ્યાનના ચાર ભેદમાં પહેલાં એ શુક્લધ્યાન છદ્મસ્થને, અને છેલ્લાં એ ધ્યાન કેવલિ ભગવંતને હોય છે. તથા પહેલા ત્રણ ધ્યાન સયોગીને અને છેલ્લું ૧ ધ્યાન અયોગીને હોય છે. તથા એ ચારે ધ્યાનનો પ્રત્યેકનો કાળ અન્તર્મુહૂર્ત પ્રમાણનો હોય છે, છદ્મસ્થિક ધ્યાન યોગની એકાગ્રતારૂપ છે. અને કેવલિક ધ્યાન યોગનિરોધરૂપ છે.

૧ ઉપવાસ, એકાશન, આયંબિલ, બિનોદરી, વિગયત્યાગ, ક્ષયકલેશ, ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારની બાહ્યતપશ્ચર્યાને “આ તો બાહ્ય તપ છે, એવી તપશ્ચર્યા તો જ્ઞાનવરો પણ કરે છે.” ઇત્યાદિ વચનથી બાહ્ય તપશ્ચર્યારૂપ નિજ્જરાતધર્મનો અનાદર ન કરવો. કારણકે અનેક મહાલગ્નિધર્મોની ઉત્પત્તિ પણ બાહ્ય તપશ્ચર્યા

તપશ્ચર્યાનો આદર કરે, એમ બંને પ્રકારની તપશ્ચર્યા કરે, તેો નિજ્જરાત્ત્વ ઉપાદેય સ્વરૂપે પ્રાપ્ત થાય છે, તેમજ પૂર્વાબદ્ધ કર્મો ભસ્મીભૂત થાય છે. તથા નિજ્જરાત્ત્વ પ્રાપ્ત થતાં સંવરતત્ત્વ તેો અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે, કારણ કે-એ બંને તત્ત્વનો પરસ્પર સંબંધ છે. અને સંવર તથા નિજ્જરા પ્રાપ્ત થતાં, ખીજાં સર્વે તત્ત્વો પોતપોતાના હેતુપાદેયાદિ સ્વરૂપે પ્રાપ્ત થાય છે, જેથી અન્તે મોક્ષતત્ત્વ પ્રાપ્ત થાય છે અને એજ આ નિજ્જરાત્ત્વ જાણવાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે.

॥ इति ७ निज्जरातत्त्व ॥

૮ અન્ધતત્ત્વ.

ચાર પ્રકારના અન્ધના અર્થ.

पयई सहावो वुत्तो, ठिई कालावहारणं ।
अणुभागो रसो णेओ, पएसो दलसंचओ ॥ ३७ ॥

વિના કેવળ અભ્યન્તર તપથી થતી નથી. અભ્યન્તર તપ કરવામાં શૂરા એવા હ્રસ્વ અરિહંત ભગવંતો પણ ચારિત્ર લીધા બાદ હ્રમ્સ્ય અવસ્થા પર્યન્ત ધૈર તપશ્ચર્યાઓ આદરે છે ત્યારેજ નિજ્જરાધર્મ પ્રગટ થતાં સર્વજ્ઞપણું પ્રાપ્ત થાય છે. માટે બાહ્ય તપશ્ચર્યા આત્માનો ખરો કસોટી ધર્મ છે એટલું જ નહિ પણ બાહ્ય તપશ્ચર્યા એજ અભ્યંતર તપશ્ચર્યાનું લિંગ (સ્પષ્ટ નિશાની) છે. આત્મા જે આત્મધર્મસન્મુખ થયો હોય તેો બાહ્ય તપશ્ચર્યા અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. વળી બાહ્યતપ અને અભ્યંતર તપ બંને પરસ્પરોત્પાદક છે, એટલે બાહ્ય-તપથી પરિણામે અભ્યંતર તપ પ્રગટ થાય છે અને અભ્યન્તર તપથી બાહ્યતપ તેો અવશ્ય પ્રગટ થાય જ, માટે ઉપવાસ આદિ બાહ્યતપ પણ માંગલિક છે, સર્વસિદ્ધિદાયક છે, ને પરંપરાએ મુક્તિદાયક છે, એમ જાણી, હે જિજ્ઞાસુઓ ! તમે પરમ પવિત્ર એવા બાહ્યતપનો પણ અતિહયથી આદર કરો, અને બાહ્ય-તપનો અવહ્યુવાદ ન બોલો. અભ્યન્તર તપ કરતાં બાહ્યતપ ઉતરતું છતાં, સંવરની ક્રિયાઓ કરતાં બાહ્ય તપ ઘણું જ ચડીયાતું હોય છે.

સંસ્કૃત અનુવાદ

પ્રકૃતિઃ સ્વભાવ ઉક્તઃ, સ્થિતિઃ કાલાવધારણમ્ ।
અણુભાગો રસો જ્ઞેયઃ, પ્રદેશો દલસંચયઃ ॥૩૬॥

શબ્દાર્થઃ—

પયઈ-પ્રકૃતિ	અણુભાગો-અનુભાગ
સહાવો-સ્વભાવ	રસો-રસ
વુત્તો-કહ્યો છે.	જ્ઞેઓ-જાણવો.
ઠિઈ-સ્થિતિ	પપ્સો-પ્રદેશ
કાલ-કાળનો	દલસંચઓ-દલિકનો સમૂહ.
અવહારણ-નિશ્ચય	

અન્ય સહિત પદચ્છેદ.

પયઈ સહાવો વુત્તો, કાલાવહારણ ઠિઈ, અણુભાગો રસો
જ્ઞેઓ, દલસંચઓ પપ્સો.

ગાથાર્થઃ—

પ્રકૃતિ-સ્વભાવ કહ્યો છે. કાળનો નિશ્ચય તે સ્થિતિ છે. અનુભાગ-
તે રસ જાણવો, અને દલિકનો સંગ્રહ અથવા સમુદાય તે પ્રદેશ. ॥૩૭॥

વિશેષાર્થઃ—

અહિં મોહકના દષ્ટાન્તે પ્રકૃતિબંધ આદિ ચાર પ્રકારના બંધ
તત્ત્વનું સ્વરૂપ કહેવાય છે, તે આ પ્રમાણે—

૧ પ્રકૃતિબંધ-આત્મા સાથે બંધાયેલી કાર્મણ્ય વર્ગણ્યા તે કર્મ.
કાર્મણ્ય વર્ગણ્યા અને આત્માનો સંબંધ તે બંધ. કોઈ પણ પ્રકારનો
સ્વભાવ નક્કી થવા પૂર્વક જ બંધ થાય છે. માટે, તે પ્રકૃતિબંધ, જેમ
મોહકમાં સુઠનો મોહક હોય તો વાયુ હરે, જીવ આદિકનો મોહક પિત્ત
હરે, અને કક્ષાપહારી દ્રવ્યનો મોહક કફ હરે તેમ કોઈક કર્મ જ્ઞાન-
ગુણનું આવરણ કરે, કોઈ કર્મ દર્શનગુણનું આવરણ કરે, ઇત્યાદિ રીતે

અન્ધકાળે એક સમયમાં બુદ્ધા બુદ્ધા+સ્વભાવ નિયત થવા, તે પ્રકૃતિઅન્ધ કહેવાય. અહિં પ્રકૃતિ એટલે સ્વભાવ, એવો અર્થ છે.^૧

૨ સ્થિતિબંધ—જે સમયે કર્મ અન્ધાય છે, તેજ સમયે કોઈપણ કર્મ અન્ધાતાં “આ કર્મ અમુક કાળ સુધી આત્મપ્રદેશો સાથે રહેશે.” એમ વખત નક્કી થવો તે સ્થિતિઅન્ધ કહેવાય. જેમ કોઈ મોઢક ૧ માસ સુધી રહે છે, કોઈ મોઢક ૧૫ દિવસ રહે છે. અને ત્યારબાદ તે બગડી જાય છે, તેમ કોઈ કર્મ ઉત્કૃષ્ટથી ૭૦ કોડાકોડી સાગરોપમ સુધી અને કોઈ કર્મ ૪૦ કોડાકોડી સાગરોપમ સુધી જીવ સાથે સ્વ-સ્વરૂપે રહે છે, ત્યાંબાદ તે કર્મના સ્વરૂપનો વિનાશ થાય છે, તે સ્થિતિઅન્ધ.

૩ અનુભાગવન્ધ—જે સમયે જે કર્મ અન્ધાય છે, તે કર્મનું ફળ જીવને આહ્લાહકારી-શુભ, કે દુઃખદાયી-અશુભ પ્રાપ્ત થશે ? તે શુભાશુભતા પણ તેજ સમયે નિયત થાય છે, તેમજ તે કર્મ જ્યારે શુભાશુભરૂપે ઉદયમાં આવે, ત્યારે તીવ્ર, મંદ કે મંદતર ઉદયમાં આવશે ? તે તીવ્રમંદતા પણ તેજ સમયે નિયત થાય છે, માટે શુભા-શુભતા અને તીવ્રમંદતાનું જે નિયતપણું અન્ધ સમયે થવું, તે અનુભાગ વન્ધ, અથવા રસવન્ધ કહેવાય. જેમ કોઈ મોઢક અદ્ય વા અતિ મધુર હોય, અથવા અદ્ય વા અતિ કડવો હોય, તેમ કર્મમાં પણ કોઈ કર્મ શુભ હોય, અને કોઈક કર્મ અશુભ હોય, તેમાં પણ કોઈ કર્મ તીવ્ર અનુભવ આપે, કોઈ કર્મ મંદ અનુભવ આપે, એવું અન્ધાય છે. તેમજ કર્મના ઉદય-ફળ આશ્રયી પણ તીવ્રમંદતા વિચારવી.

૪ પ્રદેશવન્ધ*—જેમ મોઢકોમાં કોઈ મોઢક ૦૧ શેર કણિકનો

+ આઠે કર્મના આઠ સ્વભાવ આગળની ૩૮ મી ગાથામાં અને આઠે કર્મના સ્થિતિઅન્ધ ૪૦-૪૧-૪૨ મી ગાથામાં કહેવાશે.

૧ જે કે સ્થિતિ, રસ અને પ્રદેશનો સમુદાય તે પ્રકૃતિઅન્ધ એવો અર્થ પણ છે, પરન્તુ અહિં તે અર્થનું પ્રયોજન નથી. તેમજ પ્રકૃતિ એટલે ભેદ એવો પણ અર્થ થાય છે.

૨ અહિં રસઅન્ધનું તથા પ્રદેશઅન્ધનું કિંચિત્ વિશેષ સ્વરૂપ આ પ્રમાણે—

(ઢોટનો) કોઈ મોઢક તેથી વધારે કલ્પિકનો થાય છે, તેમ બંધ સમયે કોઈ કર્મના ઘણા પ્રદેશો અને કોઈ કર્મના અલ્પ પ્રદેશો બંધાય છે, પરન્તુ દરેક કર્મના પ્રદેશોની સરખી સંખ્યા બંધાતી

॥ રસબંધ ॥

રાગદ્વેષ આદિ કર્મબંધનાં કારણોથી જીવ અલબ્ધ જીવરાશિથી અનન્ત ગુણ અને સિદ્ધ જીવની રાશિથી અનન્તમા ભાગ જેટલા પરમાણુઓ વડે બનેલો જે એક સ્કંધ, એવા અનન્ત કર્મસ્કંધો ૩૫ કાર્મણુ વર્ગણા પ્રતિ સમયે ગ્રહણ કરે છે. તે કર્મસ્કંધના પ્રત્યેક પરમાણુમાં, કષાયના હેતુ વડે સર્વ જીવરાશિથી અનન્તગુણ રસવિભાગ (રસાંશ) ઉત્પન્ન થાય છે, તે કર્મનો રસ તીવ્ર, તીવ્રતર, તીવ્રતમ મન્દ, મન્દતર, મન્દતમ, ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારે હોય છે. ત્યાં ૮૨ પાપ પ્રકૃતિનો તીવ્ર રસ, તીવ્ર સંકલેશવડે બંધાય છે, અને ૪૨ પુણ્યપ્રકૃતિનો તીવ્ર રસ, તીવ્ર વિશુદ્ધિ વડે બંધાય છે અને મન્દરસ તેથી વિપરીત રીતે બંધાય છે, તે આ પ્રમાણે—શુભ પ્રકૃતિનો મન્દરસ સંકલેશવડે, અને અશુભ પ્રકૃતિનો મન્દરસ વિશુદ્ધિવડે બંધાય છે. તેની સ્થાપના.

પુણ્ય પ્રકૃતિનો	મન્દરસ	સંકલેશવડે
પુણ્ય પ્રકૃતિનો	તીવ્રરસ	વિશુદ્ધિવડે

પાપ પ્રકૃતિનો	મન્દરસ	વિશુદ્ધિવડે
પાપ પ્રકૃતિનો	તીવ્રરસ	સંકલેશવડે

તથા શુભ અને અશુભ પ્રકૃતિઓના એકસ્થાનિક આદિ ચાર પ્રકારના રસબંધ, ૪ પ્રકારના કષાયમાંથી જે કષાય વડે બંધાય છે, તેની સ્થાપના.

ક્યા કષાય વડે?	પુણ્ય પ્રકૃતિનો	પાપ પ્રકૃતિનો
અનંતાનુબંધિ કષાયવડે	દ્વિસ્થાનિક રસબંધ	ચતુસ્થાનિક રસબંધ
અપ્રત્યાખ્યાનીય કષાયવડે	ત્રિસ્થાનિક રસબંધ	ત્રિસ્થાનિક રસબંધ
પ્રત્યાખ્યાનીય કષાયવડે	ચતુસ્થાનિક રસબંધ	દ્વિસ્થાનિક રસબંધ
સંબલન કષાયવડે	ચતુસ્થાનિક રસબંધ	એકસ્થાનિક રસબંધ

નથી, તે આ પ્રમાણે-આયુષ્યના સર્વથી અલ્પ, નામ-ગોત્રના તેથી વિશેષ, પણ પરસ્પર તુલ્ય. જ્ઞાન-દર્શન-અન્તરાયના તેથી પણ વિશેષ અને પરસ્પર તુલ્ય. મોહનીયના તેથી પણ વિશેષ. અને વેદનીયના સર્વથી વિશેષ પ્રદેશો બંધાય છે. એ પ્રદેશબંધ બાણવો.

અહિં શુભ પ્રકૃતિનો એકસ્થાનિક રસબંધ હોય જ નહિં, અને અશુભમાં પણ મતિઆદિ ૪ જ્ઞાનાવરણીય, ૩ દર્શનાવરણીય (કેવલ૦ વિના), સંબલન ક્રોધાદિ, પુરુષવેદ, અને ૫ અન્તરાય એ ૧૭ પ્રકૃતિનો જ એકસ્થાનિક રસબંધ ૯ મેં ગુણસ્થાને હોય છે, શેષ અશુભ પ્રકૃતિઓનો જન્ધન્યથી પણ દ્વિસ્થાનિક રસ બંધાય છે.

તથા અશુભ પ્રકૃતિનો રસ લિંબડાના રસ સરખો કડવો, એટલે જીવને પીડાકારી હોય છે. અને શુભ પ્રકૃતિનો રસ શેલડી સરખો મધુર એટલે જીવને આહલાદકારી હોય છે. તે શુભાશુભ રસના જે એકસ્થાનિકાદિ ૪ ભેદ છે, તેનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે—

દાખલા તરીકે-લિંબડાનો અથવા શેલડીનો સ્વાભાવિક ૩ શેર રસ તે **એકસ્થાનિક** રસ, મંદ હોય છે. ઉકાળીને ૧૥ શેર (અર્ધ) રહેલ, તેવો **દ્વિસ્થાનિક** રસ, તીવ્ર હોય છે. ત્રણ ભાગ (૩ શેર) માંથી ઉકાળીને ૧ ભાગ (૧ શેર) રહે, તે **ત્રિસ્થાનિક** રસ, તીવ્રતર હોય છે. અને ઉકાળીને ચોથા ભાગ જેટલો ૦૧૥ શેર રહે, તેવો **ચતુસ્થાનિક** રસ તીવ્રતમ હોય છે. એ ચાર ભેદ પણ પરસ્પર અનન્તગુણ તરતમતાવાળા (તફાવતવાળા) હોય છે.

પ્રદેશ બંધ

લોકને વિષે-ઔદારિક-વૈક્રિય-આહારક-તૈન્સ-શ્વાસોચ્છવાસ-ભાષા-મન અને કામણ એ ૮ જાતની પુદ્ગલવર્ગણા જીવને ગ્રહણ યોગ્ય છે, અને ૮ અગ્રહણ યોગ્ય વર્ગણા પણ છે. તેમાં સરખી સંખ્યાવાળા પરમાણુઓના અનેલા અનેક સ્કંધો તે એક **વાર્ગણા** કહેવાય, તેવી અનન્ત વર્ગણાઓ જીવ એક સમયમાં ગ્રહણ કરે છે. અહિં પ્રદેશબન્ધના પ્રસંગમાં તે ૮ મી કામણ વર્ગણાની જ અનન્ત વર્ગણાનો એક સ્કંધ. એવા અનન્ત સ્કંધો જીવ પ્રતિસમય ગ્રહણ કરે છે, એમ બાણવું. એ આઠેય વર્ગણા અનુક્રમે અધિક અધિક સૂક્ષ્મ છે, અને અનન્ત અનન્ત પ્રદેશો અધિક છે, પરન્તુ ક્ષેત્રાવગાહન (એકેક સ્કંધને રહેવાની

પૂર્વોક્ત ચારે પ્રકારના બન્ધ, બન્ધ સમયે સમકાળે જ બંધાય છે, પરન્તુ અનુક્રમે બંધાય નહિ તથા પ્રકૃતિબન્ધ અને પ્રદેશબન્ધ યોગથી થાય છે, અને સ્થિતિબંધ, રસબંધ કષાયથી થાય છે.

કર્મોના સ્વભાવે।

પડપડિહાર ડસિમજ્જ—હડચિત્તકુલાલમંડગારીણં । જહ ણ્ણસિં ભાવો, કમ્માણ ડવિ જાણ તહ ભાવા ॥૩૮॥

જગ્યા) અનુક્રમે અલ્પ અલ્પ છે. તે પણુ અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલી જાણવી. જેમ ઔદારિકનો એક સ્કંધ જેટલા ક્ષેત્રમાં અવગાહે (સમાય) તેનાથી અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલા (ન્યૂન) ક્ષેત્રમાં વૈક્રિયનો ૧ સ્કંધ અવગાહે છે (સમાય છે.) તે વર્ગણાઓનો પ્રદેશકમ આ પ્રમાણે—

પરમાણુથી પ્રારંભીને અલવ્યથી અનન્તગુણુ અને સિદ્ધના અનન્ત ભાગ જેટલા (નિયત સંખ્યાવાળા) અનન્ત પરમાણુઓના બનેલા સ્કંધો જીવ ગ્રહણ કરી શકે નહિ. માટે એ સર્વે અગ્રાહ્ય વર્ગણા જાણવી, ત્યારબાદ ૧ પરમાણુ અધિક સ્કંધ જીવ ગ્રહણ કરી ઔદારિક શરીર રચી શકે છે, તે માટે તે ઔદારિકની જન્ય વર્ગણા, ત્યારબાદ એકેક પરમાણુ વૃદ્ધિવાળી અનન્ત ઔદારિકવર્ગણાઓ છે ત્યારબાદ પુનઃ એકેક પરમાણુ અધિક અગ્રહણ યોગ્ય વર્ગણાઓ અનન્ત છે, ત્યારબાદ ઔદારિક પદ્ધતિએ એકેક પરમાણુ અધિક અનન્ત વર્ગણાઓ વૈક્રિય શરીર યોગ્ય છે. ત્યારબાદ પુનઃ અનન્ત વર્ગણાઓ અગ્રહણ યોગ્ય છે, ત્યારબાદ આહારક શરીર યોગ્ય અનન્ત વર્ગણા છે, એ પ્રમાણે આઠ અગ્રહણ યોગ્ય વર્ગણાઓ અને આઠ ગ્રહણ યોગ્ય વર્ગણાઓ એક એકના આંતરામાં રહેલી છે.

એ આઠ વર્ગણામાંની પહેલી ચાર વર્ગણાઓ ૮ સ્પર્શવાળી છે, અને દષ્ટિગોચર થાય છે, માટે બાહર પરિણામી છે. અને છેલ્લી ચાર વર્ગણાઓ શીત ઉષ્ણ-સ્નિગ્ધ-રુક્ષ એ ચાર સ્પર્શયુક્ત છે, અને દષ્ટિને અગોચર છે માટે સૂક્ષ્મ પરિણામી છે, જેથી ઇન્દ્રિયગોચર થાય નહિ, એ પ્રમાણે પ્રદેશ બન્ધના પ્રસંગે ૮ વર્ગણા કહી. પરંતુ અહિં કમબંધનો પ્રસંગ હોવાથી કામણુ વર્ગણાનો જ ઉપયોગ છે.

સંસ્કૃત અનુવાદ

પટપ્રતિહારાસિમઘ-હૃદિચિત્રકુલાલભાણ્ડાગારિણામ્
યથૈતેષાં ભાવાઃ કર્મણામપિ જાનીહિ તથા ભાવાઃ ॥ ૩૯ ॥

શબ્દાર્થ :—

પટ-પાટો	જહ-જેમ
પટિહાર-દ્વારપાળ	ણસિં-એ વસ્તુઓના
અસિ-તરવાર (ખડ્ગ)	ભાવા-સ્વભાવ છે.
મજ્જ-મદિરા	કમ્માણ-કર્મોના
હૃદ-ખેડી	અવિ-પણ
ચિત્ત-ચિતારો	જાણ-જાણુવા
કુલાલ-કુંભાર	તહ-તેથી રીતે
મંડગારીણ-ભંડારી	ભાવા-સ્વભાવ

અન્વય સહિત પદ્યછેદ

પટ પટિહાર અસિ મજ્જ, હૃદ ચિત્ત કુલાલ મંડગારીણં
જહ ણસિં ભાવા, કમ્માણ અવિ તહ ભાવા જાણ ॥ ૩૯ ॥

ગાથાર્થ:—એ પાટો-દ્વારપાળ-ખડ્ગ-મદિરા-ખેડી-ચિતારો-
કુંભાર-અને ભંડારીના જેવા સ્વભાવો છે. તેવા આઠ કર્મોના
પણ સ્વભાવો જાણુવા ॥૩૯॥

વિશેષાર્થ:—૧ જ્ઞાનાવરણીય કર્મોનો સ્વભાવ જીવનો જ્ઞાનગુણ
આવરવાનો છે. અને તે જ્ઞાનાવરણીય કર્મ ચક્ષુના પાટા સરખું છે એટલે
ચક્ષુએ પાટો આંધ્યાથી જેમ કોઈ વસ્તુ-દેખી-જાણી શકાય નહિ, તેમ
જ્ઞાનાવરણીય કર્મરૂપ પાટાથી જ્ઞાનરૂપ ચક્ષુવડે કંઈ જાણી શકાય નહિ,
આ કર્મથી જીવનો અનન્ત જ્ઞાનગુણ અવરાય છે.

૨ દર્શનાવરણીય કર્મોનો સ્વભાવ જીવના દર્શનગુણને આવરે છે.
જેમ દ્વારપાળે રોકેલા મનુષ્યોને રાજ જોઈ શકતો નથી, તેમ જીવરૂપી
રાજ દર્શનાવરણ કર્મોના ઉદયથી પદાર્થ અને વિષયને દેખી શકતો નથી.
આ કર્મથી જીવનો અનન્ત દર્શનગુણ અવરાય છે.

૩ વેદનીય કર્મનો સ્વભાવ જીવને સુખ-દુઃખ આપવાનો છે. જેમ મધવડે લેપાયેલી તરવારને ચાટતાં પ્રથમ મીઠાશ લાગે છે, પરન્તુ, જીલ કપાવાથી પશ્ચાત્ દુઃખ લોગવવું પડે છે, તેમ અહિં શાતા વેદનીયને અનુભવતાં પરિણામે અતિશય અશાતાવેદનીયને પણ અનુભવવી પડે છે.

આ કર્મ જીવના અવ્યામાધ-અનન્ત સુખ ગુણને રોકે છે.

૪ મોહનીય કર્મનો સ્વભાવ જીવના સમ્યક્ત્વગુણ તથા અનન્ત ચારિત્રગુણને રોકવાનો છે, એ મોહનીય કર્મ મદિરા સરખું છે. જેમ મદિરા પીવાથી જીવ ખેશુદ્ધ થાય છે, હિત-અહિત જાણતો નથી, તેમ મોહનીયના ઉદયથી પણ જીવ ધર્મ-અધર્મ કંઈ પણ જાણી-આહરી-પાળી શકતો નથી.

આ કર્મથી જીવનો દર્શન અને અનન્ત ચારિત્રગુણ રોકાય છે.

૫ આયુષ્ય કર્મનો સ્વભાવ જીવને અમુક ગતિમાં અમુક કાળ સુધી રોકી રાખવાનો છે, માટે એ કર્મ ખેડી સરખું છે. જેમ ખેડીમાં પડેલો મનુષ્ય રાજાએ નિયમિત કરેલી સુદત સુધી ખંદીખાનામાંથી બહાર નીકળી શકે નહિ, તેમ તે તે ગતિ સંબંધી આયુષ્ય કર્મના ઉદયથી જીવ તે તે ગતિમાંથી નિકળી શકતો નથી.

આ કર્મથી જીવનો અક્ષયસ્થિતિ ગુણ રોકાય છે,

૬ નામકર્મનો સ્વભાવ ચિત્રકાર સરખો છે. નિપુણ ચિતારો જેમ અનેક રંગોથી અંગ ઉપાંગ યુક્ત દેવ, મનુષ્ય આદિનાં અનેક રૂપો ચિતરે છે. તેમ ચિતારા સરખું નામકર્મ પણ અનેક વર્ણવાળાં અંગ-ઉપાંગ યુક્ત દેવ, મનુષ્ય આદિ અનેક રૂપો બનાવે છે.

આ કર્મનો સ્વભાવ જીવના અરૂપી ગુણને રોકવાનો છે.

૭ ગોત્રકર્મ કુંભાર સરખું છે. જેમ કુંભાર ચોરી, કુંભસ્થાપના વગેરે માટે ઉત્તમ ઘડા બનાવે, તો માંગલિક તરીકે પૂજાય છે, અને મદિરાદિકના ઘડા બનાવે તો નિંદનીય થાય છે. તેમ જીવ પણ ઉચ્ચ ગોત્રમાં જન્મે તો પૂજનીક અને નીચ ગોત્રમાં જન્મે તો નિંદનીક

૧ ચાલુ જમાનામાં ઉચ્ચકુળના તથા નીચકુળના મનુષ્યોના પરસ્પરના કેટલાક વ્યવહારોમાં તથા પ્રકારની વિષમતા જોઈને કેટલાક જનો એવો

થાય છે. આ કર્મનો સ્વભાવ જીવના અગુરુલધુ ગુણને રોકવાનો છે.

ઉપદેશ આપતા સંભળાય છે કે—મનુષ્યત્વ સર્વ મનુષ્યમાં સરખું છે, માટે કોઈએ કોઈને ઉચ્ચ—નીચ માનવો અથવા તેમ માનીને ખાનપાન આદિ વ્યવહારમાં ભ્રાંતિભેદ કે વર્ણભેદ રાખવો તે અમાનુષી—રાક્ષસી આચાર છે. ઉચ્ચ—નીચપણાનો ભેદ તો કુટુંબી દષ્ટિવાળા પૂર્વજોએ મતિકલ્પનાથી ઉભો કરેલો છે. માટે આ વિચારની ઉદ્ધારતાવાળા જમાનામાં તો તે ભેદ સર્વથા નાબૂદ કરવા જેવો છે. ઈત્યાદિ કંઈકે વિચિત્ર માન્યતાઓ ઉભી કરી સર્વ મનુષ્ય સાથે ખાનપાન આદિ—કના સર્વ વ્યવહાર સમાન રીતે રાખવાનો ઉપદેશ આપે છે, પરંતુ તે સર્વ માન્યતાઓ આયંધમની વિરુદ્ધ છે. કારણ કે શ્રી જિનેન્દ્રશાસ્ત્રોના આધારથી વિચારતાં તો આ સાતમા ગોત્રકર્મના ૨ ભેદ ઉપરથી ઉચ્ચ—નીચપણાનો વ્યવહાર કર્મજન્ય હોવાથી કુદરતી જ સમગ્નય છે, પરંતુ કોઈ પૂર્વાચાર્યોએ મનઃકલ્પિત ભેદ ઉભો કર્યો હોય તેમ કોઈ રીતે માની શકાય નહિ. તથા ઉચ્ચ—નીચપણાનો ભેદ ગુણ—કાર્ય—આચાર અને જન્મ (તથા ક્ષેત્ર) ઉપર આધાર રાખે છે. તથા ઉચ્ચનીચપણાનો ભેદ વચનમાત્રથી ભલે માનવામાં ન આવે, પરંતુ કુદરતના કાયદાને તાબે થઈને તો તેઓ પણ પ્રવૃત્તિથી તે ભેદને કેટલીક રીતે સ્વીકારે જ છે.

પુનઃ શ્રી મહાવીરસ્વામી બ્રાહ્મણના ભિક્ષુકકુળમાં અવતર્યાં (ગર્ભમાં આવ્યાં) તે કારણથી સૌધમ ઇન્દ્ર સરખા દેવાધિપતિનું સિંહાસન પણ ચળાયમાન થયું અને ઇન્દ્રને પોતાની આવશ્યક ફરજ વિચારી ગર્ભસંહારણુ જેવા પરિશ્રમમાં ઉતરવું પડ્યું, તેથી ઉચ્ચ—નીચપણાનો ભેદ પ્રાચીન અને કુદરતી છે. એમ સ્પષ્ટ થાય છે. નહિંતર ચાલુ જમાનાની ઉપરોક્ત માન્યતા પ્રમાણે વિચારીએ તો શ્રી મહાવીર ભગવાન જે દેવાનંદ બ્રાહ્મણીની કુક્ષીથી જન્મ ધારણ કરે તો શું જ્ઞાન—દર્શન—ચારિત્રની ઉત્કૃષ્ટ આરાધના ન કરી શકે ? અથવા મોક્ષપદ ન પામી શકે ? શું બ્રાહ્મણના ભિક્ષુકકુળમાં જન્મેલા જીવોને શાસ્ત્રમાં મોક્ષપદનો નિષેધ કર્યો છે ? શું બ્રાહ્મણીનું અને ત્રિશલા ક્ષત્રિયાણીનું મનુષ્યપણું સરખું ન હતું ! તથા સૌધમ ઇન્દ્ર જેવા દેવાધિપતિને એ સ્ત્રીઓના મનુષ્યત્વની સમાનતા જોઈને દલીલો નહિં સમગ્નઈ હોય ! કે જેથી “તીથ”કરો, ચક્રવર્તિઓ વાસુદેવો, બલદેવો, ભિક્ષુકકુળમાં ઉત્પન્ન થાય નહિ, અને કદાચ અનન્તકાળે

૮ અમ્તરાયકર્મ ભંડારી સરખું છે. જેમ રાજા દાન આપવાના સ્વભાવવાળો (દાતાર) હોય પરન્તુ રાજ્યની તિજોરીનો વહીવટ કરનાર ભંડારી જે પ્રતિકૂળ હોય તો અમુક અમુક પ્રકારની રાજ્યને ખોટ-તોટો છે ઇત્યાદિ વારંવાર સમજાવવાથી રાજા પોતાની ઇચ્છા મુજબ દાન ન આપી શકે, તેમ જીવનો સ્વભાવ તો અનંતદાન, લાલ, ભોગ, ઉપભોગ અને વીર્ય લાભિવાળો છે, પરન્તુ આ અનંતરાય કર્મના ઉદયથી જીવના તે અનંત દાનાદિ સ્વભાવ સાર્થક-પ્રગટ થઈ શકતા નથી.

૮ મૂળ અને ૧૫૮ ઉત્તર પ્રકૃતિઓ.

इह नाणदंसणावरणवेयमोहाउनामगोयाणि ।

विग्धं च पण नव दु अठ्वीस चउ तिसयदु पणविहं ।३२।

ઉત્પન્ન થવા જેવો નહિ બનવા યોગ્ય આશ્ચર્યભૂત બનાવ બને (ઉત્પન્ન થાય) તો પણ જન્મ તો પામેજ નહિ એ અનાદિસિદ્ધ નિયમનો ભંગ થવાની અસર આજે ભરતક્ષેત્રમાં દેખાય છે, તેથી મારો અનાદિ સિદ્ધ આચાર-ધર્મ છે-હે-મારે એ નિયમનો ભંગ ન થવા દેવો," ઇત્યાદિ વિચાર કરી ગર્ભસંહરણ જેવો વિચિત્ર પરિશ્રમ કરવો પડ્યો.

માટે અહિં સંક્ષિપ્ત સારાંશ એટલેજ સમજવો જોઈએ **उच्च-नीच** પણાનો મેદ પૂર્વજોષ નવીન ઝૂમો કરેલો નથી પરન્તુ અનાદિકાલનો અને અકૃત્રિમ છે. જૈનશાસ્ત્રને વિષે સ્વર્ગમાં પણ કિલ્ખિષિક જાતિના દેવો અતિ નીચ ગોત્રવાળા કહેલા છે.

તથા આ બાબતમાં એટલું લક્ષ્ય અવશ્ય રાખવું જોઈએ કે ઉચ્ચ-નીચ પણાનો ભેદ સ્વાભાવિક જાણીને ઊંચા દરજ્જાવાળા મનુષ્યે ઊતરતા દરજ્જા વાળા મનુષ્ય પ્રત્યે તિરસ્કાર વૃત્તિ રાખવી, તેનું અપમાન કરવું, કે ગાળો દેવી, ઇત્યાદિ ક્ષુદ્ર વૃત્તિથી વર્તવું તે કોઇ પણ રીતે યોગ્ય ન હોઈ શકે. કારણ કે ઇર્ષ્યા-તિરસ્કાર ઇત્યાદિ ક્ષુદ્ર વૃત્તિઓ સજ્જનતાદર્શક નથી. માટે ભાષ્યારાની અંતર્વૃત્તિ કાયમ રાખીને પરસ્પર વ્યવહાર પૂવૃત્તિ તો શાસ્ત્રની તથા મહાપુરુષોની મર્યાદાને અનુસારે રાખવી ઉચિત છે.

સંસ્કૃતમાં અનુવાદ

અત્ર જ્ઞાનદર્શનાષ્ટવરણવેદ્યમોહાયુર્નામગોત્રાણિ
વિઘ્નં ચ પઞ્ચનવદ્વયઘટાવિંશતિચતુશ્ચિંશતદ્વિપઞ્ચવિધમ્ ॥૩૮॥

શબ્દાર્થ:—

इह-અહિં

नाण-જ્ઞાનાવરણીય

दं सणावरण-દર્શનાવરણીય

वेय-વેદનીય

मोह-મોહનીય

आउ-આયુષ્ય

नाम-નામ

गोयाणि-ગોત્ર

विघ्नं-અન્તરાય

च-અને

पण-પાંચ

नव-નવ

दु-ઢે

अट्टवीस-અટ્ટઠાવીસ પ્રકારનું

चउ-ચાર

तिसय-એકસો ત્રણ

दु-ઢે

पण-પાંચ

विहं-પ્રકારવાળા

અન્ય સહિત પદ્યછેદ

इह पण-नव-दु-अट्टवीस-चउ-तिसय-दु-पण-विहं

नाण-दं सणावरण वेय मोह आउ नाम गोयाणि च विघ्नं ॥

ઉચ્ચ-નીચની કુદરતી મર્યાદાને અને આર્ય વ્યવસ્થાને અનુસરવા છતાં લાઠ્યારો રાખી શકાય છે તે બેચને પરસ્પર વિરોધ નથી, પ્રાચીનકાળના એક વિદ્વાને તો લલામણુ કરી છે કે “આર્ય વ્યવસ્થાનો લોપ થતાં આર્ય પ્રજાનો નાશજ થાય, માટે આર્ય ધર્મગુરુઓએ અને આર્ય રાજાઓએ તેની યરાબર રક્ષા કરવી જ જોઈએ.”

ઉચ્ચ-નીચનો ભેદ પ્રાણી માત્રમાં છે. પોપટ અને કાગડો. ગધેડો અને હાથી. અનાર્ય જાતિઓમાં પણ એ ભેદ છે, અમીર કુટુંબ, લોડઝ કુટુંબ વગેરે વ્યવસ્થા એ ભેદોની સૂચક છે પરંતુ સર્વ પ્રાણી માત્રમાં આર્ય જાતિ જગત શ્રેષ્ઠ છે. તે વાત ન સમજનારા હાલમાં આગળ વધતી પ્રજાઓના પ્રચારકાર્યના બળથી આપણા આર્યકુટુંબોમાં જન્મેલા લાઠ્યો પણ તે વાતાવરણથી વ્યુદ્ગ્રાહિત થઈ સમાનતાના બાના નીચે, ઉપર પ્રમાણે એકતાના વિચારોનો પ્રચાર કરે છે. જે આર્ય પ્રજાને પરિણામે અત્યન્ત અહિત કરે છે. તેમ છતાં ભેદ તો ત્રિકાળમાયે મટનાર નથી.

નવ. ૧૦

ગાથાર્થ:—

અહીં પાંચ, નવ, બે, અઠાવીશ, ચાર, એકસો ત્રણ, બે અને પાંચ પ્રકારવાળા [અનુક્રમે] જ્ઞાન અને દર્શનાવરણીય, વેદનીય, મોહનીય, આયુષ્ય, નામ, ગોત્ર અને અંતરાય (કર્મ) છે.

(વશેષાર્થ:—

પુણ્યતત્ત્વમાં અને પાપતત્ત્વમાં કહેવાયેલી ૧૨૪ પ્રકૃતિમાં વર્ણ-વગેરે ૪ શુભ અને અશુભ એમ બે વાર ગણાયેલ છે, તેને બદલે એક વાર ગણતાં ૧૨૦ પ્રકૃતિ થાય, પરંતુ તે ૪ ના ઉત્તરભેદ ગણતાં ૧૩૬ થાય. નામકર્મમાં પાંચ શરીર ગણાવ્યાં છે. તેની સાથે ૧૫ બંધન અને ૫ સંઘાતન ઉમેરતાં ૧૫૬ પ્રકૃતિ થાય, તેમાં સમ્યક્ત્વ મોહનીય અને મિશ્ર મોહનીય ઉમેરતાં ૧૫૮ પ્રકૃતિઓ થાય, આ રીતે ગણતાં મોહનીયની ૨૬ ને બદલે ૨૮ પ્રકૃતિ અને નામકર્મની ૬૭ ને બદલે ૧૦૩ પ્રકૃતિઓ થશે. બે મોહનીય તથા સંઘાતન અને બંધનનું સ્વરૂપ પહેલા કર્મગ્રંથમાં સમજાશે.

સ્થિતિબંધ-ઉત્કૃષ્ટ

નાણે ય દંસણાવરણે, વેયણિણે ચેવ અંતરાણે અ ।
તીસં કોડાકોડી, અચરાણં ઠિઙ્ઙ અ ઉકોસા ॥૪૦॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

જ્ઞાને ચ દર્શનાવરણે, વેદનીયે ચૈવાન્તરાયે ચ
ત્રિંશત્કોટીકોટ્યોસ્તરાણાં સ્થિતિચ્ચોત્કૃષ્ટા ॥૪૦॥

શબ્દાર્થ :-

નાણે-જ્ઞાનાવરણીય

ય-અને

દંસણાવરણે-દર્શનાવરણીય

વેયણિણે-વેદનીય

ચેવ-નિશ્ચે

અંતરાણે-અન્તરાય

તીસં-ત્રીસ

કોડાકોડી-કોટાકોટી

(કોડ કોડ)

અચરાણં-સાગરોપમોની

ઠિઙ્ઙ-સ્થિતિ

ઉકોસા-ઉત્કૃષ્ટ

અન્વય સહિત પદ્મછેદ

નાળે ય દંસણાવરણે, વેયણિણ ચ ષ્વ અન્તરાણ અ
ઉક્કોસા ઠિહ્ અયરાણં, તીસં કોડાકોડી ॥૪૦॥

ગાથાથઃ :-

જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, વેદનીય અને અન્તરાય (કર્મ)ની
ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ સાગરોપમોની ત્રીશ કોડાકોડી છે.

વિશેષાથઃ :-

કોડને કોડે ગુણવાથી કોડાકોડી થાય. તેવી ત્રીશ કોડાકોડી
સાગરોપમ એટલે ૩૦,૦૦૦૦૦૦૦,૦૦૦૦૦૦૦

**સિત્તરિ કોડાકોડી, મોહણિણ વીસ નામ ગોણસુ ।
તિત્તીસં અયરાહં, આડટ્ટિહ્વંધ ઉક્કોસા ॥૪૧॥**

અહિં જે કર્મ જેટલા કોડાકોડિ સાગરોપમનું અંધાય તે કર્મની તેટલા
૧૦૦ વર્ષ અખાધા (અનુદય અવસ્થા) હોય છે, જેથી જ્ઞાનાવરણીયની અખાધા ૩૦૦૦
વર્ષની છે માટે ૩૦ કોડાકોડી સાગરોપમ સ્થિતિઅંધવાળું જ્ઞાનાવરણીય કર્મ ૩૦૦૦
વર્ષ ગયા પછી ઉદ્યમાં આવે અને પ્રતિસમયે અનુક્રમે વિશેષહીન વિશેષહીન કર્મ
પુહ્ગલો ઉદ્યમાં આવી નિર્જરતાં ૩૦ કોડાકોડી સાં કાળ પૂર્ણ થયે તે કર્મનો
એક પણ અણુ જીવ સાથે વિદ્યમાન હોય નહિં. જેમ જેમ સ્થિતિઅંધ ન્યૂન
થાય તેમ તેમ અખાધા પણ ન્યૂન-ન્યૂનતર થતાં યાવત્ અન્તમુહૂર્તની જ્ઞાન્ય
અખાધા હોય છે. એ પ્રમાણે આયુષ્ય સિવાય શેષ સાતે કર્મની અખાધા સ્થિતિને
અનુસારે હીનાધિક હોય છે, અને આયુષ્યની અખાધા અનિયમિત છે. કારણકે
ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિઅંધે જ્ઞાન્ય અખાધા પણ હોય અને જ્ઞાન્ય સ્થિતિઅંધે ઉત્કૃષ્ટ
અખાધા પણ હોય,

જ્ઞાન્ય સ્થિતિઅંધે જ્ઞાન્ય અખાધા, જ્ઞાન્ય સ્થિતિઅંધે ઉત્કૃષ્ટ અખાધા,
ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિઅંધે જ્ઞાન્ય અખાધા, અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિઅંધે ઉત્કૃષ્ટ અખાધા,
એમ આયુષ્યની અખાધાની ચતુર્ભંગી જાણવી.

જ્ઞાન્ય અખાધા અન્તમુહૂર્ત એટલે સાધિક ૮૫ આવલિકા, અને ઉત્કૃષ્ટ
અખાધા પૂર્વકોડ વર્ષનો ત્રીજો ભાગ (એટલે ૨ ૩૫૨૦૦૦૦૦,૦૦૦૦૦,૦૦૦૦
૦૦૦ વર્ષ પ્રમાણ)

સંસ્કૃત અનુવાદ

સપ્તતિઃ કોટીકોદ્રયો મોહનીયે વિંશતિર્નામગોત્રયોઃ
ત્રયલ્લિશદતરાણ્યાયુઃ-સ્થિતિબન્ધ ઉત્કર્ષાત્ ॥૪૧॥

શબ્દાર્થ' :—

સિત્તરિ-સિત્તેર (૭૦)
કોડાકોડી-કોટાકોટી
મોહણિણ-મોહનીય કર્મને।
વીસ-વીસ (૨૦ કોડાકોડી)
નામ-નામકર્મને।
ગોણુ-ગોત્ર કર્મને।

તિત્તીસં-તેત્રીશ
અચરાઈ-સાગરોપમ
આઝ-આયુષ્યને।
ટિઙ્ગિવંધ-સ્થિતિબન્ધ
ઉત્કોસા-ઉત્કૃષ્ટથી

અન્ય સહિત પદ્મછેદ

મોહણિણ સિત્તરિ નામ ગોણુ વીસ કોડાકોડી,
ઉત્કોસા આઝ ટિઙ્ગિ વંધ તિત્તીસં અચરાઈ ॥૪૧॥

ગાથાર્થ' :—

મોહનીયની સિત્તેર, નામ અને ગોત્રની વીશ કોડાકોડી અને
આયુષ્યને। ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિબંધ તેત્રીશ સાગરોપમ છે.

વિશેષાર્થ' :—

ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય ૩૩ સાગરોપમનું હોય છે, અને આયુષ્યકર્મને।
ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિબંધ પૂર્વ કોડને। ત્રીજો ભાગ અધિક ૩૩ સાગરોપમ
હોય છે. એ વિશેષ સમજવાનું છે, એટલે કે ઉત્કૃષ્ટ અબાધાકાળ
વધારે હોય છે.

બંધન્ય સ્થિતિબંધ

વારસ મુહુત્તં જહન્ના, વેયણિણ અદઠ નામ ગોણુ।
સેસાણંતમુહુત્તં, ઇયં વંધટિઙ્ગિમાણં ॥૪૧॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

ઘાદશ મુહુતાંનિ જઘન્યા, વેદનીયેઽષ્ટૌ નામગોત્રયોઃ
શેષાણામન્તમુહુત્તમે-તદ્બન્ધસ્થિતિમાનમ્ ॥૪૨॥

શબ્દાર્થ:-

બારસ-બાર (૧૨)
મુહુત્ત-મુહૂર્ત
જહન્ના-જ્ઘન્ય સ્થિતિ
વેયણિણ-વેદનીય કર્મની
અટ્ટ-આઠ મુહૂર્ત
નામ-નામ કર્મની

ગોણુ-ગોત્ર કર્મની
સેસાણ-શેષ પાંચ કર્મની
અંતમુહુત્ત-અન્તર્મુહૂર્ત
ણ્ય-આ
વંધટ્ટિઈ-સ્થિતિબન્ધનું
માણ-માન, પ્રમાણ છે

અન્વય સહિત પદ્મચ્છેદ

વેયણિણ જહન્ના બારસ મુહુત્ત, નામ ગોણુ અટ્ટ,
સેસાણ અંતમુહુત્ત, ણ્ય વંધ ટ્ટિઈ માણ ॥ ૪૨ ॥

ગાથાર્થ :

વેદનીય કર્મની જ્ઘન્ય-૧૨ મુહૂર્ત, નામકર્મની તથા ગોત્ર
કર્મની ૮ મુહૂર્ત, અને શેષ પાંચ કર્મની અન્તર્મુહૂર્ત; આ
સ્થિતિબન્ધનું પ્રમાણ છે.

વિશેષાર્થ:-

સુગમ છે એ પ્રમાણે પ્રકૃતિબન્ધ અને સ્થિતિબન્ધનું સ્વરૂપ
ગાથાથી કહ્યું, પરન્તુ રસબન્ધ અને પ્રદેશ બન્ધનું સ્વરૂપ ગાથા દ્વારા
કહેલું નથી, માટે તે સ્વરૂપ અપૂર્ણ ન રહેવાના કારણે ૩૭ મી ગાથાના
અર્થ પ્રસંગે લખ્યું છે, ત્યાંથી જાણવું.

॥ બન્ધતત્વ જાણવાનો ઉદ્દેશ ॥

બન્ધતત્વના ૪ ભેદનું સ્વરૂપ સમજી આત્મા વિચાર કરે કે
“મારો આત્મા શુદ્ધ સ્વરમણતા રૂપ ચિદાનંદમય છે અને અક્ષયસ્થિતિ
રૂપ છે. તેને બદલે કર્મોના બન્ધને લીધે જ તેને પોતાના જ્ઞાનાદિ
સ્વભાવો છોડીને જુદા જુદા સ્વરૂપે અમુક અમુક ઓછા-વધતા વખત
સુધી નાચવું પડે છે, અને પોતાના ખરા સ્વરૂપને ભૂલી જઈ અનેક
વિપરીત પ્રસંગોમાંથી પસાર થવું પડે છે, અને અનેક કષ્ટો સહન

કરવા પડે છે વળી કર્મનો પ્રકૃતિબંધ તો મારા અનન્ત જ્ઞાનાદિ ગુણોને આવૃત કરનારો છે, અને મહારો તો અનન્ત જ્ઞાનાદિ ગુણો પ્રગટ કરવાના છે. કર્મનો સ્થિતિબંધ વધુમાં વધુ ૭૦ કોડાકોડી સાગરોપમ છે, અને મહારી સ્થિતિ તો અક્ષયસ્થિતિ છે. કર્મનો રસ-બંધ તો શુભાશુભ તથા ઘાતિ-અઘાતિ છે, અને મહારો રસ તો અખંડ ચિદાનંદમય વિશુદ્ધ સ્વરૂપવાળો છે, કર્મનો પ્રદેશબંધ તો અનન્ત પ્રદેશી અને જડ સ્વરૂપ છે, પરન્તુ હું તો અસંખ્ય પ્રદેશી અને ચૈતન્યસ્વરૂપ છું, એ પ્રમાણે બંધતત્ત્વનું સ્વરૂપ અને મહારું સ્વરૂપ સર્વાંશે ભિન્ન હોવાથી મહારો અને કર્મનો સંબંધ ન ઘટે^૧દ્વિત્યાદિ વિચાર કરીકર્મબંધ તોડવાનો ઉપાય કરે, અને આત્માનો અબંધ ધર્મ પ્રગટ કરવા સન્મુખ થાય. વળી ધન, કુટુંબ, પરિવાર, શરીર આદિ કર્મબંધનાં બાહ્ય નિમિત્ત તથા ક્રોધ, માન, માયા લોભ આદિ જે કર્મબંધનાં અંતરંગ નિમિત્ત છે, તે સર્વનો ત્યાગ કરી નિજજીવ તથા સંવર આદિ ઉપાદેય તત્ત્વોને ઉપાદેય સ્વરૂપે પ્રાપ્ત કરે, અને પાપ આદિ હેય તત્ત્વોને હેય સ્વરૂપે પ્રાપ્ત કરી પાપ આદિક વર્જે, તો આત્માની ઉત્કૃષ્ટદશા પ્રાપ્ત થતાં (૧૪ મે ગુણસ્થાને) આત્માનો અબંધક ધર્મ પ્રગટ કરી અન્તે તે આત્મા મોક્ષપદને પ્રાપ્ત કરે જેથી કર્મબંધનો સર્વથા વિનાશ થાય.

॥ इति ८ बन्धतत्त्व ॥

॥ अथ नवमं मोक्ष-तत्त्वम् ॥

નવ અનુયોગ દ્વાર રૂપે ૯ ભેદો

સંતપય-પરૂવણયા, દઢ્વપમાણં ચ ચિત્ત ફુસણા ય ।

કાલો અ અંતરં ભાગ ભાવ અપ્પાવહું ચેવ ॥૪૩॥

૧. કર્મના સંજોગથી જીવે ઘણીજ દુઃખની પરંપરા ભોગવી છે. સંજોગ-મૂલા જીવેણ પન્તા દુક્ખપરમ્પરા.

સંસ્કૃત અનુવાદ

સત્પદપ્રરૂપણા, દ્રવ્યપ્રમાણં ચ ક્ષેત્રં સ્પર્શના ચ
કાલચ્ચાન્તરં ભાગો, ભાવોઽપ્પબહુત્વં ચૈવ ॥૪૩॥

શબ્દાર્થ :—

સંતપય-સત્પદ (વિદ્યમાન પદની)	કાલો-કાલ
પરૂવણયા-પ્રરૂપણા	અંતરં-અન્તર
દૃવ્વપમાણં-દ્રવ્ય પ્રમાણ	ભાગ-ભાગ
ચ-વળી, અને	ભાવ-ભાવ
ચિત્ત-ક્ષેત્ર	અપ્પાબહું-અદ્યબહુત્વ
ફુસણા-સ્પર્શના	ચૈવ-નિશ્ચય

અન્વય સહિત પદરહેદ

સન્તપય પરૂવણયા, દૃવ્વ પમાણં ચ ચિત્ત ય ફુસણા
કાલો અ અંતરં ભાગ ભાવ અપ્પાબહું ચ ઇવ ॥ ૪૩ ॥

ગાથાર્થ :—

સત્પદપ્રરૂપણા-દ્રવ્યપ્રમાણ-ક્ષેત્ર-સ્પર્શના-કાળ-અન્તર-ભાગ-ભાવ-
અને અદ્યબહુત્વ ॥ ૪૩ ॥

વિશેષાર્થ

૧. મોક્ષ અથવા સિદ્ધ સત્ વિદ્યમાન છે કે નહિ? તે સંબંધી
પ્રરૂપણા-પ્રતિપાદન કરવું, તે સત્પદ પ્રરૂપણા, અને જો છે તો ગતિ
આદિ ૧૪ માર્ગાણામાંથી કઈ કઈ માર્ગાણામાં તે મોક્ષપદ છે તે સંબંધી
પ્રરૂપણા કરવી તે પણ સત્પદ પ્રરૂપણાદ્વાર.

૨-સિદ્ધના જીવો કેટલા છે? તેની સંખ્યા સંબંધી વિચાર
કરવો તે દ્રવ્ય પ્રમાણદ્વાર.

૩-સિદ્ધના જીવો કેટલા ક્ષેત્રથી અવગાહ્યા છે, રહ્યા છે. તે નક્કી
કરવું, તે ક્ષેત્રદ્વાર.

૪-સિદ્ધના જીવ કેટલા આકાશપ્રદેશને તથા સિદ્ધને સ્પર્શે
છે? એટલે ક્ષેત્રથી અને પરસ્પર એમ ૨ પ્રકારે કેટલી સ્પર્શના છે?
તેનો વિચાર કરવો તે ૨ પ્રકારનું સ્પર્શના દ્વાર છે.

૫—સિદ્ધપણું કેટલા કાળ સુધી રહે ? તેનો વિચાર કરવો તે કાલદ્વાર.

૬—સિદ્ધને અંતર (આંતર) છે, કે નહિ ? અર્થાત્ સિદ્ધ કોઈ વખતે સંસારી થઇ પુનઃ સિદ્ધ થાય એવું અને કે નહિ ? તે સંબંધી વિચાર કરવો તે કાલ-અન્તર દ્વાર. તથા તે પરસ્પર અન્તર છે કે નહિ, તે પરસ્પર-અન્તર દ્વાર એ એ પ્રકારનું અન્તરદ્વાર છે.

૭—સિદ્ધના જીવો સંસારી જીવોથી કેટલામા ભાગે છે, એ વિચારવું તે ભાગદ્વાર.

૮—ઉપશમ આદિ ૫ ભાવમાં સિદ્ધ કયા ભાવે ગણાય ? એ વિચારવું તે ભાવદ્વાર.

૯—સિદ્ધના ૧૫ ભેદમાંથી કયા ભેદવાળા સિદ્ધ યતા એક બીજાથી કેટલા ઓછા-વધતા છે ? તે સંબંધિ વિચાર કરવો તે અરુપ-વહુત્વદ્વાર

જૈનશાસ્ત્રોમાં પદાર્થોની વિચારણા માટે જિજ્ઞાસુઓની શંકાઓના જવાબ રૂપમાં જુદા-જુદા માર્ગો બતાવ્યા હોય છે. તેને અનુયોગ કહે છે. એવા અનુયોગ ઘણી જાતના હોય છે. તેમાંના અહીં બતાવેલા ૯ અનુયોગો વિશેષ પ્રચારમાં છે. અને સામાન્ય રીતે દરેક પદાર્થોના તે અનુયોગોથી વિચાર ચલાવી શકાય છે, નવતત્ત્વની વિચારણા વખતે ખાસ કરીને મોક્ષતત્ત્વનું સ્વરૂપ એ નવ અનુયોગો દ્વારા સમજાવ્યું છે. તેથી તેને તેના ભેદ કહ્યા છે. ખરી રીતે એ ૯ મા તત્ત્વના જ ૯ ભેદો નથી, દરેકને લાગુ પડે છે.

સત્પદપ્રરૂપણા

સંતં સુદ્ધપયત્તા વિજ્જંતં સ્વકુસુમંવ ન અસંતં ।
મુક્ષત્તિ પયં તસ્સ ઉ, પરૂવણા મગ્ગણાઈર્હિ ॥૪૪॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

સત, શુદ્ધપદત્વાદિષ્ઠમાનં, સ્વકુસુમવત્ ન અસત્

“મોક્ષ” ઇતિ પદં તસ્ય તુ, પરૂવણા માર્ગણાદિભિઃ ॥ ૪૪ ॥

સંત-સત્-વિદ્યમાન
 સુદ્ધ-શુદ્ધ-એક
 પયત્તા-પદપણું, પદરૂપ હોવાથી
 વિજ્જંતં-વિદ્યમાન છે.
 સ્વ-આકાશના
 કુસુમંઞ્વ-પુષ્પની પેઠે
 ન-નથી
 અસંતં-અવિદ્યમાન, અછતું.
 અસત્

મુક્ત-મોક્ષ
 સ્તિ-ધૃતિ-એ
 પયં-પદ, શુદ્ધ પદ છે.
 તસ્સ-તે મોક્ષપદની (મોક્ષ
 તત્ત્વની)
 હ-વળી
 પરૂવણા-પ્રરૂપણા
 મગ્ગણાર્હિ-૧૪ માર્ગણાદિવડે
 (કરાય છે.)

અ-વચ સહિત પદઞ્છેદ

સંતં, સુદ્ધ પયત્તા વિજ્જંતં, સ્વકુસુમંઞ્વ ન અસંતં,
 “મુક્ત” સ્તિ પયં, હ મગ્ગણાર્હિ તસ્સ પરૂવણા

ગાથાર્થ :—

“મોક્ષ” સત્ છે.=શુદ્ધપદ હોવાથી વિદ્યમાન છે. આકાશના
 ફુલની પેઠે અવિદ્યમાન નથી—“મોક્ષ” એ જ્ઞાતનું પદ છે. અને
 માર્ગણા વડે તેની વિચારણા થાય છે.

વિશેષાર્થ :-

ન્યાયશાસ્ત્રમાં કોઈપણ વસ્તુ સાબિત કરી આપવા માટે પાંચ
 અવયવવાળા વાક્યનો પ્રયોગ થાય છે. ૧ લા અવયવમાં-જેમાં, અને
 જે સાબિત કરવાનું હોય તે આવે છે, તે પ્રતિજ્ઞા. ૨ જ્ઞામાં સાબિતીનું
 કારણ આપવામાં આવે છે, તે હેતુ. ૩ જ્ઞામાં તેને અનુકૂળ કે
 વિરુદ્ધ પ્રકારનો દાખલો હોય છે. તે ઉદાહરણ. ૪ થામાં ઉદાહરણ
 પ્રમાણે ઘટાવવાનું હોય છે, તે ઉપનય. ૫ મામાં પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે
 સાબિતી જાહેર કરવાની હોય છે. તેને નિગમન કહે છે. અહીં મોક્ષ
 સાબિત કરવા માટે ગાથામાં સંક્ષેપથી એ પાંચ અવયવોનો પ્રયોગ
 કર્યો છે. તે આ પ્રમાણે—

પ્રતિજ્ઞા-મોક્ષ, સત્ છે.

હેતુ-શુદ્ધ=એકલા પદના અર્થરૂપ હોવાથી વિદ્યમાન છે.

ઉદાહરણ-જે જે એક પદો હોય, તેના અર્થો હોયજ. જેમકે:- થોડો, ગાય, વગેરે. એક એક પદો છે, માટે તેના પદાર્થો પણ છે. તેમજ જે જે શુદ્ધ=એકલાં પદો નથી, પણ જોડાયેલ પદો છે-તેના અર્થો હોય કે ન પણ હોય. રાજપુત્ર એ અશુદ્ધ પદ છે. છતાં તેનો અર્થ છે; અને આકાશનું કુલ, તેનો અર્થ નથી. તેવું આ અસત નથી. આવી વિરુદ્ધ ઘટનાવાળું ઉદાહરણ ગાથામાં આપ્યું છે.

ઉપનય-“ મોક્ષ ” એ શુદ્ધ પદ છે. માટે તેનો અર્થ છે.

નિગમન-તે મોક્ષ પદના અર્થરૂપ જે પદાર્થ તેજ મોક્ષ. અહીં ઉપનય અને નિગમન એકી સાથે ટુંકામાં કહ્યા છે. એ રીતે મોક્ષની હયાતી સાબિત થઈ ચૂક્યા પછી માર્ગણા વગેરેથી તેની વિચારણા કરવાથી તેના સ્વરૂપની વિસ્તારથી સાબિતીઓ મળે છે. અને દ્રવ્યપ્રમાણ વગેરે પણ હયાતી સાબિત હોય તેજ વિચારી શકાય છે.

પ્રશ્ન-અહિં ડિત્થ, કત્થ, ઇત્યાદિ કલ્પિત એક-એક પદવાળા પણ પદાર્થ નથી. તેમ એક પદવાળું મોક્ષ પણ નથી, એમ માનવામાં શું વિરુદ્ધ છે ?

ઉત્તર-જે શબ્દનો અર્થ કે વ્યુત્પત્તિ થઈ શકે તે પદ કહેવાય. પણ અર્થશૂન્ય શબ્દને પદ કહેવાય નહિ. અને સિદ્ધ અથવા મોક્ષ એ શબ્દ તો અર્થ અને વ્યુત્પત્તિ યુક્ત છે, માટે પદ કહેવાય છે, પરન્તુ ડિત્થ, કત્થ ઇત્યાદિ શબ્દો અર્થ શૂન્ય છે, માટે પદ ન કહેવાય. માટે તે પદોવાળી વસ્તુ પણ નથી. પરન્તુ સિદ્ધ, મોક્ષ એ તો પદ છે. અને તેથી તેની વસ્તુ પણ છે.

૧૪ મૂળમાર્ગણાઓ

ગઈ ઈંદિણ અ કાણ, જાણ વેણ કસાય નાણે અ ।
સંજમ દંસણ લેસા, ભવ સમ્મે સન્નિ આહારે ॥૫૫॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

ગતિરિન્દ્રિયં ચ કાયઃ, યોગો વેદઃ કષાયો જ્ઞાનં ચ
સંયમો દર્શનં લેશ્યા, ભવ્યઃ સમ્યક્ત્વં સંચ્યાહારઃ ॥૪૫॥

શબ્દાર્થ :

ગદ્-ગતિ	સંજમ-ચારિત્ર
ઈન્દ્રિય-ઈન્દ્રિય	દંસણ-દર્શન
કાણ-કાય	લેસા-લેશ્યા
જોણ-યોગ	ભવ-ભવ્ય
વેણ-વેદ	સમ્મે-સમ્યક્ત્વ
કસાય-કષાય	સન્નિ-સંશિ
નાણે-જ્ઞાન	આહારે-આહાર

અન્વય સહિત પદ્મછેદ

ગાથાવત્—

ગાથાથ :

ગતિ, ઈન્દ્રિય, કાય, યોગ, વેદ, કષાય, જ્ઞાન, ચારિત્ર, દર્શન, લેશ્યા, ભવ્ય, સમ્યક્ત્વ, સંશિ અને આહાર.

વિશેષાર્થ :-

માર્ગણા એટલે શોધન, જૈન શાસ્ત્રમાં કોઈ પણ પદાર્થનો વિસ્તારથી વિચાર સમજવાને માટે, એટલે કે તે પદાર્થનું ઊંડું તત્ત્વ-રહસ્ય-સ્વરૂપ શોધવા માટે આ ૧૪ સ્થાનો ઉપર ઘટના કરવામાં આવે છે. તે પણ એક રીતે એક જાતના અનુયોગજ છે.

માર્ગણાઓના પેટા પદો

(૧) ગતિ ૪

- ૧ દેવગતિ
- ૨ મનુષ્ય ગતિ
- ૩ તિર્થંચ ગતિ
- ૪ નરક ગતિ

(૨) ઈન્દ્રિય ૫

- ૧ એકેન્દ્રિય જાતિ
- ૨ દ્વીન્દ્રિય જાતિ
- ૩ ત્રીન્દ્રિય જાતિ
- ૪ ચતુરિન્દ્રિય જાતિ
- ૫ પંચેન્દ્રિય જાતિ

(૩) કાય (૬)

- ૧ પૃથ્વીકાય
- ૨ અપ્કાય
- ૩ તેજકાય
- ૪ વાયુકાય
- ૫ વનસ્પતિકાય
- ૬ ત્રસકાય

(૪) યોગ (૩)

- ૧ મનોયોગ
- ૨ વચનયોગ
- ૩ કાયયોગ

(૫) વેદ ૩

- ૧ સ્ત્રી વેદ
- ૨ પુરુષવેદ
- ૩ નયુંસકવેદ

(૬) કષાય ૪

- ૧ ક્રોધ
- ૨ માન
- ૩ માયા
- ૪ લોભ

(૭) જ્ઞાન ૮	(૮) સંયમ ૭	(૯) દર્શન ૪
૧ મતિજ્ઞાન	૧ સામાયિક ચારિત્ર	૧ ચક્ષુદર્શન
૨ શ્રુતજ્ઞાન	૨ છેદોપસ્થાપન ચા૦	૨ અચક્ષુદર્શન
૩ અવધિ જ્ઞાન	૩ પરિકાર વિશુદ્ધિ	૩ અવધિદર્શન
૪ મન:પર્યવજ્ઞાન	૪ સૂક્ષ્મસંપરાય ચા૦	૪ કેવલદર્શન
૫ કેવળજ્ઞાન	૫ યથાખ્યાત ચારિત્ર	
૬ મતિઅજ્ઞાન	૬ દેશવિરતિ ચારિત્ર	
૭ શ્રુતઅજ્ઞાન	૭ અવિરતિ ચારિત્ર	
૮ વિભંગ જ્ઞાન		

(૧૦) લેહ્યા ૬	(૧૧) મઘ્ય ૨	(૧૨) સમ્યક્ત્વ ૬
૧ કૃષ્ણલેહ્યા	૧ ભવ્ય	૧ ઉપશમ
૨ નીલલેહ્યા	૨ અભવ્ય	૨ ક્ષયોપશમ
૩ કાપોતલેહ્યા		૩ ક્ષાયિક
૪ તેજલેહ્યા		૪ મિશ્ર
૫ પદ્મલેહ્યા		૫ સાસ્વાદન
૬ શુકલલેહ્યા		૬ મિથ્યાત્વ

(૧૩) સંજ્ઞિ ૨	(૧૪) આહાર ૨
૧ સંજ્ઞિ	૧ આહાર
૨ અસંજ્ઞિ	૨ અનાહાર*

એ દરેકમાંની કોઈપણ એક મૂળ માર્ગાણામાં સર્વ સંસારી જીવોનો સમાવેશ થઈ જાય છે.

*એ ૬૨ ભેદોના સંક્ષિપ્ત અર્થ

૧ ગતિમાર્ગાણા ૪—ભવનપતિ, વ્યન્તર, જ્યોતિષી અને વૈમાનિક એ ચાર પ્રકારમાંની કોઈપણ દેવપણાની પરિસ્થિતિ તે ૧ દેવગતિ, મનુષ્યપણું પ્રાપ્ત થવું તે ૨ મનુષ્ય ગતિ, પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ, વનસ્પતિ, ક્ષીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય, પશુ, પક્ષી મત્સ્ય, આદિક યોનિઓમાં ઉત્પન્ન થવું તે ૩ તિર્યંચ ગતિ અને રતન-પ્રભાદિ સાત પૃથ્વીઓમાં નારકી પણે ઉપજવું તે નરકગતિ.

૨ જાતિ માર્ગાણા ૫—સ્પર્શનેન્દ્રિય, રસનેન્દ્રિય, ઘ્રાણેન્દ્રિય, ચક્ષુરિન્દ્રિય અને શ્રોત્રેન્દ્રિય પાંચ ઇન્દ્રિયોમાંથી અનુક્રમે ૧-૨-૩-૪-૫

ઇન્દ્રિયવાળા જીવ, તે એકેન્દ્રિય જાતિ, દ્વીન્દ્રિય જાતિ, ઇત્યાદિ-યાવત્ પંચેન્દ્રિય જાતિ કહેવાય.

૩ કાય માર્ગણા ૬—પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ, વનસ્પતિ રૂપ કાય=શરીરો અને હાલી ચાલી-શકે તેવી કાયા=શરીરો ધારણ કરે તે જીવો અનુક્રમે પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, તેડકાય, વાયુકાય, વનસ્પતિ કાય અને ત્રસકાય.

૪ યોગ માર્ગણા ૩—વિચાર વખતે પ્રવર્તતું આત્માનું સ્ફૂરણ તે મનોયોગ, વચનોચ્ચાર વખતે પ્રવર્તતું આત્માનું સ્ફૂરણ તે વચન-યોગ, કાયાની સ્થૂલ-સૂક્ષ્મ ચેષ્ટાથી પ્રવર્તતું આત્માનું સ્ફૂરણ તે કાયયોગ.

૫ વેદ માર્ગણા ૩—સ્ત્રીજાતને થતો પુરુષ સંગનો અભિલાષ તે સ્ત્રીવેદ, પુરુષ જાતને થતો સ્ત્રીસંગનો અભિલાષ તે પુરુષવેદ, અને ત્રીજી જાતને સ્ત્રી તથા પુરુષ એ બન્નેના સંગનો અભિલાષ તે નપુંસકવેદ.

૬ કુપાય માર્ગણા ૪—ખેદ ઇર્ષ્યા, ગુસ્સાની લાગણી તે ક્રોધ, ગર્વની લાગણી તે માન, ઇર્ષ, કપટની લાગણી તે માયા, અને ઇચ્છા, તૃષ્ણા, મમતાની લાગણી તે લોભ. આ ચારેય લાગણીઓ એવી છે કે તે પ્રગટ થાય ત્યારે અવશ્ય નવાં કર્મો બંધાયજ છે, કર્મબંધનો મોટો આધાર તેની ઉપર છે. માટે તે કષાય કહેવાય છે.

૮ જ્ઞાન માર્ગણા ૮—મન અને ઇન્દ્રિયોના પદાર્થ સાથેના સંબંધથી જે (અર્થ) સંજ્ઞા રહિત હોય તે (પણ) યથાર્થ જ્ઞાન થાય તે મતિજ્ઞાન, તથા મન અને ઇન્દ્રિયોના સંબંધથી શ્રુતને અનુસારે (શાસ્ત્રાનુસારી) અર્થની સંજ્ઞાવાળું જે યથાર્થ જ્ઞાન થાય તે શ્રુતજ્ઞાન, અમુક હદ સુધીનું રૂપી પદાર્થનું (પુદ્ગલ દ્રવ્યનું) જે જ્ઞાન ઇન્દ્રિય અને મનની મદદ વિના આત્મસાક્ષાત્—પ્રત્યક્ષ થાય તે ૩ અવધિજ્ઞાન, આ દ્વીપમાં રહેલા સંજ્ઞિ પંચેન્દ્રિય પ્રાણીઓના મનોગત વિચાર જાણી શકાય તેનું જ્ઞાન તે મનઃપર્યવજ્ઞાન છે. આ મનઃપર્યવ જ્ઞાનમાં પણ આત્માને ઇન્દ્રિય તથા મનની જરૂર હોતી નથી, માટે એ પણ આત્મસાક્ષાત્ જ્ઞાન છે. તથા સર્વ પદાર્થનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન તે ૫ કેવલજ્ઞાન. આ જ્ઞાન પણ મન અને ઇન્દ્રિયો વિના આત્મસાક્ષાત્ થાય છે.

એ ૫ પ્રકારનાં જ્ઞાન છે, અને ૩ પ્રકારનાં અજ્ઞાન તે પણ જ્ઞાનના ભેદમાં ગણાય છે, તેથી ૮ જ્ઞાન કહેવાય છે. અજ્ઞાનમાં અ=ઉલટું વિપરીત અથવા ઉતરતા દરજ્જાનું જ્ઞાન તે અજ્ઞાન કહેવાય. પરન્તુ

(અ એટલે અભાવ એવા અર્થથી) જ્ઞાનનો અભાવ તે અજ્ઞાન એમ નહિ, આ જ્ઞાન મિથ્યાત્વ યુક્ત હોવાથી અજ્ઞાન કહેવાય છે, માટે મિથ્યા-દૃષ્ટિઓનું જ્ઞાન તે અજ્ઞાન અને સમ્યગ્દૃષ્ટિઓનું જ્ઞાન તે જ્ઞાન કહેવાય.

પ્રશ્ન—સમ્યગ્દૃષ્ટિની પેઠે મિથ્યાદૃષ્ટિઓ પણ “ઘટને ઘટ” “પટને પટ” ઇત્યાદિ વસ્તુના છતાં (વિદ્યમાન) ધર્મ કહે છે, પરંતુ “ઘટને પટ” તથા “પટને ઘટ” એમ વિપરીત સમજતા અને કહેતા પણ નથી તેા પણ એકને જ્ઞાન કહેવું અને બીજાને અજ્ઞાન કહેવું એ પક્ષપાત કેમ ?

ઉત્તર—તેમાં પક્ષપાત નથી. ખરી વસ્તુસ્થિતિ છે. ઘડો જેમ એક દૃષ્ટિથી ઘડો છે. તેમ બીજી દૃષ્ટિથી તેના બીજા અનેક સ્વરૂપો છે. મિથ્યાદૃષ્ટિવાળાના ધ્યાનમાં એ બીજાં અનેક સ્વરૂપો હોતાં નથી. અને સમ્યગ્દૃષ્ટિ જે વખતે ઘડાને ઘડો કહે છે. તે વખતે તેનાં બીજાં સ્વરૂપો તેના ખ્યાલમાં હોય છે, અને મિથ્યાદૃષ્ટિ ઘડાને ઘડો જ કહે છે, —તેનો અર્થ એ કે બીજાં સ્વરૂપોનું તેનું અજ્ઞાન છે. એટલે ઘડાને જેવો છે, તેવો તે જાણતો નથી. આજ કારણથી વ્યવહારમાં ઘણી સાચી વસ્તુને ખોટી અને ખોટીને સાચી માની બેસે છે. જેથી અનર્થપરંપરા વધે છે, દૃષ્ટિ એટલે ખ્યાલ—ઉદ્દેશ. ખોટા ખ્યાલ કે ઉદ્દેશવાળો માણસ તે મિથ્યાદૃષ્ટિ, અને સાચા ખ્યાલ કે ઉદ્દેશવાળો માણસ તે સમ્યગ્દૃષ્ટિ. આ ભેદ સહેજે સમજાય તેવો છે.

મિથ્યાદૃષ્ટિનાં મતિ, શ્રુત અને અવધિજ્ઞાન. તે મતિજ્ઞાન, શ્રુત-અજ્ઞાન અને વિમજ્જ્ઞાન કહેવાય છે. વિ=વિરુદ્ધ. મજ્જ=બોધ જેમાં તે વિમજ્જ્ઞાન.

ખુલાસો:—શ્રુતજ્ઞાનમાં એ સમજવાનું છે કે રામાયણ—ભારત-વેદ વગેરે શાસ્ત્રોના પ્રણેતા મિથ્યાદૃષ્ટિઓ છતાં તેને જે રીતે સમજવા બેઠાં એ તે રીતે સમજી લેનાર સમ્યગ્દૃષ્ટિ, તેને શાસ્ત્રોનું સમ્યક્શ્રુત ગણાય છે અને આચારાંગ વગેરે શાસ્ત્રોના પ્રણેતા સમ્યગ્દૃષ્ટિઓ છતાં મિથ્યાદૃષ્ટિ તેને યથાર્થ રીતે ન જાણી શકે તે મિથ્યાદૃષ્ટિઓને આચારાંગાદિકથી થતું જ્ઞાન તે મિથ્યાજ્ઞાન—શ્રુત અજ્ઞાન ગણાય છે.

મિથ્યાદૃષ્ટિને છેલ્લાં બે જ્ઞાન ન થાય માટે તેનાં અજ્ઞાન નથી હોતાં.

૮ સંયમ માર્ગણા ૭—સંવરતત્ત્વના પાંચ ચારિત્રના અર્થમાં કહેલી છે. ત્યાંથી જાણવી. સામાયિક, છેદોપસ્થાપનીય, પરિહાર વિશુદ્ધિ, સૂક્ષ્મ સંપ્રસાય, યથાખ્યાત, દેશવિરતિ, અને અવિરતિ

૯ દર્શન માર્ગણુ ૪—ચક્ષુથી થતો સામાન્ય ધર્મનો ઓધ, તે ચક્ષુદર્શન, ચક્ષુ સિવાયની ૪ ઇન્દ્રિયો અને મન, એ ૫ થી થતો સામાન્ય ધર્મનો ઓધ, તે ૨ અચક્ષુદર્શન, ૩ અવધિજ્ઞાનીને રૂપી પદાર્થ જાણવામાં થતો સામાન્ય ધર્મનો ઓધ, તે અવધિદર્શન, અને કેવળજ્ઞાનીને સર્વે પદાર્થના સર્વ ભાવ જાણવામાં થતો સામાન્ય ધર્મનો ઓધ, તે ૪ કેવલદર્શન, અહિં સામાન્ય ધર્મના ઉપયોગનું કારણ તે દર્શન અને વિશેષ ધર્મના ઉપયોગનું કારણ તે જ્ઞાન.

૧૦ લેશ્યા માર્ગણુ ૬—લેશ્યા-સ્વભાવનું અંધારણ. દરેક પ્રાણીને જન્મથીજ અમુક પ્રકારની પરિણતિવાળો સ્વભાવ અંધાય છે. તે લેશ્યા છે, તેની અલ્પતા, તીવ્રતા તથા શુભાશુભવર્ણાથી સામાન્ય રીતે છ પ્રકાર પડે છે. સ્વભાવ તે ભાવ લેશ્યા. અને તેમાં નિમિત્તભૂત કૃષ્ણાદિ પુદ્ગલો તે દ્રવ્ય લેશ્યા.

અહિં લેશ્યા પુદ્ગલસ્વરૂપ હોવાથી શુભ વર્ણ, શુભ ગંધ, શુભ રસ અને શુભ સ્પર્શવાળી હોય તે શુભલેશ્યા અને અશુભવર્ણાદિ યુક્ત હોય તે અશુભલેશ્યા છે.

તથા પુદ્ગલસ્વરૂપ દ્રવ્યલેશ્યા જે કે વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ એ ચારે શુભ યુક્ત છે. તે પણ શાસ્ત્રમાં વર્ણની મુખ્યતાએ વર્ણ લેદથી લેશ્યાના પણ ૬ લેદ કહ્યા છે, તે આ પ્રમાણે—કૃષ્ણવર્ણ યુક્ત પુદ્ગલમય ૧ કૃષ્ણલેશ્યા, નીલ (લીલા) વર્ણનાં પુદ્ગલવાળી ૨ નીલ-લેશ્યા, લીલો અને લાલ એ વર્ણની મિશ્રતાવાળી અથવા કબૂતર સરખા વર્ણવાળી ૩ કાપોતલેશ્યા, લાલ વર્ણયુક્ત પુદ્ગલવાળી ૪ તેજોલેશ્યા, પીળા વર્ણવાળી ૫ પીતલેશ્યા, અને પ્રવેત વર્ણવાળી ૬ શુક્લલેશ્યા, એ છ લેશ્યાઓમાંની પહેલી ૩ અશુભ પરિણામવાળી હોવાથી અશુભ, બીજી ૩ શુભ પરિણામવાળી હોવાથી શુભલેશ્યા છે, તથા અનુક્રમે છએ લેશ્યાઓ અધિક અધિક વિશુદ્ધ પરિણામવાળી છે, એ ૬ લેશ્યાઓના ૬ પ્રકારના પરિણામને અંગે શાસ્ત્રમાં જ'બૂદ્ધિ ખાનાર ૬ વટેમાર્ગીનું દષ્ટાંત કહ્યું છે. તે આ પ્રમાણે—

જંબૂફલ મહક ૬ મુસાફરનું દષ્ટાન્ત-કોઈ નગર તરફ જતાં અરણ્યમાં આવી પડેલા ભૂખ્યા થયેલા ૬ મુસાફરો પાકી ગયેલા બાંબૂઓથી નમી પડતું એક મહાન બાંબૂવૃક્ષ જોઈને તેઓ પરસ્પર બાંબૂ ખાવાનો વિચાર કરવા લાગ્યા:—તેમાંના પહેલાએ કહ્યું કે “ આ

આખા વૃક્ષનેજ મૂળમાંથી ઉખેડી નીચે પાડીએ (એ કૃષ્ણલેશ્યાનો પરિણામી)” ધીબએ કહ્યું:-મોટી મોટી શાખાઓ તોડી નીચે પાડીએ (એ નીલલેશ્યાનો પરિણામી).” ત્રીબએ કહ્યું-“નાની નાની શાખાઓ નીચે પાડીએ (એ કાપોતલેશ્યાનો પરિણામી),” ચોથાએ કહ્યું—“બાંબૂના ગુચ્છા નીચે પાડીએ (એ તેજોલેશ્યાનો પરિણામી) પાંચમાએ કહ્યું કે ગુચ્છાઓમાંથી પાકાં બાંબૂજ ચુંટી ચુંટીને નીચે નાંખીએ (એ પદ્મલેશ્યાનો પરિણામી).” અને છઠ્ઠાએ કહ્યું કે બાંબુ ખાઈને ક્ષુધા મટાડવી એજ આપણે ઉદ્દેશ છે. તો આ નીચે ભૂમિ ઉપર સ્વતઃ ખરી પડેલાં બાંબુજ વીણીને ખાઈએ, કે જેથી વૃક્ષછેદનનું પાપ કરવાની જરૂર પણ ન રહે.” (એ શુક્લલેશ્યાના પરિણામવાળો બાણવો.) એ પ્રમાણે અનુક્રમે વિશુદ્ધ-વિશુદ્ધલેશ્યા પરિણામો એ દૃષ્ટાંતને અનુસારે વિચારવા. અહીં છ ચોરોનું પણ દૃષ્ટાંત વિચારવું.

૧૧ ભવ્ય માર્ગણા ૨-જગતમાં કેટલાક જીવો દેવ-ગુરુ-ધર્મની સામગ્રી મળ્યે કર્મરહિત થઈ મોક્ષપદ પામી શકે એવી યોગ્યતાવાળા છે, તે સર્વે મન્વ્ય કહેવાય અને કેટલાક માર્ગમાં કાંગડું જેટલા અને જેવા અદ્વ જીવો એવા પણ છે, કે જેઓ દેવ-ગુરુ-ધર્મની સંપૂર્ણ સામગ્રી મળવા છતાં પણ કર્મરહિત થઈ મોક્ષપદ પામી શકે નહિ તેવા સર્વ જીવો અમન્વ્ય કહેવાય. એ ભવ્યત્વ તથા અભવ્યત્વ જીવનો અનાદિ સ્વભાવ છે. પરન્તુ સામગ્રીના બળથી નવો સ્વભાવ ઉત્પન્ન થતો નથી. તથા અભવ્ય જીવો તો આટામાં લૂણ જેટલા અદ્વ જ છે અને ભવ્ય

૧. અભવ્ય જીવો મોક્ષપદ નથી પામતા એટલુંજ નહિ, પરન્તુ નીચે લખેલા ઉત્તમ ભાવો પણ નથી પામતા.

ઈન્દ્રપણું, અનુત્તર દેવપણું, ચક્રવર્તિપણું, વાસુદેવપણું, પ્રતિવાસુદેવપણું, બળદેવપણું, નારદપણું, કેવલિ હસ્તે દીક્ષા, ગણધર હસ્તે દીક્ષા, સંવત્સરી દાન, શાસન અધિષ્ઠાયક દેવ-દેવીપણું, લોકાન્તિક દેવપણું, યુગલિક દેવોના અધિપતિપણું, ત્રાયત્ત્રિંશત દેવપણું, પરમાધામીપણું, યુગલિક મનુષ્યપણું, પૂર્વધર લબ્ધિ, આહારક લબ્ધિ. પુત્રક લબ્ધિ, સંભિન્નશ્રીતોલબ્ધિ, ચારણ લબ્ધિ, મધુસર્પિ લબ્ધિ, ક્ષીરાસવ લબ્ધિ, અક્ષીણ મહાનસી લબ્ધિ, જિનેન્દ્ર પ્રતિમાને ઉપયોગી પૃથ્વીકાયાદિપણું, ચક્રવર્તિના ૧૪ રત્નપણું, સમ્યગ્ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, શુકલપક્ષીપણું, જિનેન્દ્રના માતા-પિતાપણું, યુગપ્રધાનપણું, ઇત્યાદિ (ઇતિ અભવ્યકુલકે.)

જીવો તેથી અનન્ત ગુણા છે. પુનઃ ભવ્ય જીવોમાં પણ ઘણા એવા જીવ છે કે જેઓ કોઈ કાળે ત્રસપણું પામવાના જ નથી, પરન્તુ સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિયમાં જ અનાદિ અનન્તકાળ સુધી જન્મ મરણ કર્યા કરશે, જેથી મોક્ષપદ પામવાના નથી પરન્તુ સ્વભાવે (યોગ્યતા વડે) તેો તેઓ ભવ્ય જ છે. કહ્યું છે કે—

અત્યિ અણંતા જીવા, જેહિં ન પત્તો તસાહ પરિણામો

ઉચ્ચવજ્જંતિ ચ્યંતિ અ, પુણોચિ તત્યેષ તત્યેષ ॥૧॥

અર્થ :-એવા અનન્તાનન્ત જીવો છે, કે જેઓએ ત્રસાદિ (દ્વીન્દ્રિયાદિ) પરિણામ પ્રાપ્ત નથી કર્યો, અને પુનઃ પુનઃ (વારંવાર) ત્યાંને ત્યાંજ (સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિયપણામાં જ) જન્મે છે, અને મરણ પામે છે. ॥૧॥

૧૨ સમ્યક્ત્વ માર્ગણા ૬

ઉપશમ, ક્ષાયિક, ક્ષાયોપશમિક, મિશ્ર, સાસ્વાદન અને મિથ્યાત્વ એ છ ભાવોનો આ માર્ગણામાં સમાવેશ થાય છે.

૧ ઉપશમ સમ્યક્ત્વ-અનન્તાનુબંધિ ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ, તથા સમ્યક્ત્વ મોહનીય, મિશ્રમોહનીય, અને મિથ્યાત્વમોહનીય એ ત્રણ દર્શન મોહનીય, એ સાત કર્મપ્રકૃતિઓની અંતર્મુદ્ધૂર્ત સુધી તદ્દન ઉપશાન્તિ થવાથી જે સમ્યગ્ભાવ પ્રગટ થાય છે, તે વખતે એ સાત કર્મો આત્મા સાથે હોય છે, પણ ભારેલા અગ્નિની માફક શાંત પડેલ હોવાથી પોતાની અસર બતાવી શકતાં નથી. આ સમ્યક્ત્વ એક ભવમાં ૨ વાર અને આખા સંસાર ચક્રમાં ૫ વાર પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. અંતર્મુદ્ધૂર્તથી વધારે વખત આ સમ્યક્ત્વ ન ટકે. અને લગભગ નિરતિચાર હોય છે.

૨ ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ-ઉપર કહેલી સાતેય કર્મપ્રકૃતિઓનો તદ્દન ક્ષય થવાથી આ સમ્યક્ત્વ પ્રગટ થાય છે, તેનો કાળ સાદિ અનન્ત છે. આ સમ્યક્ત્વ નિરતિચાર હોય છે.

૩ ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ-ઉપર કહેલી સાત પ્રકૃતિમાંથી છની ઉપશાન્તિ હોય, અને ફક્ત સમ્યક્ત્વ મોહનીય કર્મનો ઉદય થઈ ક્ષય થતો હોય છે, તેથી તેનું નામ ક્ષય અને ઉપશમ યુક્ત સમ્યક્ત્વ કહ્યું છે. તેનો વધારેમાં વધારે સાધિક ૬૬ સાગરોપમ કાળ છે. આ સમ્યક્ત્વીને શંકા-આકાંક્ષા વગેરે અતિચારોનો એટલા પુરતો સંભવ છે.

નવ. ૧૧

૪ મિશ્ર સમ્યક્ત્વ-ઉપર કહેલી સાતમાંની ક્રકત મિશ્ર મોહ-નીય કર્મની પ્રકૃતિ ઉદયમાં હોય, ખાકીની ઉપશાન્ત હોય, તે વખતે જે સમ્યગ્-મિથ્યારૂપ ભાવ ક્રકત અંતર્મુદૂર્ત સુધી હોય, તે મિશ્ર સમ્યક્ત્વ, તેથી જૈનધર્મ ઉપર ન રાગ ન દ્વેષ એવી સ્થિતિ હોય છે.

૫ સાસ્વાદન સમ્યક્ત્વ-ઉપર જણાવેલા અંતર્મુદૂર્તના વખતવાળા ઉપશમ સમ્યક્ત્વથી પડીને મિથ્યાત્વે પહોંચતાં પહેલાં એક સમયથી માંડીને ૬ આવલિકા સુધી સમ્યક્ત્વના ચર્તકચિત્-કાંઠકિ સ્વાદરૂપ આ સમ્યક્ત્વ હોય છે, પછી તુરત જ મિથ્યાત્વ પામે જ છે. જેમ ક્ષીરતું ભોજન કરીને કોઈપણ પ્રકારના ઉત્કલેશથી વમન થઇ જાય, છતાં તેને ક્ષીરનો જેમ કાંઠકિ સ્વાદ આવે છે. તે પ્રમાણે સ-સહિત, આસ્વાદ-સ્વાદ. સ્વાદસહિત હોય તે સાસ્વાદન.

૬ મિથ્યાત્વ-અનંતાનુબંધીય કષાયો અને મિથ્યાત્વ મોહ-નીયના ઉદયથી જે મિથ્યાભાવ પ્રગટે છે. તે મિથ્યાત્વ છે.

સમ્યક્ત્વ માર્ગણામાં સમ્યક્ત્વ શબ્દ સમ્યગ્ અને મિથ્યા એ અન્ને ભાવનો ઉપલક્ષણથી સંગ્રહ કરનાર છે. જેમ ભવ્ય, સંજ્ઞિ, આહારી નામ છતાં અભવ્ય; અસંજ્ઞિ-અણુહારી વગેરેનો સંગ્રહ થાય છે. એમ ઘણી માર્ગણાઓમાં સમજવું.

૧૩ સંજ્ઞિ માર્ગણા ૨-મન:પર્યાપ્તિથી અથવા દીર્ઘકાલિકી સંજ્ઞાથી વિશિષ્ટ મનોવિજ્ઞાનવાળા જીવો તે સંજ્ઞિ, અને વિશિષ્ટ મનોવિજ્ઞાન રહિત તે અસંજ્ઞિ.

૧૪ આહારી માર્ગણા ૨-ભવધારણીય શરીર લાયક *ઓજ આહાર, લોભ+આહાર, અને કવલાહાર એ ત્રણ પ્રકારમાંના યથાસં-ભવ આહારવાળા તે ૧ આહારી, અને એ ત્રણેય આહાર રહિત તે અનાહારી.

* અપર્યાપ્ત અવસ્થામાં તેજસ્ કાર્મણ શરીર વડે ગ્રહણ કરાતો આહાર તે ઓજઆહાર.

+ શરીર પર્યાપ્ત પૂર્ણ થયા પાદ ત્વયા—શરીર દ્વારા ગ્રહણ કરાતો આહાર તે લોભઆહાર.

÷ કોળીયાથી મુખદ્વારા લેવાતો આહાર તે કવલાહાર.

માર્ગણાઓમાં મોક્ષની પ્રરૂપણા

નરગઈ પર્ણિદિ તસ ભવ, સન્નિ અહક્વાય સ્વહઅસમ્મત્તે ।
મુક્ષોઽનાહાર કેવલ-દંસણનાણે, ન સેસેસુ ॥૪૬॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

નરગતિપંચેન્દ્રિયત્રસભવ્યસંજ્ઞિયથાખ્યાતક્ષાયિકસમ્યક્ત્વે
મોક્ષોઽનાહારકેવલદર્શનજ્ઞાને, ન શેષેષુ ॥૪૩॥

શબ્દાર્થ :—

નરગઈ-મનુષ્યગતિ
પર્ણિદિ-પંચેન્દ્રિય ભાતિ
તસ-ત્રસકાય
ભવ ભવ્ય
સન્નિ-સંજ્ઞિ
અહક્વાય-યથાખ્યાત ચારિત્ર
સ્વહઅસમ્મત્તે-ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વમાં

મુક્ષો-મોક્ષ છે
અનાહાર-અનાહાર
કેવલદંસણ-કેવળદર્શન
નાણે-કેવળજ્ઞાનમાં
ન-(મોક્ષ) નથી
સેસેસુ-શેષ માર્ગણાઓમાં

અન્વય સહિત પદરહેદ

નર-ગઈ, પર્ણિદિ, તસ, ભવ, સન્નિ, અહક્વાય, સ્વહઅ-સમ્મત્તે
અનાહાર, કેવલ-દંસણ-નાણે મુક્ષો સેસેસુ ન ॥૪૬॥

ગાથાર્થ :—

મનુષ્યગતિ, પંચેન્દ્રિય ભાતિ, ત્રસકાય, ભવ્ય, સંજ્ઞિ, યથાખ્યાત
ચારિત્ર, ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ, અનાહાર, કેવળદર્શન અને કેવળજ્ઞાનમાં
મોક્ષ છે, અને શેષમાં નથી ॥૪૬॥

વિશેષાર્થ :—

એ ૧૦ થી* શેષ રહેલી કષાય-વેદ-યોગ-અને લેશ્યા એ ચાર
માર્ગણામાં મોક્ષ હોય જ નહિ. કારણ કે-અકષાયી; અવેદી; અયોગી,
અને અલેશી અવસ્થાવાળા જીવને જ મોક્ષ હોય છે. એટલે ૪ મૂળ

* શ્રી અભયદેવસૂરિ રચિત નવતત્ત્વ ભાષ્યમાં ૧૪ માર્ગણામાં મોક્ષપદની
પ્રરૂપણા જુદી રીતે કહી છે. તે આ પ્રમાણે :—

અને પર ઉત્તર લેદોમાં મોક્ષની માર્ગણુ કરતાં વિચારણુ ઘટતી નથી એટલે મૂળ તથા ઉત્તર દશ માર્ગણુમાં જ મોક્ષની માર્ગણુ ઘટે છે.

અહિં સાર એ છે કે-મોક્ષમાં જ્વાની સંસારી જીવની છેલ્લી (૧૪ મા ગુણસ્થાનની શૈલેશી) અવસ્થામાં જે જે માર્ગણુ વિદ્યમાન હોય તે તે માર્ગણુમાં મોક્ષ છે એમ કહેવાય, અને શેષ માર્ગણુઓમાં મોક્ષનો અભાવ ગણાય. તથા સંજ્ઞિપણુ અને ભવ્યત્વ જ્ઞે કે અયોગી ગુણસ્થાને ^૧અપેક્ષાભેદથી શાસ્ત્રમાં કહ્યું નથી તે પણુ અહિં સંજ્ઞિપણુ અને ભવ્યત્વ ^૨અપેક્ષાપૂર્વકે ગ્રહણુ કર્યું છે એમ જાણવું.

॥ ૧ ઇતિ સત્પદપ્રરૂપણા દ્વાર ॥

દ્રવ્ય પ્રમાણુ અને ક્ષેત્ર અનુચેગદ્વાર

દ્વવપમાણે સિદ્ધા-ણં જીવદ્વવાણિ હંતિઽણંતાણિ ।
લોગસ્સ અસંઘિજ્જે, માગે ઇકો ય સવ્વેવિ ॥૪૭॥

તથ ય સિદ્ધા પંચમગણુ નાણે ય દંસણે સમ્મે
સંતિત્તિ સેસપસુ, પપસુ સિદ્ધે નિસેહિજ્જા ॥ ૧૨૨ ॥

ત્યાં સિદ્ધો પંચમ ગતિમાં (સિદ્ધિગતિમાં), તથા કેવળ જ્ઞાન, કેવળ દર્શન અને ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ એ ચાર માર્ગણુમાં સત્-વિદ્યમાન છે, અને તેથી શેષ ૧૦ મૂળ માર્ગણુઓમાં (અને ૫૮ ઉત્તર માર્ગણુમાં) સિદ્ધપણુનો નિષેધ જાણવો. આ સત્પદ પ્રરૂપણુ પણુ અપેક્ષાભેદથી યથાર્થ છે, કારણ કે અહિં સિદ્ધત્વ અવસ્થા આશ્રયીને માર્ગણુઓની પ્રરૂપણુ એ પ્રમાણે જ સંભવે છે.

૧-૨ “ભવ્યપણુ એટલે મોક્ષગતિને યોગ્ય ફેરફાર પામવાપણુ” એ અર્થવાણુ ભવ્યત્વ નિશ્ચયથી મોક્ષપદ પામવાની અવસ્થાવાળા કેવલિ ભગવંતને નથી, કારણ કે જીવ કેવળજ્ઞાન પામ્યો ત્યારથી મોક્ષપદ પામી ચૂક્યો, એમ જાણવાનું છે. તે ફરીથી મોક્ષ પામવાનો સંભવ ક્યાં છે ? એ અપેક્ષાએ કેવલી ભગવંતને તેમજ સિદ્ધ ભગવંતને પણુ ભવ્યત્વ નથી પણુ અભવ્યત્વ છે, ભવ્ય સંસારી જીવજ કેવળજ્ઞાન પામી મોક્ષે જઈ શકે. એ અપેક્ષાએ ભવ્ય માર્ગણુ સંભવે છે.

સંસ્કૃત અનુવાદ

દ્રવ્યપ્રમાણે સિદ્ધાનાં જીવદ્રવ્યાણિ ભવન્ત્યનન્તાનિ
લોકસ્યાસંખ્યેયભાગે, एकश्च सर्वेऽपि ॥ ૪૭ ॥

શબ્દાર્થ :-

દ્રવ્યપ્રમાણે-દ્રવ્ય પ્રમાણુ દ્વારમાં	લોકાસ-લોકના
સિદ્ધાણ-સિદ્ધના	અસંખિજ્જે-અસંખ્યાતમા
જીવદ્રવ્યાણિ-જીવદ્રવ્યો	ભાગે-ભાગે, ભાગમાં
અણંતાણિ-અનન્ત	ઇકકો-એક સિદ્ધ
હુન્તિ-છે.	સર્વેવિ-સર્વે સિદ્ધ

અન્વય સહિત પદ્મછેદ

ગાથાવત્—અણંતાણિ હુન્તિ સર્વે અવિ

ગાથાર્થ :-

સિદ્ધોના દ્રવ્ય પ્રમાણુ દ્વારમાં-અનન્ત જીવદ્રવ્યો છે; લોકના
અસંખ્યાતમા ભાગમાં એક અને સર્વે સિદ્ધો હોય છે. ॥ ૪૭ ॥

વિશેષાર્થ :-

સિદ્ધના જીવો અનન્ત છે, કારણ કે જઘન્યથી ૧ સમયને
અન્તરે અને ઉત્કૃષ્ટથી ૬ માસને અન્તરે અવશ્ય કેઈ જીવ મોક્ષે
જાય એવો નિયમ છે, તેમજ એક સમયમાં જઘન્ય ૧ તથા ઉત્કૃષ્ટથી
૧૦૮ જીવો મોક્ષે જાય, એ પણ નિયમ છે, અને એ પ્રમાણુ અનન્ત
કાળ વ્યતીત થઈ ગયો છે. માટે સિદ્ધ જીવો અનન્ત છે. (અન્યદર્શ-
નીઓ જે સદાકાળ ઇશ્વર એકજ છે એમ કહે છે. તે આ બીજા દ્વારની
પ્રજ્વળાથી અસત્ય છે એમ જાણવું)

॥ इति २ द्रव्य प्रमाण द्वार ॥

તથા સંજ્ઞિપણું મનોજ્ઞાનવાળા જીવને હોય છે. અને કેવલિ ભગવંતને તથા
સિદ્ધને (મતિજ્ઞાનાવરણીય ક્ષય થવાથી) મનોજ્ઞાનનો અભાવ છે. તેથી સંજ્ઞિ પણ
નથી. સંજ્ઞિજીવજ કેવળજ્ઞાન પામી મોક્ષે જઈ શકે એ અપેક્ષાએ સંજ્ઞિમાર્ગણા છે.

તથા ક્ષેત્રદ્વાર વિચારતાં-સિદ્ધના જીવો લોકના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલા ક્ષેત્રમાં રહ્યા છે, કારણ કે એક સિદ્ધની અવગાહના બધન્ય-થી ૧ હાથ ૮ અંગુલ હોય, અને ઉત્કૃષ્ટથી ૧ ગાઉનો છઠ્ઠો ભાગ એટલે ૩૩૩ ધનુષ ૩૨ અંગુલ અર્થાત્ ૧૩૩૩ હાથ અને ૮ અંગુલ એટલી ઉંચી અવગાહના હોય છે. અને એ ક્ષેત્ર લોકના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલું જ છે, માટે એકેક સિદ્ધ પણ લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં રહ્યા છે. તથા સર્વ સિદ્ધ આશ્રયી વિચારીએ તો ૪૫ લાખ યોજનવાળી સિદ્ધશિલા પૃથ્વી ઉપર એક યોજનને અન્તે ૪૫ લાખ યોજન તિર્યક્ (આડા) વિસ્તારવાળા ૧૧૬ (એક ષષ્ઠમાંશ) ગાઉ ઉર્ધ્વપ્રમાણ જેટલા આકાશક્ષેત્રમાં સિદ્ધ જીવો અલોકની આદિ અને લોકના અંતને સ્પર્શીને રહ્યા છે તે સર્વ ક્ષેત્ર પણ લોકના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલું છે, માટે સર્વ સિદ્ધ પણ લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં રહ્યા છે, એ પ્રમાણે એ રીતે ક્ષેત્ર દ્વાર કહ્યું (અન્ય દર્શનીઓ જે કહે છે કે દુષ્ટિવર એકજ છે અને તે પણ આ સચરાચર (ત્રસ-સ્થાવર તથા જડ-ચેતનમય) જગતમાં સર્વ સ્થાને વ્યાપી રહ્યો છે. તે આ ત્રીજા દ્વારની પ્રરૂપણાથી અસત્ય છે, એમ જાણવું)

इति ३ क्षेत्र द्वार ॥

સ્પર્શના, કાળ અને અન્તર અનુયોગ દ્વારો.

फुसणा अहिया कालो, इग सिद्ध पडुच्च साइओणंतो ।
पडिवायाभावाओ; सिद्धाणं अंतरं नत्थि ॥४८॥

संस्कृत अनुवाद

स्पर्शनाधिका कालः एकसिद्धं प्रतीत्य साद्यनन्तः
प्रतिपाताऽभावतः सिद्धानामन्तरं नास्ति ॥ ४८ ॥

अन्वय सङ्घित पदच्छेद

फुसणा अहिया कालो इग सिद्ध पडुच्च साइओणंतो
पडिवाय अभावाओ सिद्धाणं अंतरं नत्थि ॥ ४८ ॥

શબ્દાર્થ :—

ફુસણા-સ્પર્શના
અહિયા-અધિક છે.
કાલો-કાળ
ઇગ સિદ્ધ-એક સિદ્ધની
પહુચ્ચ-આશ્રયી, અપેક્ષાએ
સાહજોળંતો-સાદિ અનન્ત છે.

પઢિવાય-પ્રતિપાતના, પડવાના
(પુનઃસંસારમાં આવવાના)
અમાવાઓ-અભાવથી
સિદ્ધાણં-સિદ્ધોને
અંતરં-અન્તર
નત્થિ-નથી

ગાથાર્થ:-

સ્પર્શના અધિક છે, એક સિદ્ધને આશ્રયીને સાદિ અનંતકાળ છે, પડવાનો અભાવ હોવાથી સિદ્ધોમાં અંતર નથી.

વિશેષાર્થ:-

જેમ એક પરમાણુ એક આકાશપ્રદેશમાં સમાઈ રહ્યો છે તે ૧ આકાશ પ્રદેશની અવગાહના કહેવાય. અને તે પરમાણુને ચારે દિશાએ જ તથા ઊર્ધ્વ અને અધઃ એકેક આકાશ પ્રદેશ મળી સ્પર્શેલા ૬ પ્રદેશ અને પૂર્વોક્ત અવગાહનાનો ૧ પ્રદેશ મળી ૭ આકાશપ્રદેશની સ્પર્શના કહેવાય. તેમ પ્રત્યેક સિદ્ધને અવગાહનાક્ષેત્રથી સ્પર્શનાક્ષેત્ર અધિક હોય છે, તે કેવળ સિદ્ધને જ નહિ પરન્તુ પરમાણુ આદિ દરેક દ્રવ્ય માત્રને સ્પર્શના અધિક હોય છે. એ ક્ષેત્ર સ્પર્શના (આકાશ પ્રદેશ આશ્રયી સ્પર્શના) કહી, હવે સિદ્ધને સિદ્ધની પરસ્પર સ્પર્શના પણ અધિક છે, તે આ પ્રમાણે—

એક વિવક્ષિત સિદ્ધ જે આકાશપ્રદેશોમાં અવગાહી રહેલ છે, તે દરેક આકાશપ્રદેશમાં એકેક પ્રદેશની હાનિ-વૃદ્ધિએ અનન્ત અનન્ત ખીજ સિદ્ધ જીવો પણ તે સિદ્ધના આત્મપ્રદેશોને હીનાધિક આક્રમીને અવગાહ્યા છે. તે વિષમાવગાહી સિદ્ધ કહેવાય. તેમજ તે સિદ્ધની અવગાહનામાં તે અને તેટલા જ આકાશપ્રદેશોમાં સંપૂર્ણ અન્યૂનાતિરિક્તપણું-(હીનાધિકતા રહિત) ખીજ અનન્ત સિદ્ધ જીવો (તે સિદ્ધને) સંપૂર્ણ આક્રમીને (સ્પર્શીને-પ્રવેશીને) અવગાહ્યા છે, તે તુલ્ય અવગાહનાવાળા સિદ્ધો સમાવગાહી કહેવાય. તે વિવક્ષિત સિદ્ધને સમાવગાહી

સિદ્ધોની સ્પર્શના અનન્ત ગુણી છે, અને વિષમાવગડી સિદ્ધોની સ્પર્શના તેથી પણ અસંખ્યાત ગુણી છે. કારણ કે અવગાહના પ્રદેશો અસંખ્યાત છે. એ પ્રમાણે પરસ્પરસ્પર્શના અધિક (એટલે અનન્ત ગુણ) છે. એ રીતે બન્ને પ્રકારની સ્પર્શના અધિક કહી.

॥ इति ४ स्पर्शना द्वार ॥

હવે કાળદ્વાર-એક સિદ્ધ આશ્રયી વિચારતાં તે જીવ અથવા સિદ્ધ અમુક વખતે મોક્ષે ગયેલ છે. માટે સાદિ (આદિ સહિત) અને સિદ્ધ-પણુનો અન્ત નથી, માટે અનન્ત. એ પ્રમાણે એક જીવ આશ્રયી સાદિ અનન્ત કાળ બાણુવો, તથા સર્વે સિદ્ધ આશ્રયી વિચારતાં પહેલો કોણુ સિદ્ધ થયો તેની આદિ નથી, તેમજ જગતમાં સિદ્ધનો અભાવ ક્યારે થશે, તે પણ નથી. માટે સર્વ સિદ્ધ આશ્રયી અનાદિ અનન્ત કાળ બાણુવો.

॥ इति ५ काल द्वार ॥

તથા સિદ્ધને પડવાનો અભાવ છે, એટલે પુનઃ સંસારમાં આવવાનું નથી, માટે (પહેલું) સિદ્ધત્વ; ત્યારબાદ વચ્ચે સંસારિત્વ, ત્યારબાદ પુનઃ સિદ્ધત્વ, એ પ્રમાણે સંસારના) આંતરાવાણું સિદ્ધત્વ હોતું નથી. અહિં વચ્ચે બીજો ભાવ પામવો તે આંતર-આંતર કહેવાય, તેવું અન્તર કાલ અન્તર સિદ્ધને નથી. અથવા જ્યાં એક સિદ્ધ રહેલ છે, ત્યાંજ પૂર્વોક્ત રીતે સમાવગાહનાએ તથા વિષમાવગાહનાએ સ્પર્શના દ્વારમાં કહ્યા પ્રમાણે અનન્ત અનન્ત સિદ્ધો રહ્યા છે, માટે સિદ્ધોને એક બીજાની વચ્ચે અન્તર (ખાલી જગ્યા) નથી. એ રીતે ક્ષેત્ર આશ્રયી પરસ્પર અન્તર (ક્ષેત્ર અન્તર) પણ નથી. એ ૧ અન્તર દ્વાર કહ્યું.

અહિં અન્ય દર્શનકારો કહે છે કે-ઇશ્વર, પોતાના લક્ષ્ણોનો ઉદ્ધાર કરવાને અને પાપીઓનો શાસન કરવા માટે અનેકવાર અવતાર ધારણ કરે છે તે આ દ્વારથી સર્વથા અસત્ય અને અજ્ઞાનમૂળક છે, એમ બાણુવું.

॥ ६ इति अन्तर द्वार ॥

૧ નવતત્વ ભાષ્યની વૃત્તિમાં સિદ્ધ જીવોને આત્મપ્રદેશો ધન હોવાથી અન્તર-છિદ્ર નથી, એમ કહ્યું છે.

ભાગ અને ભાવ અનુયોગ દ્વાર.

સર્વજિયાણમણંતે ભાગે તે, તેસિં દંસણં નાણં ।

સ્વહૃ ભાવે, પરિણામિણ અ પુણ હોહ જીવત્તં ॥૪૧॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

સર્વજીવાનામનન્તે ભાગે તે, તેષાં દર્શનં જ્ઞાનમ્ ।

ક્ષાયિકે ભાવે, પારિણામિકે ચ પુનર્ભવતિ જીવત્વમ્ ॥ ૪૧ ॥

શબ્દાર્થ :-

સર્વ-સર્વ

જિયાણં-જીવોના

અણંતે-અનન્તમે

ભાગે-ભાગે છે,

તે-તે સિદ્ધ જીવો

તેસિં-તે સિદ્ધોત્તં

દંસણં-દર્શન (કેવળ દર્શન)

નાણં-(કેવળજ્ઞાન)

સ્વહૃ-ક્ષાયિક

ભાવે-ભાવતું છે

પરિણામિણ-પારિણામિક ભાવતું

અ-(છંદપૂર્તિ માટે)

પુણ-વળી, અને, પરન્તુ

હોહ-છે

જીવત્તં-જીવત્ત્વ, જીવિત

અન્વય સહિત પદ્મછેદ

તે સર્વ જિયાણં અણંતે ભાગે, તેસિં દંસણં નાણં

સ્વહૃ ભાવે, અ પુણ જીવત્તં પરિણામિણ હોહ ॥ ૪૧ ॥

ગાથાર્થ :-

તેઓ (સિદ્ધો) સર્વ જીવોને અનન્તમે ભાગે છે. તેઓતું જ્ઞાન અને દર્શન ક્ષાયિક ભાવે છે. અને જીવપણું પારિણામિક ભાવે છે.

વિશેષાર્થ :-

સિદ્ધ જીવો ને કે અલબ્ધથી અનન્ત ગુણ છે. તે પણ સર્વ સંસારી જીવોના અનન્તમા ભાગ જેટલા જ છે, એટલું જ નહિ, પરન્તુ-નિગોદના ને અસંખ્ય ગોળા અને એકેક ગોળામાં અસંખ્ય નિગોદ અને એકેક નિગોદમાં ને અનન્ત અનન્ત જીવ છે. તેવી એક

જ નિગોહના પણ અનન્તમા ભાગ જેટલા ત્રણે કાળના સર્વ સિદ્ધો છે. કહ્યું છે કે—

જહ્યા ય હોઙ્ પુચ્છા જિણાણ મગ્ગમિ, ઉત્તરં તહ્યા
ઇક્કસ્સ નિગોયસ્સવિ, અણંતભાગો ડ સિદ્ધિગઓ ॥ ૧ ॥

અર્થ:—જિનેશ્વરના માર્ગમાં—શાસનમાં જ્યારે જ્યારે જિનેશ્વરને પ્રશ્ન કરીએ ત્યારે ત્યારે એજ ઉત્તર હોય છે કે—એક નિગોહનો પણ અનન્તમો ભાગજ મોક્ષે ગયો છે.

॥ ઇતિ ૭ ભાગદ્વાર. ॥

૧ ઔપશમિક ભાવ—રાખમાં ઢાંકેલા અગ્નિ સરખી કર્મની (મોહનીય કર્મની) ઉપશાન્ત અવસ્થા (અનુદય અવસ્થા) તે ઉપશમ અને તેથી ઉત્પન્ન થયેલો આત્મપરિણામ તે ઔપશમિક ભાવ.

૨ ક્ષાયિક ભાવ—જળથી ખુઝાઇ ગયેલા અગ્નિ સરખો કર્મનો સર્વથા ક્ષય થવો તે ક્ષય, અને તેથી ઉત્પન્ન થયેલો આત્મપરિણામ તે ક્ષાયિક ભાવ.

૩ ક્ષાયોપશમિક ભાવ—ઉદયમાં પ્રાપ્ત થતા કર્મનો ક્ષય, તથા ઉદયમાં નહિં પ્રાપ્ત થયેલા (થતાં) કર્મોનો ઉદયના અભાવરૂપ ઉપશમ તે ક્ષાયોપશમ, અને તેથી ઉત્પન્ન થયેલો આત્મપરિણામ તે ક્ષાયોપશમિક ભાવ.

૪ ઔદાયિક ભાવ—કર્મનો ઉદય તે ઉદય અને કર્મના ઉદયથી ઉત્પન્ન થયેલો ગતિ, લેશ્યા, કષાય, આદિ જીવ પરિણામ (જીવની અવસ્થાઓ) તે ઔદાયિક ભાવ.

૫ પારિણામિક ભાવ—વસ્તુનો અનાદિ સ્વભાવ (અકૃત્રિમ સ્વભાવ અથવા સ્વાભાવિક સ્વરૂપ) તે પારિણામિક ભાવ.

એ ૫ ભાવમાં ઔપશમિક ભાવ ફક્ત મોહનીય કર્મનો જ હોય, ક્ષાયિક ભાવ આઠે કર્મનો હોય, ક્ષાયોપશમ ભાવ જ્ઞાના૦-દર્શના૦-મોહ૦ અન્ત૦ એ ૪ કર્મનો હોય, ઔદાયિક ભાવ આઠે કર્મનો (તથા જીવ રચિત ઔદારિકાદિ પુદ્ગલ સ્કંધોને પણ) હોય, અને પારિણામિક ભાવ સર્વ દ્રવ્યનો હોય.

औपशमिक
२ { सम्यक्त्व-१
 } चारित्र-१

औदयिक
२१

गति-४
उपाय-४
दिग्ग-३
मिथ्यात्व-१
अज्ञान-१
असंयम-१
संसारिपणु-१
दोश्या-६

क्षायिक
६

दान लब्धि
लाभ "
लोग "
उपलोग "
वीर्य "
केवण ज्ञान
केवण दर्शन
सम्यक्त्व
चारित्र

मति ज्ञान
श्रुत "
अवधि "
मनःपर्यव "
मति अज्ञान

श्रुत "
विलगं ज्ञान

पारिणामिक
३

शुचत्व
लव्यत्व
अलव्यत्व

क्षायोपशमिक
१८

अक्षुर्दर्शन
अअक्षुर्दर्शन
अवधिदर्शन
दानादिद्विधि-५
सम्यक्त्व
चारित्र
देशविरति

પ્રશ્ન:-સિદ્ધ પરમાત્માને જે ક્ષાયિક ભાવ છે, તે ક્ષાયિક ભાવના ૯ ભેદ હોવાને બદલે અહિં કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શન એ બે જ ક્ષાયિક ભાવ કેમ કહ્યા? તથા ભવ્યત્વ (૩૫ પારિણામિક ભાવ સિદ્ધને કેમ નહિં)?

ઉત્તર:-મૂળ ગાથામાં કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શન એ બે જ ક્ષાયિક ભાવ સિદ્ધ પરમાત્માને કહ્યા. તે આત્માના જ્ઞાન દર્શન ગુણની મુખ્યતાએ કહ્યા છે, તથા દર્શનનો અર્થ *સમ્યક્ત્વ પણ છે તેથી ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ પણ ગ્રહણ કરતાં શ્રી સિદ્ધમાં ૩ ક્ષાયિકભાવ આ ગાથામાં કહ્યા છે, તે પણ ખીજા ૬ ક્ષાયિક ભાવોનો સર્વથા નિષેધ ન જાણવો. શાસ્ત્રોમાં એ ૬ ક્ષાયિક ભાવો માટે અમુક અમુકનો નિષેધ અને ગ્રહણ બંને^૧ છે, તે પણ એકંદર દૃષ્ટિએ વિચારતાં તે

* શાસ્ત્રોમાં સમ્યક્ત્વ માટે દર્શન શબ્દ પ્રસિદ્ધ છે અને ધણા શાસ્ત્રકારોએ શ્રી સિદ્ધમાં ૩ ભાવ કહ્યા છે તેથી અહિં ગાથામાં કહેલા દ્વંસણં પદના ૨ અર્થ કરવામાં વિરોધ નથી.

૧ નવતત્ત્વની પ્રાચીન આચાર્યકૃત અવચૂરિ તથા સાધુરત્નસૂરિકૃત અવચૂરિ ઇત્યાદિ ગ્રંથોમાં સિદ્ધ પરમાત્માને ક્ષાયિક જ્ઞાન અને ક્ષાયિક દર્શન એ ૨ ભાવ જ કહ્યા છે, તેમાં પણ પ્રાચીન અવચૂરિમાં તે ૭ ભાવોનો સ્પષ્ટ અક્ષરોથી નિષેધ કહ્યો છે, તથા નવાંગવૃત્તિકાર શ્રી અભયદેવસૂરિકૃત નવતત્ત્વભાષ્યમાં, એ જ ભાષ્યની યશોદેવઉપાધ્યાયકૃત વૃત્તિમાં, શ્રી તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં, શ્રી આચારાંગ નિયુક્તિમાં અને મહાભાષ્યમાં ક્ષાં જ્ઞાન, ક્ષાં દર્શન અને ક્ષાં સમ્યક્ત્વ એ ભાવ કહ્યા છે, શેષ ૬ ભાવોનો સ્પષ્ટ નિષેધ કહ્યો છે. દિગંબર સંપ્રદાયના તત્ત્વાર્થ^૨ શ્લોકવાર્તિક તથા રાજવાર્તિકમાં ક્ષાં ત્રીય^૩ ૪ લઘ્વિ સિવાય ૫ ભાવ કહ્યા છે. (પરંતુ દાનાદિ ૪ લઘ્વિનો સ્પષ્ટ નિષેધ નથી) કાલ લોકપ્રકાશમાં મહાભાષ્ય પ્રમાણે ૩ ભાવ ગ્રહણ કર્યા છે. અને કેટલાક આચાર્યોના મતે નવે ક્ષાયિક ભાવ ગ્રહણ કર્યા છે.

એ દરેક વિસ્તાર અપેક્ષા રહિત નથી, તે પણ સંક્ષેપમાં એટલું જ સમજવું કે કોઈ ભાવ સગ્યપદેશપણાના (ઉપચરિતપણાના) કારણથી, કોઈ ભાવ કાર્યભાવના કારણથી અને કોઈ ભાવ સંસારી જીવના અંગે ગુણસ્થાનવૃત્તિના

સર્વે અપેક્ષાભેદ હોવાથી સિદ્ધ પરમાત્મામાં નવેય ક્ષાયિક ભાવ હોય એમ કહેવામાં પણ સર્વથા વિરોધ નથી, માટે અપેક્ષાએ સિદ્ધમાં ત્રણ અથવા નવેય ક્ષાયિક ભાવ પણ માનવા.

તથા મોક્ષે જવાને યોગ્ય હોય તે મઠ્ય કહેવાય અને સિદ્ધ

કારણથી ઇત્યાદિ કારણથી નિષેધેલા છે, અને આત્માના મુળ ગુણરૂપ જ્ઞાન, દર્શન અપેક્ષાથી પણ નિષેધાય નહીં. ગ્રહણ ધારણ યોગ્ય પાદર પરિણામી પુદ્ગલ સંધોના વિષયવાળી દાનાદિક ૪ લઙ્ઘિઓ કર્મપ્રકૃતિ આદિ ગ્રંથોમાં કહી છે, પુદ્ગલોના ગ્રહણ-ધારણનો અભાવ હોવાથી દાનાદિ કાર્યના અભાવની અપેક્ષાએ ૪ લઙ્ઘિઓ શ્રી સિદ્ધ પરમાત્મામાં નથી એમ કહી શકાય, તથા વિવિશેષથી જે ઈરયતિ પ્રેરયતિ-પ્રેરણા કરે તે વીર્ય એ વ્યુત્પત્તિ લક્ષણ શ્રી સિદ્ધ પરમાત્મામાં પ્રેરણા વૃત્તિના અભાવે ઘટતું નથી અથવા વીર્યનું લક્ષણ ક્રિયાવૃત્તિ તે શ્રી સિદ્ધમાં નથી, તેથી સિદ્ધ પરમાત્મામાં વીર્ય નથી. એમ કહી શકાય અને તેથી જ શ્રી ભગવતી સૂત્રના પહેલા શતકના ૮ મા ઉદ્દેશમાં “સિદ્ધા ણ અવિરિયા” એ સૂત્રની વૃત્તિમાં સકરણવોર્યાભાવાદવીર્યા: સિદ્ધા: (=યોગ વૃત્તિરૂપ કારણવીર્યના અભાવથી સિદ્ધો વીર્ય રહિત છે.) એમ કહ્યું છે તથા ચર્યત્તે ગમ્યતે અનેન નિર્વૃત્તૌ ઇતિ ચારિત્રમ એટલે જેનાવડે મોક્ષમાં જવાય તે ચારિત્ર અથવા અષ્ટવિધકર્મચયારિકતીકરણાત્ ચારિત્રમ એટલે આઠ પ્રકારના કર્મસંગ્રહનો (કર્મસમૂહનો) નાશ કરનાર હોવાથી ચારિત્ર કહેવાય, ઇત્યાદિ ચારિત્રનાં વ્યુત્પત્તિલક્ષણોમાંનું કોઈ પણ વ્યુત્પત્તિલક્ષણ શ્રી સિદ્ધમાં ઘટતું નથી. તેમજ ચારિત્રનાં ૫ ભેદોમાંનો કોઈ પણ ભેદ (અર્થાત્ ક્ષાયિક યથાખ્યાત ચારિત્ર પણ) શ્રી સિદ્ધોમાં છે નહિ તે કારણથી શ્રી સિદ્ધમાં ચારિત્રનો અભાવ છે, માટે જ સિદ્ધાંતમાં “સિદ્ધને નો ચારિત્તી નો અચારિત્તી એટલે સિદ્ધ ચારિત્રી છે એમ પણ નથી, તેમજ સિદ્ધમાં ચારિત્ર નથી એમ પણ નથી” એ વચન કહ્યું છે તથા જે કે ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ તો લગભગ સર્વ શાસ્ત્રને સમ્મત છે. તો પણ કોઈ સ્થાને સમ્યક્ત્વનો નિષેધ પણ ઉપર ટિપ્પણીમાં કહ્યા પ્રમાણે હોય તો તે સમ્યક્ત્વનો અર્થ “શ્રી વીતરાગના વચન ઉપર પ્રતીતિરૂપ શ્રદ્ધા” એમ જાણવો, જેથી શ્રી સિદ્ધ તો પોતે વીતરાગ છે, તો એમને ખીજા કયા વીતરાગના વચનની શ્રદ્ધા ધટી શકે ? તે કારણથી ક્ષાયિક ભાવની શ્રદ્ધાના અભાવે શ્રી સિદ્ધને ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ પણ ધટી શકતું નથી એમ જાણવું, એ પ્રમાણે

પરમાત્મા તો મોક્ષમાં ગયેલા જ છે. તો મોક્ષની હવે યોગ્યતા શી રીતે ઘટી શકે ? એ અપેક્ષાએ શાસ્ત્રમાં “સિદ્ધને નો મન્વા નો અમન્વા એટલે સિદ્ધ પરમાત્મા લવ્ય પણ નથી તેમ લવ્ય નહિ એમ પણ (અર્થાત્ અલવ્ય પણ) નથી” એ વચન યુક્તિથી રહેને સમજાય તેવું છે.

અદ્વૈતપદ્ધત્વ અનુયોગ.

થોવા નપુંસસિદ્ધા, થી નર સિદ્ધા ક્રમેણ સંખગુણા ।
इअ मुखतत्तमेअं, नवतत्ता लेसओ भणिया ॥५०॥

સંસ્કૃત અનુવાદ,

સ્તોકા નપુંસકસિદ્ધાઃ સ્ત્રીનરસિદ્ધાઃ ક્રમેણ સંખ્યગુણાઃ
इति मोक्षतत्त्वमेत-न्नवतत्त्वानि लेशतो भणितानि ॥ ५० ॥

શબ્દાર્થ :

થોવા-થોડા,-અદ્વૈત
નપુંસ-નપુંસક લિંગે
સિદ્ધા-સિદ્ધ થયેલા
થી-સ્ત્રી લિંગે
નર-પુરુષ લિંગે
સિદ્ધા-સિદ્ધ થયેલા
ક્રમેણ-અનુક્રમે

સંખગુણા-સંખ્યાત ગુણુ છે,
इअ-એ, એ પ્રમાણે
मुखतत्त-મોક્ષતત્ત્વ
एअं-એ, એ પ્રમાણે
नवतत्ता-નવ તત્ત્વે
लेसओ-લેશથી, સંક્ષેપથી
भणिया-કહ્યા

અન્ય અને પદરહેદ

नपुंस सिद्धा थोवा, थी नर सिद्धा क्रमेण संख गुणा
इअ मुख तत्तं एकं नव तत्ता लेसओ भणिया ॥५०॥

અનતાં સુધી શાસ્ત્રના વિસંવાદ પણ અપેક્ષાવાદથી સમજવા એજ શ્રીજિનેન્દ્રવચનની પરમ પવિત્ર આરાધના છે.

નપુંસક લિંગે સિદ્ધ થોડા છે, સ્ત્રીલિંગે સિદ્ધ અને પુરુષ લિંગે સિદ્ધ અનુક્રમે સંખ્યાત ગુણુ છે.

એ પ્રમાણે આ મોક્ષતત્વ છે.

નવતત્વો દુકામાં કહ્યા છે. ॥ ૫૦ ॥

નપુંસક લિંગવાળા જીવો એક સમયમાં ઉત્કૃષ્ટ ૧૦ મોક્ષે જાય માટે નપુંસક સિદ્ધ અલ્પ, સ્ત્રીઓ એક સમયમાં ઉત્કૃષ્ટથી ૨૦ મોક્ષે જાય, માટે દ્વિગુણુ થવાથી સ્ત્રીલિંગ સિદ્ધ સંખ્યાત ગુણુ કહ્યા છે, અને પુરુષો એક સમયમાં ૧૦૮ મોક્ષે જાય છે માટે સ્ત્રીથી પણ પુરુષ સિદ્ધ સંખ્યાત ગુણુ જાણવા. [દ્વિગુણુથી ન્યૂન તે વિશેષાધિક, અને દ્વિગુણુ, ત્રિગુણુ વગેરે તે સંખ્યાત ગુણુ કહેવાય] નપુંસકાદિને મોક્ષ કહ્યો તે નપુંસકાદિ વેદ આશ્રયિ નહિં પણ નપુંસકાદિ લિંગ આશ્રયિ મોક્ષ જાણવો, કારણ કે સવેદીને મોક્ષ ન હોય.

તથા અહિં ૧૦* પ્રકારના જન્મ નપુંસકોને ચારિત્રનો જ અભાવ હોવાથી મોક્ષે જઈ શકતા નથી, પરંતુ જન્મ્યા બાદ કૃત્રિમ રીતે થયેલા* ૬ પ્રકારના નપુંસકોને ચારિત્રનો લાભ હોવાથી મોક્ષે જાય છે. માટે નપુંસક સિદ્ધ તે કૃત્રિમ નપુંસકની અપેક્ષાએ જાણવા.

એ પ્રમાણે વેદની અપેક્ષાએ પણ વેદ રહિત લિંગભેદે અલ્પ-વહુત્વ દ્વાર કહ્યું. જિનસિદ્ધાદિ ભેદમાં અલ્પબહુત્વ આ પ્રમાણે-

સિદ્ધના શેષ ભેદનું અલ્પબહુત્વ.

*૧૦ પ્રકારના જન્મ નપુંસકોનું સ્વરૂપ શ્રી ધર્મખિંદુ વૃત્તિ આદિક ગ્રંથોથી જાણવું, તેનું સ્વરૂપ સંક્ષેપમાં પણ અહિં કહેવું યોગ્ય ધાયું નથી, અને ૬ પ્રકારના કૃત્રિમનપુંસકોના સ્વરૂપ માટે જુઓ ૫૫ મી ગાથાનું ટિપ્પણ.

૧ સિદ્ધોના અલ્પબહુત્વનો વિષય ધણા વિસ્તારવાળો છે, અને અનેક પ્રકારનો છે. તે વિસ્તારાથીએ શાસ્ત્રાન્તરથી જાણવા યોગ્ય છે.

- ૧—જિનસિદ્ધ અદ્ય, અને અજિન સિદ્ધ તેથી અસંખ્યગુણા,
 ૨—અતીર્થસિદ્ધ અદ્ય, અને તીર્થસિદ્ધ તેથી અસંખ્યગુણા.
 ૩—ગૃહસ્થલિંગસિદ્ધ અદ્ય, તેથી અન્યલિંગ સિદ્ધ (અ) સંખ્યાત ગુણા, અને તેથી સ્વલિંગ સિદ્ધ (અ) સંખ્યાતગુણા.
 ૪—સ્વયંબુદ્ધ સિદ્ધ અદ્ય, તેથી પ્રત્યેકબુદ્ધ સિદ્ધ સંખ્યાત ગુણ, તેથી બુદ્ધિબોધિત સિદ્ધ સંખ્યગુણા.
 ૫—અનેક સિદ્ધ અદ્ય, અને એક સિદ્ધ તેથી (અ) સંખ્યાત ગુણા.
 જાણવા લાયકે નવતત્ત્વો જાણવાનું કૃણ.

જીવાદિનવપયત્યે; જો જાણઈ તસ્સ હોઈ સમ્મત્તં ।
 भावेण सहहंतो अयाणमाणेऽवि सम्मत्तं ॥ ૫૧ ॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

જીવાદિનવપદાર્થાન્ યો જાનાતિ તસ્ય ભવતિ સમ્યક્ત્વમ્ ।
 भावेण श्रद्धहतोऽज्ञानवतोऽपि सम्यक्त्वम् ॥ ૫૧ ॥

જીવાઈ—જીવ વગેરે
 નવ—નવ
 પયત્યે—પદાર્થોને તત્ત્વોને
 જો—જે જીવ
 જાણઈ—જાણે
 તસ્સ—તે જીવને
 હોઈ—થાય છે, હોય છે.

સમ્મત્ત—સમ્યક્ત્વ
 भावेण—ભાવપૂર્વક
 सहहंतो—શ્રદ્ધા કરતા જીવને
 अयाणमाणे—અજ્ઞાન હોતે છતે
 अवि—પણ
 सम्मत्त—સમ્યક્ત્વ

અન્ય સહિત પદરહેદ

ગાથાવત્ પરન્તુ તસ્સ સમ્મત્તં હોઈ ધતિ વિશેષઃ

ગાથાર્થ:—

જીવાદિ નવ પદાર્થોને જે જાણે તેને સમ્યક્ત્વ હોય, ઝોધ વિના પણ ભાવથી શ્રદ્ધા રાખનારને પણ સમ્યક્ત્વ હોય છે.

વિશેષાર્થ :—

જીવ, અજીવ, આદિ નવ તત્ત્વોનું સ્વરૂપ જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમવડે સમજાય છે, અને તે સમજનાર આત્માને સત્યાસત્યનો વિવેક થાય છે, ધર્મ-અધર્મ, હિત-અહિત (નવતત્ત્વનો જ્ઞાતા) જાણે છે, તેથી તેને સર્વજ્ઞભાષિત વચનજ સત્ય લાગે છે, અને તેમ યતાં નિશ્ચય સમ્યક્ત્વ (યથાર્થ વસ્તુતત્ત્વની શ્રદ્ધા) પ્રગટ થાય છે. પરન્તુ જે જ્ઞાનાવરણીયનો તેવો તીવ્ર ક્ષયોપશમ ન હોય અને જીવ અજીવ આદિ તત્ત્વોનું જ્ઞાન ન હોય તો પણ “જં જિણેહિં પન્નત્તં તમેવ સચ્ચં”-શ્રી જિનેશ્વરે જે કહ્યું છે તેજ સત્ય” એવા આતિ ૬૬ સંસ્કારવાળા જીવને પણ (નવતત્ત્વનું જ્ઞાન ન હોવા છતાં) સમ્યક્ત્વ અવશ્ય હોય છે.

સમ્યક્ત્વ છે કે નહિ તેનો સર્વથા નિશ્ચય પ્રાયઃ અસર્વજ જીવ જાણી શકે નહિ, પરન્તુ સમ્યક્ત્વનાં જે ૬૭ લક્ષણો કહ્યાં છે તે લક્ષણોને અનુસારે અનુમાનવડે જીવ સ્થૂલ દષ્ટિએ (એટલે વ્યવહાર માત્રથી) પોતાના આત્મામાં તેમજ પરમાં વ્યવહાર સમ્યક્ત્વનો સદ્-ભાવ કે અભાવ અનુમાનથી વિચારી શકે અથવા જાણી શકે.

સમ્યક્ત્વ એટલે શું ?

સવ્વાઈં જિણેસર-ભાસિયાઈં વયણાઈં નન્નહા હુંતિ ।
इइ बुद्धी जस्स मणे, सम्मत्तं निच्चलं तस्स ॥૫૨॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

सर्वाणि जिनेश्वरभाषितानि वचनानि नान्यथा भवन्ति ॥

इति बुद्धिर्यस्य मनसि, सम्यक्त्वं निश्चलं तस्य ॥૫૨॥

અન્વય સહિત પદરહેદ.

જિણેસર ભાસિયાઈં સવ્વાઈં વયણાઈં અન્નહા ન હુંતિ ॥

जस्स मणे इइ बुद्धी तस्स सम्मत्तं निच्चलं ॥૫૨॥

૧૧-૧૨

શબ્દાર્થ :-

સવ્વાઈ-સર્વે (વચનો)	इइ-એવા પ્રકારની
જિણેસર-જિનેશ્વરનાં	बुद्धी-બુદ્ધિ
માસિયાઈ-કહેલાં	जस्स-જેના
વચણાઈ-વચનો	मणे-હૃદયમાં; મનમાં
ન-ન	सम्मत्त-સમ્યક્ત્વ
અન્નહા-અન્યથા, અસત્ય	निच्चलं-નિશ્ચલ, દ્રઢ
હુંતિ-હોય	तस्स-તેને

ગાથાર્થ :-

“શ્રી જિનેશ્વરે કહેલાં સર્વે (કોઈપણ) વચનો અસત્ય ન હોય” (એટલે સર્વે વચનો સત્યજ હોય) જેના હૃદયમાં એવી બુદ્ધિ હોય તેનું સમ્યક્ત્વ દ્રઢ છે. ॥પર॥

વિશેષાર્થ :-

અસત્ય વચન બોલવામાં ક્રોધ-લોભ-ભય-હાસ્ય એ ૪ મૂળ કારણ છે, તથા લજ્જા-દાક્ષિણ્યતા-ઘર્ષ્યા ઇત્યાદિ ખીજાં વિશેષ કારણો પણ અનેક છે, પરન્તુ તે સર્વ એ ૪ મૂળ કારણમાં અન્તર્ગત છે. શ્રી જિનેશ્વર ભગવંત રાગ, દ્વેષ, ક્રોધ, લોભ, ભય, હાસ્ય ઇત્યાદિ સર્વ દૂષણોથી સર્વથા રહિત છે. એક અંશમાત્ર પણ રાગ-દ્વેષ આદિ દોષ રહ્યો હોય તો વીતરાગ ન કહેવાય, તો એવા શ્રી વીતરાગ ભગવંત સર્વજ્ઞને અસત્ય બોલવાનું શું પ્રયોજન હોય ? માટે શ્રી વીતરાગ ભગવંત જે જે વચન કહે તે તે સંપૂર્ણ સત્ય જ હોય, એક પણ વચન અસત્ય ન હોય એવી દૃઢ ખાત્રી જેના હૃદયમાં સંસ્કાર પામી ગઈ છે તેવા જીવને સમ્યક્ત્વ (એટલે સમ્યક્ શ્રદ્ધા) હોય છે અને તે પણ અતિ નિશ્ચલ (ઈંદ્રજાળ આદિ કોઈપણ કપટપ્રયોગોથી ચલાયમાન ન થાય તેવું) સમ્યક્ત્વ હોય છે. અન્ય દર્શનોના અનેક ચમત્કાર દેખીને પણ “આ દર્શન-ધર્મ પણ શ્રેષ્ઠ છે.” એવો મોહ કદી ન થાય, કોઈ પણ દર્શન વીતરાગ ભગવંતના ધર્મથી ચઢયાતું નથી એમ જાણે,

વીતરાગ ભગવંતના કહેલા ધર્મ જેવો દુનિયામાં કોઈ પણ અન્ય ધર્મ થયો નથી, છે નહિ અને થશે પણ નહિ, સર્વે ધર્મોમાં જે જે કંઈ સાર-તત્ત્વ હશે અથવા કેટલાક સત્ય પદાર્થો હશે તો તે સર્વ વીતરાગના વચન-ધર્મરૂપી સમુદ્રના જળના ઉડીને ગયેલા છાંટા સરખાજ છે. જીવનું સ્વરૂપ, કર્મનું સ્વરૂપ, તથા દેવ-ગુરુ-ધર્મનું સ્વરૂપ જે વીતરાગ ભગવંતે કહ્યું છે તે કોઈ પણ ધર્મમાં નથી એ સ્પષ્ટ છે, તથા અનેકાન્તવાદ અને સંપૂર્ણ અહિંસાદિક ધર્મો જેવા વીતરાગ ભગવંતે કહ્યા છે, તેવા કોઈ પણ ધર્મમાં નથી, એવી દૃઢ ખાત્રી એજ સમ્યક્ત્વ કહેવાય. આ સમ્યક્ત્વ પોતે પદાર્થ નથી, પરન્તુ જીવનો ગુણ છે.

પુનઃ મૂળ ગાથામાં સઠ્ઠાઈ વચનાઈ પદ હોવાથી એમ બાણુવું કે જિનેશ્વરપ્રરૂપિત સર્વે વચનો સત્ય છે એવી પ્રતીતિનું નામ જ સમ્યક્ત્વ છે, પરન્તુ પોતાની બુદ્ધિમાં જેટલાં યુક્તિવાળાં તેટલાં સત્ય અને બીજાં વચન અસત્ય એવી પ્રતીતિવાળાને સમ્યક્ત્વ ન હોય, એટલું જ નહિ પરન્તુ એક જ વચન અથવા પદ અથવા અક્ષર ન માને, અને શેષ સર્વ વચનોનો સ્વીકાર કરે તો પણ મિથ્યાદષ્ટિ જીવ બાણુવો. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે-પયમવિ અસદ્દહન્તો મિચ્છાદિટ્ઠી જઓ મણિઓ જે કારણથી સર્વે વચનો સદ્દહતો (સત્ય માનતો) હોય, અને એક પદ માત્રને પણ અસદ્દહતો (અસત્ય માનતો) હોય, તો તે મિથ્યાદષ્ટિ કહ્યો છે.

તથા શ્રી જિનેશ્વર ભગવંતના ધર્મને શ્રેષ્ઠ માનતો હોય, તે સાથે બીજા ધર્મો પણ સારા છે, બીજા ધર્મોમાં પણ અહિંસાદિક માર્ગ કહેલા છે, ઇત્યાદિ માનતો હોય અને મધ્યસ્થ-તટસ્થપણું દર્શાવતો હોય તો તે પણ મિથ્યાદષ્ટિ બાણુવો,^૧ કારણ કે તે વિવેકશૂન્ય છે. છાશ અને દુધ બંને ઉજ્જવલ દેખીને બંનેને ઉજ્જવલતા માત્રથી શ્રેષ્ઠ માનનાર વિવેકશૂન્ય જ કહેવાય. મધ્યસ્થતા અને તટસ્થતા તો તે કહેવાય કે “સર્વે દર્શનો

(૧) એવી મધ્યસ્થ માન્યતાવાળાને કેટલાક મિશ્રસમ્યગદષ્ટિ કહે છે, સમજે છે, પરન્તુ તે મિશ્રદષ્ટિ ન હોઈ શકે, કારણ કે શાસ્ત્રમાં એ માન્યતાવાળાને અનમિશ્રહિક મિથ્યાત્વ કહ્યું છે.

કદી સત્ય ન હોય, તો કોઈ પણ એક દર્શન જ સત્ય હશે” એમ માનતો હોય, કયું દર્શન સત્ય તે ભલે સ્પષ્ટ ન બાણતો હોય, પરંતુ એવી માન્યતા હોય તો મધ્યસ્થ કહેવાય, એવા મધ્યસ્થને શાસ્ત્રમાં ઉત્તમ ગુણવંત ભદ્રકપરિણામી કહ્યો છે, એવી મધ્યસ્થતાવાળો પુનઃ “સંપૂર્ણ અહિંસાદિક માર્ગ એજ ધર્મ” છે, સાંસારિક મોહની ચેષ્ટારહિત સર્વજ એજ દેવ હોઈ શકે, અને તે દેવના વચનમાર્ગે ચાલનાર સાંસારિક ઉપાધિઓથી મુક્ત થયેલ અને તે દેવના વચનને અનુસરી ઉપદેશ આપનાર સાધુ તેજ ગુરુ હોઈ શકે” ઇત્યાદિ મોક્ષમાર્ગને અનુકૂળ સંસ્કારવાળો હોય તો (તે મધ્યસ્થ પણ) સમ્યગ્દષ્ટિ હોઈ શકે છે. આ ગાથાનો અર્થ સંપૂર્ણ નવતત્ત્વ પ્રકરણના સારરૂપ છે, જેથી સંક્ષેપમાં એટલો ભાવ તો અવશ્ય સમજવો જોઈ એ.

સમ્યક્ત્વ મળવાથી થતો લાભ.

અંતોમુહુત્તમિત્તંપિ, ફાસિયં હુજ્જ જેહિં સમ્મત્તં ।
તેસિં અવહ્હુપુગ્ગલ-પરિયટ્ટો ચેવ સંસારો ॥૫૩॥

સંસ્કૃત અનુવાદ.

અન્તમુહૂત્તમાત્રમપિ, સ્પૃષ્ટં ભવેદ્ યૈઃ સમ્યક્ત્વમ્ ।
તેષામપાદ્ધંપુદ્ગલપરાવર્ત્તૈશ્ચૈવ સંસારઃ ॥ ૫૩ ॥

શબ્દાર્થ :-

અન્તોમુહુત્ત-અન્તમુહૂત્ત
મિત્તં-માત્ર
અપિ-પણ
ફાસિયં-સ્પર્શ્યું
હુજ્જ-હોય
જેહિં-જે જીવોએ

સમ્મત્તં-સમ્યક્ત્વ
તેસિં-તે જીવોને
અવહ્હુ-અપાર્થ (એટલો અર્થ)
પુગ્ગલપરિયટ્ટો-પુદ્ગલ પરાવર્ત્ત
ચેવ-નિશ્ચય
સંસારો-સંસાર (બાકી રહે છે)

અન્વય અને પદચ્છેદ

જેહિં અંતોમુહુત્તમિત્તં અપિ સમ્મત્તં ફાસિયં હુજ્જ ।
તેસિં સંસારો ચેવ અવહ્હુપુગ્ગલ પરિયટ્ટો । ૫૬ ॥

ગાથાર્થ:-

જે જીવોએ અન્તર્મુદૂર્ત માત્ર પણ સમ્યક્ત્વ સ્પર્શ્યું હોય, તે જીવોનો સંસાર માત્ર અર્ધ પુદ્ગલપરાવર્ત જેટલોજ બાકી રહે છે. ॥૫૩॥

વિશેષાર્થ:-

૯ સમયનું જઘન્ય અન્તર્મુદૂર્ત તથા જે ઘડીમાં ૧ સમય ન્યૂન કાળ તે ઉત્કૃષ્ટ અન્તર્મુદૂર્ત, અને ૧૦-૧૧ ઈત્યાદિ સમયોથી યાવત્ ઉત્કૃષ્ટ અન્તર્મુદૂર્તથી અભ્યન્તરના મધ્યના સર્વે કાળલેહ (તેટલા લેહવાળાં-અસંખ્યાત) મધ્યમ અન્તર્મુદૂર્ત છે, અહિં મધ્યમ અન્તર્મુદૂર્ત અસંખ્ય સમયનું ગ્રહણ કરવું. તેવા (મધ્યમ) અન્તર્મુદૂર્ત માત્ર જેટલો કાળ પણ સમ્યક્ત્વનો લાભ થયો હોય તો અનેક મહા-આશાતનાઓ આદિક પાપનાં કારણથી કદાચ ગા *પુદ્ગલપરાવર્ત જેટલો અનન્તકાળ રખડે તો પણ પુનઃ સમ્યક્ત્વ પામી ચારિત્ર લઈ જીવ મોક્ષે જઈ શકે છે. અહિં સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરતાં જે ગ્રન્થિલેહ થાય છે, તે ગ્રન્થિલેહ એક વાર થયા બાદ પુનઃ તેવી ગ્રન્થિ [નિખિડ રાગ-દ્વેષ રૂપ ગાંઠ] જીવને પ્રાપ્ત થતી નથી. ૧ માટે તે ગ્રન્થિલેહના પ્રભાવે અર્ધ પુદ્ગલપરાવર્તે પણ અવશ્ય મોક્ષ થાય છે. જે પુનઃ તેવી અનેક મહા-આશાતનાઓ આદિક ન કરે તો કોઈક જીવ તે જ ભવે અથવા ત્રીજે સાતમે અને આઠમે ભવે, પણ મોક્ષ પામે છે. અહિં ગાથામાં અપાર્ધ શબ્દ કહ્યો તે અપ એટલે વ્યતીત થયેલ છે પહેલો અર્ધ ભાગ જેનો એવો છેલ્લો અર્ધ ભાગ તે અપાર્ધ, અથવા અપ એટલે કિંચિત્ ન્યૂન એવો અર્ધ પુદ્ગલપરાવર્ત તે અપાર્ધ પુદ્ગલપરાવર્ત એમ જે અર્થ છે. વળી દ્રવ્યાદિ ચાર પ્રકારના પુદ્ગલપરાવર્તમાંથી અહિં સૂક્ષ્મ ક્ષેત્ર પુદ્ગલપરાવર્તનો અર્ધ ભાગ બાણુબો, પરન્તુ દ્રવ્યાદિ ત્રણુનો નહિં.

* પુદ્ગલ પરાવર્તનું સ્વરૂપ આગળ પૃષ્ઠી ગાથાના અર્ધમાં કહેવાશે.

૧ અર્થાત્ એવો તીવ્ર રાગદ્વેષ રૂપ પરિણામ આત્માને પુનઃ પ્રાપ્ત થતો નથી.

૨ અથવા આશાતનાઓની પરંપરાને અનુસરીને તેથી અધિક સંખ્યાત ભવે પણ મોક્ષ પામે છે.

પુદ્ગલ પરાવર્તન એટલે ?

उस्सप्पिणी अणंता, पुग्गलपरियट्ठओ मुणेयव्वो ।
तेऽणंताऽतीअद्धा, अणागयद्धा अणंतगुणा ॥५४॥

संस्कृत अनुवाद

उत्सप्पिण्योऽनन्ताः पुद्गलपरावर्तको ज्ञातव्यः ।

तेऽनन्ता अतीताद्धा, अनागताद्धानन्तगुणाः ॥५४॥

शब्दार्थ :-

उस्सप्पिणी-ઉત્સર્પિણીઓ

अणंता-અનન્ત

पुग्गलपरियट्ठओ-પુદ્ગલ પરા-
વર્ત કાળ

मुणेयव्वो-ભાણુવો

ते-ते पुद्गल परावर्तो

अणंता-અનંતા

अतीअ-अतीत, व्यतीत, भूत

अद्धा-કાળ

अणागय-अनागत, भविष्य

अद्धा-કાળ

अणंतगुणा-અનન્તગુણ

અનવય સહિત પરિચ્છેદ

अणंता उस्सप्पिणी पुग्गलपरियट्ठओ मुणेयव्वो ।

ते अणंता अतीअ अद्धा, अणंत गुणा अणागय अद्धा ॥५४॥

ગાથાર્થ :-

અનન્ત ઉત્સર્પિણી તથા અવસર્પિણીને ૧ પુદ્ગલ પરાવર્તકાળ
ભાણુવો. તેવા અનન્ત પુદ્ગલપરાવર્તનો અતીતકાળ, અને તેથી અનન્ત-
ગુણો અનાગતકાળ છે. ॥ ૫૪ ॥

વિશેષાર્થ :

સુગમ છે, તો પણ આ સ્થાને અતિ ઉપયોગી હોવાથી પુદ્ગલ-
પરાવર્તનું સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપ કહેવાય છે.

અહિં ૧આઠ પ્રકારના પુદ્ગલપરાવર્ત છે, પરન્તુ સમ્યક્ત્વના

૧ પુદ્ગલપરાવર્ત દ્રવ્યથી-ક્ષેત્રથી-કાળથી અને ભાવથી એમ ૪ પ્રકારે છે.
તે પણ પ્રત્યેક સૂક્ષ્મ અને બાહ્ય બેદથી એ એ પ્રકારનો હોવાથી

સંબંધમાં ૦૥ પુદ્ગલપરાવર્ત' સંસાર બાકી રહેવાનો કહ્યો છે તે સૂક્ષ્મ ક્ષેત્ર પુદ્ગલ પરાવર્ત' છે. તેનું કિંચિત્ સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે-

॥ સૂક્ષ્મ ક્ષેત્ર પુદ્ગલ પરાવર્ત'નું' સ્વરૂપ ॥

વર્તમાન સમયે કોઈ જીવ લોકાકાશના અમુક નિયત આકાશ-પ્રદેશમાં રહી મરણ પામ્યો. પુનઃ કેટલોક કાળ વીત્યા બાદ તે જીવ સ્વાભાવિક રીતે તે નિયત આકાશપ્રદેશની પંક્તિમાં રહેલા સાથેના આકાશપ્રદેશમાં મરણ પામ્યો, ત્યારબાદ પુનઃ કેટલોક કાળે તેજ જીવ તેજ પંક્તિમાં નિયત આકાશપ્રદેશની સાથેના ત્રીજા આકાશપ્રદેશમાં મરણ પામ્યો. એ પ્રમાણે વારંવાર મરણ પામવા વડે તે અસંખ્ય આકાશપ્રદેશની સંપૂર્ણ (જ્યાંથી ગણતરીની શરૂઆત કરી છે, ત્યાંથી આગળની સંપૂર્ણ) શ્રેણિ-પંક્તિ પૂર્ણ કરે, ત્યારબાદ તે પંક્તિની સાથે રહેલી બીજી ત્રીજી યાવત્ આકાશના તે પ્રતરમાં રહેલી સાથે સાથેની અસંખ્ય શ્રેણિઓ પહેલી પંક્તિની માફક મરણ વડે અનુક્રમે

૮ પ્રકારનો પુદ્ગલ પરાવર્ત' છે, તેમાંથી અહિં સમ્યક્ત્વના સંબંધમાં જે ૦૥ પુદ્ગલ પરાવર્ત' સંસાર બાકી રહેવાનું કહ્યું છે. તે સૂક્ષ્મ ક્ષેત્ર પુદ્ગલ પરાવર્ત' જાણવો. અહિં પુદ્ગલ એટલે ચૌદરાજ લોકમાં રહેલા સર્વ' પુદ્ગલોને એક જીવ ઔદ્ધ-રિકાદિ કોઈ પણ વર્ગજાતિ (આહારક વિના) ગ્રહણ કરીને મૂકે તેમાં જેટલો કાળ લાગે તે દ્રવ્ય પુદ્ગલપરાવર્ત', લોકાકાશના પ્રદેશોને એક જીવ મરણ વડે સ્પર્શી' સ્પર્શીને મૂકે તેમાં જેટલો કાળ લાગે તેટલા કાળનું નામ ક્ષેત્ર પુદ્ગલપરાવર્ત', ઊત્સર્પિણી તથા અવસર્પિણીના સમયોને એક જીવ વારંવાર મરણવડે સ્પર્શી' સ્પર્શીને મૂકે તેમાં જેટલો કાળ થાય તે કાલ પુદ્ગલપરાવર્ત', અને રસબંધના અધ્યવસાયો એક જીવ પૂર્વેકિત રીતે મરણવડે સ્પર્શી-સ્પર્શીને છોડે તેમાં જે કાળ લાગે તે ભાવ પુદ્ગલપરાવર્ત', કહેવાય. એમાં કંઈ પણ અનુક્રમ વિના પુદ્ગલાદિને જેમ તેમ સ્પર્શી - સ્પર્શીને મૂકવાથી (પૂર્ણ કરવાથી) ચાર બાદ પુદ્ગલપરાવર્ત' થાય છે, અને અનુક્રમે સ્પર્શી-સ્પર્શીને મૂકવાથી ચાર સૂક્ષ્મપુદ્ગલ-પરાવર્ત' થાય છે. ચારેય પુદ્ગલપરાવર્ત'માં અનન્ત અનન્ત કાળયક વ્યતીત થાય છે.

પૂર્ણ કરે, ત્યારબાદ ઘીબ આકાશપ્રતરની અસંખ્ય શ્રેણિઓ મરણવડે પૂર્ણ કરે, અને તે પ્રમાણે યાવત્ લોકાકાશના અસંખ્ય પ્રતરો કમવાર પૂર્ણ કરે, અને લોકાકાશનો એક પ્રદેશ પણ મરણ વડે (નહિપૂરાયેલો) બાકી ન રહે, એવી રીતે વિવક્ષિત એક જીવના મરણ વડે સંપૂર્ણ લોકાકાશ કમવાર પૂરાતાં જેટલો કાળ (જે અનન્તકાળ) લાગે તે અનન્તકાળનું નામ ૧ સૂક્ષ્મ ક્ષેત્રપુદ્ગલપરાવર્ત કહેવાય. એવા અનન્ત પુદ્ગલ પરાવર્ત એક જીવે વ્યતીત કર્યા છે. અને ભવિષ્યમાં કરશે, પરંતુ જે અન્તર્મુદૂર્ત કાળ માત્ર પણ જીવને સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થાય તો ઉત્કૃષ્ટથી (સૂં ક્ષેં પુદ્ગલપરાં રૂપ) તે એક અનન્ત કાળમાંનો અર્થ અનન્ત કાળ જ બાકી રહે કે જે કાળ વ્યતીત થયેલા કાળરૂપ મહાસમુદ્રના એક બિંદુ જેટલો પણ નથી. અને જે સમ્યક્ત્વ ન પામે તો હજી ભવિષ્યમાં તે જીવને આ સંસારમાં તેથી પણ ઘણા અનન્ત સૂક્ષ્મ ક્ષેત્ર પુદ્ગલ પરાવર્ત રજળવાનું છે જ.

વળી ભવિષ્યકાળ તે ભૂતકાળ જેટલો જ તુલ્ય નથી, પરંતુ અનન્ત ગુણ છે, માટે જ મૂળ ગાથામાં કહ્યું છે કે ભૂતકાળમાં અનન્ત પુદ્ગલ પરાવર્ત વ્યતીત થયા છે, અને ભવિષ્યકાળમાં તેથી પણ અનન્તગુણ સૂક્ષ્મક્ષેત્ર પું પરાં વ્યતીત થવાના છે. એટલે તે વ્યતીત થયેલા અનન્ત સૂં ક્ષેં પું પરાંથી પણ અનન્તગુણ સૂં ક્ષેં પું પરાં જેટલો ભવિષ્ય કાળ છે.

પ્રસંગે સિદ્ધના ૧૫ લેહો :—

જિણ અજિણ તિત્થઽ તિત્થા, ગિહિ અન્ન સલિંગ થી
નર નપુંસા ।

પત્તેય સયંબુદ્ધા, બુદ્ધવોહિય ઇક્કણિકા ય ॥ ૫૫ ॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

જિનાજિનતીર્થાતીર્થા, ગૃહાન્યસ્વલિઙ્ગસ્ત્રીનરનપુંસકાઃ ।
પ્રત્યેકસ્વયંબુદ્ધૌ, બુદ્ધવોહિતૈકાનેકાથ ॥ ૫૫ ॥

શબ્દાર્થ :

જિણ-જિનસિદ્ધ	નર-પુરુષલિંગ સિદ્ધ
અજિણ-અજિન સિદ્ધ	નપુંસા-નપુંસકલિંગ સિદ્ધ
તિત્થ-તીર્થ સિદ્ધ	પત્તેય-પ્રત્યેકબુદ્ધ સિદ્ધ
અતિત્થા-અતીર્થ સિદ્ધ	સયંબુદ્ધા-સ્વયંબુદ્ધ સિદ્ધ
ગિહિ-ગૃહસ્થલિંગ સિદ્ધ	બુદ્ધબોહિય-બુદ્ધબોધિત સિદ્ધ
અન્ન-અન્યલિંગ સિદ્ધ	ઙ્ક-એક સિદ્ધ
સલ્લિંગ-સ્વલિંગ સિદ્ધ	અણિક્કા-અનેક સિદ્ધ
થી-સ્ત્રીલિંગ સિદ્ધ	ચ-અને

અન્ય સહિત પદરહેદ

જિણ અજિણ તિત્થ અતિત્થા, ગિહિ અન્ન સલ્લિંગ થી નર નપુંસા પત્તેય સયંબુદ્ધા બુદ્ધબોહિય ઙ્ક ચ અણિક્કા ॥ ૫૫ ॥

ગાથાર્થ :—

જિનસિદ્ધ-અજિનસિદ્ધ-તીર્થસિદ્ધ-અતીર્થસિદ્ધ-ગૃહસ્થલિંગ સિદ્ધ-અન્યલિંગસિદ્ધ-સ્વલિંગસિદ્ધ-સ્ત્રીસિદ્ધ-પુરુષસિદ્ધ-નપુંસક સિદ્ધ-પ્રત્યેક-બુદ્ધ સિદ્ધ-સ્વયંબુદ્ધ સિદ્ધ-બુદ્ધબોધિત સિદ્ધ-એક સિદ્ધ અને અનેક સિદ્ધ એ સિદ્ધના ૧૫ ભેદ છે. ॥૫૫॥

વિશેષાર્થ :-

આ કહેવાતા ૧૫ પ્રકારના સિદ્ધ જે કે સર્વથા ભિન્ન ભિન્ન નથી પરંતુ એક બીજામાં અન્તર્ગત છે. તે પશુ વિશેષ બોધ થવા માટે ૧૫ ભેદ બુદ્ધા બુદ્ધા કહ્યા છે. ત્યાં પ્રથમ એ ૧૫ ભેદનું સ્વરૂપ સંક્ષેપમાં આ પ્રમાણે છે—

૧ જિનસિદ્ધ-તીર્થકરપદવી પામીને મોક્ષે બળ્ય તે, અર્થાત તીર્થકર ભગવંત જિનસિદ્ધ કહેવાય.

૨ અજિનસિદ્ધ-તીર્થકરપદવી પામ્યા વિના સામાન્ય કેવલિ થઈને મોક્ષે બળ્ય તે.

૩ તીર્થસિદ્ધ-શ્રી તીર્થકર ભગવંત પોતાને કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયા બાદ તુર્ત દેશના સમયે મળેલી પહેલી જે પરિષદમાં ગણુધરની તથા સાધુ-સાધ્વી-શ્રાવક-અને શ્રાવિકા રૂપ ચતુર્વિધ સંઘની સ્થાપના કરે છે, તે શ્રી ગણુધર તથા ચતુર્વિધ સંઘ તીર્થ કહેવાય છે, તે તાર્થના સ્થાપના થયા બાદ જે જીવ મોક્ષે બળ્ય, તે તીર્થસિદ્ધ કહેવાય.

૪ અતીર્થસિદ્ધ-પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે તીર્થની સ્થાપના થયા પહેલાં મોક્ષે જાય તે.

૫ ગૃહસ્થલિંગ સિદ્ધ-ગૃહસ્થના વેષમાં જ મોક્ષે જાય તે.

૧ આ એ ભેદને અંગે કેટલાક જીવો અજ્ઞાનથી એમ કહે છે કે “ગૃહસ્થના વેષમાં પણ મોક્ષ છે, અને તાપસ આદિના સાધુવેષમાં પણ મોક્ષ કહ્યો છે, માટે સંસાર છોડીને સાધુ બનવાથી જ મોક્ષ મળે એવો નિશ્ચય નથી, ધરમાં રહ્યા છતાં મોક્ષ મળે” આ કહેવું સર્વથા અજ્ઞાનમૂલક છે, કારણકે એ રીતે ગૃહસ્થાદિ વેષવાળા મોક્ષે ન જાય, પરંતુ કદાચિત્ ગૃહસ્થાદિને તીવ્ર વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયે કેવળજ્ઞાન પામ્યા બાદ મોક્ષે જવાનો અલ્પ કાળ રહ્યો હોય તો તેઓ મુનિવેષ ધારણ કર્યા વિના મોક્ષે જાય, અને કાળ દીર્ઘ હોય તો અવરથ મુનિવેષ ધારણ કરે છે, એવો શાસ્ત્રપાઠ છે. માટે ગૃહસ્થ હોય અથવા તાપસાદિ હોય કે સાધુ હોય પરંતુ જિનેન્દ્ર ભગવંતનાં વચનનો અનાદર કરીને કોઈપણ મોક્ષે જઈ શકે જ નહિ. સાધુવેષનું શું પ્રયોજન છે ? એમ કહેનાર અને માનનારને સમ્યક્ત્વ પણ ન હોય તો મોક્ષની વાત જ શી ?

વળી અહિં બીજી વાત એ છે કે અન્યદર્શનીય બાવા તાપસ વગેરે દરેક દર્શનવાળાના વેષમાં મોક્ષપ્રાપ્તિ કહી તેથી શ્રી જિનેન્દ્રધર્મનું નિષ્પક્ષપાતપણું અત્યંત સ્પષ્ટ થાય છે. શ્રી જિનેશ્વરોએ કેવળ જૈનદર્શનના વેષવાળા સાધુઓને અથવા શ્રાવકોને જ મોક્ષ હોય એવો પક્ષપાત-આગ્રહ રાખ્યો નથી, પરંતુ કહ્યું છે કે—

સેયંબરો ય આસંબરો ભુદ્ધો, ય અહવ અન્નો વા ।

સમભાવભાવિઅપ્પા, લહહ મુક્કલ્લ ન સંદેહો ॥ ૧ ॥

અર્થ :—શ્રવેતામ્બર જન હોય અથવા આશામ્બર (દિગંબર) જૈન હોય, અથવા બૌદ્ધદર્શનનો હોય અથવા બીજા કોઈપણ દર્શનવાળો આહે મુસલમાન, પારસી, ખ્રીસ્તી, યહુદી ઇત્યાદિમાંનો કોઈ પણ હોય તો પણ સમભાવ (સમ્યગ્ દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર રૂપ આત્મસ્વભાવ) વડે ભાવિત-વાસિત-યુક્ત થયેલો આત્મા-જીવ મોક્ષ પામે એમાં કોઈપણ સંદેહ નથી, માટે એટલું તો અવશ્ય જાણવું જોઈએ કે મોક્ષમાર્ગ તો હંમેશા એકજ પ્રકારનો હોય, પરંતુ હિંસા અને અહિંસા,

૬ અન્યલિંગ સિદ્ધ—અન્યદર્શનીઓના સાધુવેષમાં એટલે તાપસ, પરિવાજક આદિ વેષમાં રહ્યા છતાં મોક્ષે જાય તે અન્ય-લિંગ સિદ્ધ.

૭ સ્વલિંગ સિદ્ધ—શ્રી જિનેશ્વર લગવંતે જે સાધુવેષ કહ્યો છે તે સ્વલિંગ કહેવાય, તેવા સાધુવેષમાં મોક્ષે જાય તે સ્વલિંગ સિદ્ધ.

૮ સ્ત્રીલિંગ સિદ્ધ*—સ્ત્રી મોક્ષે જાય તે.

૯ પુરુષલિંગ સિદ્ધ—પુરુષો મોક્ષે જાય તે.

૧૦ નપુંસકલિંગ સિદ્ધ—કૃત્રિમ^૧ નપુંસકો મોક્ષે જાય તે. અહિં જન્મ નપુંસકને ચારિત્રની પ્રાપ્તિ ન હોવાથી મોક્ષ પણ હોય નહિં.

સત્ય અને અસત્ય, ત્યાગ, અત્યાગ, રાગ અને વૈરાગ્ય એમ બે બે પ્રકારે મોક્ષ માર્ગ ન જ હોય, અને તેવા અહિંસાદિ માર્ગોનો સ્વીકાર દૃઢ રીતે અકસ્માત પ્રાપ્ત થતાં તે તાપસ આદિ તત્ત્વથી જૈનદર્શન પામે છે, અને ઉત્કૃષ્ટ વૈરાગ્યથી કેવળજ્ઞાન પણ પામે છે, પરંતુ આયુષ્ય અન્તમુહૂર્તથી અધિક હોય અને વેષની સામગ્રી મળે તો તે તાપસો શીઘ્ર પોતાનો વેષ બદલી સાધુનો વેષ ગ્રહણ કરે છે. તેનું કારણ એજ કે તે વેષ હવે પોતાનો જ પ્રરૂપેલો ગણાય, અન્યથા નિરૂપયોગી થઈ જાય છે, અને જો તે તાપસ આદિ અંતગડ (અન્તમુહૂર્તમાં મોક્ષ પામનાર) કેવલિ થયા હોય તો તે વેષમાં રહ્યા છતાં જ મોક્ષે જાય છે, કાળની અસ્પતા એજ વેષની અપરાવૃત્તિમાં મુખ્ય કારણ છે.

*સ્તન આદિ લિંગયુક્ત તે લિંગસ્ત્રી, પુરુષસંગની અભિલાષાવાળી હોય તે વેદસ્ત્રી, ત્યાં વેદસ્ત્રીને મોક્ષ ન હોય. તેવી જ રીતે દાદી, મૂછ આદિ લિંગવાળો લિંગ પુરુષ, અને સ્ત્રીસંગની ઇચ્છાવાળો વેદપુરુષ છે. તેમજ સ્ત્રીનાં અને પુરુષના ચિહ્નની વિષમતાવાળો લિંગ નપુંસક તથા પુરુષ તથા સ્ત્રી ઉભયની ઇચ્છાવાળો વેદ નપુંસક છે. ત્યાં વેદ પુરુષ અને વેદ નપુંસકને મોક્ષ નથી. અને લિંગપુરુષ તથા લિંગનપુંસકને મોક્ષ છે.

૧ કૃત્રિમ નપુંસકના ૬ ભેદ તે આ પ્રમાણે—

૧ વર્ધિતક—ઇન્દ્રિયના છેદવાળા પાવઇઆ વિગેરે. ૨ ચિપ્પિત—જન્મતાં જ મદનથી ગળાવેલ વૃષણવાળા. ૩ મંત્રોપહત—મંત્રપ્રયોગે પુરુષત્વનો નાશ થયેલ હોય એવા. ૪ ઔષધોપહત—ઔષધિપ્રયોગથી હણાયેલ પુરુષત્વવાળા. ૫ ઋષિ-

૧૧ પ્રત્યેકબુદ્ધ સિદ્ધ-સંધ્યાના પલટાતા ક્ષણિક રંગ આદિ નિમિત્તથી વૈરાગ્ય પામી મોક્ષે જાય તે.

૧૨ સ્વયંબુદ્ધ સિદ્ધ-સંધ્યારંગ આદિ નિમિત્ત વિના તથા ગુરુ આદિકના ઉપદેશ વિના (જાતિરુમરણાદિકથી પણ) પોતાની મેળે વૈરાગ્ય પામી મોક્ષે જાય તે.

૧૩ બુદ્ધબોધિત સિદ્ધ-બુદ્ધ=ગુરુના બોધિત=ઉપદેશથી બોધ (વૈરાગ્ય) પામીને મોક્ષે જાય તે.

૧૪ એકસિદ્ધ-એક સમયમાં ૧ મોક્ષે જાય તે.

૧૫ અનેકસિદ્ધ-એક સમયમાં અનેક મોક્ષે જાય તે. આદિ જઘન્યથી ૧ સમયમાં ૧૭૫ મોક્ષે જાય, અને ઉકૃષ્ટથી ૧ સમયમાં ૧૦૮ ૭૫ મોક્ષે જાય છે, તેમાં પણ નીચેના કોષ્ટક *પ્રમાણે નિયમ જાણવો.

૭૫ સંખ્યા

નિરન્તર મોક્ષે જાય

૧ થી ૩૨	૮ સમય સુધી ત્યાર બાદ અવશ્ય અન્તર પડે
૩૩ થી ૪૮	૭ સમય સુધી " "
૪૯ થી ૬૦	૬ સમય સુધી " "
૬૧ થી ૭૨	૫ સમય સુધી " "
૭૩ થી ૮૪	૪ સમય સુધી " "
૮૫ થી ૯૬	૩ સમય સુધી " "
૯૭ થી ૧૦૨	૨ સમય સુધી " "
૧૦૩ થી ૧૦૮	૧ સમય સુધી " "

શપ્ત મુનિના શાપથી હણાયેલા પુરુષત્વવાળા, અને ૬ દેવશપ્ત દેવના શાપથી હણાયેલા પુરુષત્વવાળા. આ પ્રકારના નપુંસકો વેદની મંદતાવાળા હોવાથી ચારિત્ર આરાધી મોક્ષ પામી શકે છે.

૧-૨ આદિ પ્રત્યેકબુદ્ધ અને સ્વયંબુદ્ધમાં બોધિ-ઉપધિ-શ્રુતજ્ઞાન-વેષ અને લિંગનો તફાવત ત્રયાંતરથી જાણવો.

* એ કોષ્ટક અંક માત્રથી સમજી રાખવું ઠીક છે, કારણ કે એ અંકનો સમયની ગણતરી સાથે ૩-૪ પ્રકારનો અર્થ છે, તે પ્રાથમિક અભ્યાસીઓને સમજવામાં કઠિન છે

એ પ્રમાણે અનેક સિદ્ધનોા નિયમ છે. વળી સિદ્ધોનું જ્ઞાન્ય અન્તર ૧ સમય અને ઉત્કૃષ્ટ અન્તર ૬ માસનું છે. અર્થાત્ ૬ માસ સુધી પણ કોઈ જીવ મોક્ષમાં ન જાય એમ બને છે, ત્યારબાદ કોઈક જીવ અવશ્ય મોક્ષે જાય.

તથા ઉપર કહેલા ૧૫ લેહમાં મૂળ લેહ વિચારીએ તો સિદ્ધના ત્રણ રીતે ૨ લેહ અને ત્રણ રીતે ૩ લેહ હોય છે. તે આ પ્રમાણે.

૧ જ્ઞનસિદ્ધ-અજ્ઞનસિદ્ધ

૨ તીર્થસિદ્ધ-અતીર્થસિદ્ધ

૩ એકસિદ્ધ-અનેકસિદ્ધ

૧ ગૃહીલિંગ-અન્યલિંગ-સ્વલિંગ

૨ આલિંગ-પુરુષલિંગ-નપુंसક
લિંગ

૩ સ્વયંબુદ્ધ-પ્રત્યેકબુદ્ધ-બુદ્ધ-
બોધિત

એ પ્રમાણે ૬ મૂળ લેહોની પરસ્પર સંક્રાંતિ (એક ખીજમાં અન્તર્ગતપણું) સ્વબુદ્ધિથી યથાર્થ વિચારવી. જેમકે=જે અજ્ઞનસિદ્ધ તે શેષ ૧૩ લેહે સિદ્ધ થાય, અને સ્વલિંગસિદ્ધ તે શેષ ૧૨ લેહે સિદ્ધ થાય, એ પ્રમાણે બે બે મૂળ લેહમાંનો પ્રત્યેક લેહ શેષ ૧૩ લેહે, અને ત્રણ ત્રણ લેહમાંનો પ્રત્યેક લેહ શેષ ૧૨ લેહે સિદ્ધ થાય, પરંતુ જ્ઞનસિદ્ધ તો સામાન્યથી શેષ ૭ લેહે મોક્ષ પામે છે. અથવા એક જીવ એક સમયે સિદ્ધના ૧૫ લેહમાંથી ૬ લેહ-વાળો હોય છે, કારણ કે તે પૂર્વોક્ત ૬ વિકલ્પમાંથી એકેક વિકલ્પ યુક્ત હોય છે જેમ શ્રી મહાવીરસ્વામી મોક્ષે ગયા તો તે જ્ઞન સિદ્ધ-તીર્થસિદ્ધ-એકાકી જવાથી એકસિદ્ધ-સ્વલિંગસિદ્ધ-પુલ્લિંગસિદ્ધ અને સ્વયંબુદ્ધ સિદ્ધ એમ ૬ લેહયુક્ત સિદ્ધ થયા.

૧૫ લેહોના દૃષ્ટાન્તો

જિણસિદ્ધા અરિહંતા, અજિણસિદ્ધા ય પુંડરિઅપમુહા ।
ગણહારિ તિત્થસિદ્ધા અતિત્થસિદ્ધા ય મરુદેવા ॥૫૬॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

જિનસિદ્ધા અહંન્તો, અજિનસિદ્ધાશ્ચ પુન્ડરિકપ્રમુખાઃ

ગણધારિણસ્તીર્થસિદ્ધા, અતીર્થસિદ્ધા ચ મરુદેવી ॥ ૫૬ ॥

શબ્દાર્થ :-

જિનસિદ્ધા-જિનસિદ્ધ

અરિહંતા-તીર્થંકર લગવંતો

અજિનસિદ્ધા-અજિનસિદ્ધ

પુન્ડરિક-પુન્ડરિક ગણધર

પમુહા-વગેરે

ગણહારિ-ગણધરો

તિત્થસિદ્ધા-તીર્થસિદ્ધ

અતિત્થસિદ્ધા-અતીર્થસિદ્ધ

ચ-અને

મરુદેવા-મરુદેવી માતા

અન્વય સહિત પદચ્છેદ

ગાથાવત્ સુગમ છે-

ગાથાર્થ:-

જિનસિદ્ધ તે તીર્થંકર લગવંતો, અજિનસિદ્ધ તે પુન્ડરિક ગણધર વગેરે, ગણધર લગવંતો તીર્થસિદ્ધ અને મરુદેવા માતા અતીર્થસિદ્ધ ॥ ૫૬ ॥

તીર્થંકર લગવંત મોક્ષે જાય તે જિનસિદ્ધ કહેવાય, શ્રી ઋષભદેવ સ્વામીના પ્રથમ ગણધર પુન્ડરિકસ્વામી વગેરે ગણધરો તથા બીજા પણ મુનિ વગેરે તીર્થંકર પદવી રહિત સામાન્ય કેવલિ હોઇને મોક્ષે ગયા અને જાય છે માટે તે સર્વ અજિનસિદ્ધ કહેવાય; તથા તીર્થસ્થાપન વખતે ગણધરની સ્થાપના સહુથી પ્રથમ હોય છે; અને ત્યારબાદ જ તેઓ મોક્ષે જાય છે, માટે ગણધર તે અવશ્ય તીર્થસિદ્ધ કહેવાય અને તે સિવાયના બીજા સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક શ્રાવિકા તીર્થસ્થાપના બાદ મોક્ષે જાય તે તે પણ તીર્થસિદ્ધ કહેવાય તથા આ અવસર્પિણીમાં પહેલા લગવંત શ્રી ઋષભદેવને કેવળજ્ઞાન થયા બાદ સમવસરણુમાં દેશના ચાલુ હતી, અને તીર્થસ્થાપના હજી થઇ ન હતી, તેટલામાં પુત્રવિરહથી અંધ થયેલાં શ્રી મરુદેવા માતા હસ્તિ ઉપર બેસી પોતાના પુત્રની ઋદ્ધિ દેખવા જતાં માર્ગમાંજ ઉત્કૃષ્ટ ગૌરાગ્યથી કેવળજ્ઞાન પામી આ ચોવીશીમાં

સર્વથી પહેલાં મોક્ષે ગયાં, માટે આ અવસર્પિણીમાં સર્વથી પ્રથમ અતીર્થ સિદ્ધ મરૂદેવા માતા છે. તેવી જ રીતે પૂર્વ તીર્થ કરતું તીર્થ-શાસન વિરુદ્ધ પામ્યા બાદ અને નવું તીર્થ હજી સ્થપાયું ન હોય તે પહેલાં અંતરાલ કાળમાં જે કોઈ જીવો જાતિસ્મરણાદિ વડે વૈરાગ્ય પામી મોક્ષે જાય, તે સર્વે અતીર્થ સિદ્ધ કહેવાય, (એમ શ્રી પન્નવણજીની વૃત્તિમાં કહ્યું છે.)

**ગિહિલિંગ સિદ્ધ મરહો, વક્કલચીરી ય અન્નલિંગમ્મિ ।
સાહૂ સલિંગસિદ્ધા, થીસિદ્ધા ચંદનાપમુહા ॥ ૫૭ ॥**

સંસ્કૃત અનુવાદ

ગૃહિલિંગસિદ્ધો ભરતો, વક્કલચીરી ચાન્યલિંગે ।

સાધવઃ સ્વલિંગસિદ્ધાઃ સ્ત્રીસિદ્ધાશ્ચન્દનાપમુહાઃ ॥ ૫૭ ॥

શબ્દાર્થ :—

ગિહિલિંગસિદ્ધ-ગૃહસ્થલિંગસિદ્ધ	સાહૂ-સાધુઓ
મરહો-ભરત ચક્રવર્તી	સલિંગસિદ્ધા-સ્વલિંગસિદ્ધ
વક્કલચીરી-વલ્કલચીરી તાપસ	થીસિદ્ધા-સ્ત્રીસિદ્ધ
ય-અને	ચંદના-ચંદનબાળા
અન્નલિંગમ્મિ-અન્યલિંગે	પમુહા-વગેરે

અન્વય સહિત પદરુદ્ધ

ગાથાવત્ સુગમ છે—

ગાથાર્થ :—

ગૃહસ્થલિંગે સિદ્ધ તે ભરત ચક્રવર્તી, તથા વલ્કલચીરી અન્ય-લિંગે સિદ્ધ, સાધુઓ સ્વલિંગસિદ્ધ, અને સ્ત્રીલિંગે સિદ્ધ તે ચંદન-બાળા વગેરે ॥ ૫૭ ॥

વિશેષાર્થ :—

છ ખંડના અધિપતિ ભરત ચક્રવર્તી— શ્રી ઋષભદેવના પુત્ર આ અવસર્પિણીમાં પહેલા ચક્રવર્તી થયા, તેઓ આરિસાભવનમાં એક વીંટી પડી જતાં અંગુલિ શોભા રહિત દેખી વૈરાગ્ય પામ્યા કે આ

અંગ પરવસ્તુ વડે જ શોભિતું છે, ઇત્યાદિ તીવ્ર ભાવનથી કેવળજ્ઞાન પામ્યા, અને ઇન્દ્રે આપેલો સાધુવેષ ગ્રહણ કરી પૃથ્વીતલ પર વિહાર કરી અનુક્રમે નિર્વાણ પામ્યા અહિં ભરત ચક્રવર્તીને આરિસાભવનમાં ગૃહસ્થવેષમાં જ કેવળજ્ઞાન થયું તેથી ગૃહિલિંગસિદ્ધ કહ્યા છે.

તથા પ્રસન્નચંદ્ર રાજર્ષિના ભાઈ વલ્કલચીરીનો જન્મ માત-પિતાએ તાપસી દીક્ષા લીધા બાદ વનમાં થયો હતો અને વલ્કલ વૃક્ષની છાલનું ચીર-વસ્ત્ર પહેરતા હોવાથી વલ્કલચીરી નામ થયું હતું. તે એક દિવસ પોતાના પિતાની તુબ્ધી વગેરે દેખીને જાતિસ્મરણ જ્ઞાન થતાં પોતે પૂર્વ ભવમાં ચારિત્ર પાળ્યું હતું એમ સ્મરણ થયું, અને તે દેરાગ્ય વૃદ્ધિથી કેવળજ્ઞાન પામ્યા, તેથી વલ્કલચીરી અન્યલિંગ સિદ્ધ છે. તેમજ શ્રી ગૌતમસ્વામીએ અઠાપદ પર્વત ઉપર ૧૫૦૦ તાપસને પ્રતિબોધ પમાડ્યો અને સર્વને કેવળજ્ઞાન થયું તેથી તે સર્વે પણ અન્યલિંગસિદ્ધ કહેવાય.

તથા શ્રી જિનેશ્વર ભગવંતે જેવો સાધુવેષ કહ્યો છે તેવો સાધુ વેષ અંગીકાર કરી જે સાધુઓ મોક્ષે જાય તે સ્વલિંગ સિદ્ધ કહેવાય.

તથા મહાવીર પ્રભુના છ માસિક અભિગ્રહને અડદના બાકળા બંહારાવી પૂર્ણ કરનાર અંપાનગરના દ્વિવાહન રાજાની પુત્રી વસુમતી, એનું બીજું નામ અંદનબાળા તેણે દીક્ષા લીધી અને તીર્થ સ્થાપનામાં પ્રભુએ મુખ્ય સાધ્યી સ્થાપી. તે અંદનબાળાને પોતાની શિષ્યા મુગા-વતીના નિમિત્તથી કેવળજ્ઞાન થયું તેથી અંદનબાળા સ્ત્રીસિદ્ધ કહેવાય, તેમજ મરુદેવા માતા વગેરે સર્વે સ્ત્રી લિંગસિદ્ધ કહેવાય.

પુંસિદ્ધા ગોયમાઈ, ગાંગેયાઈ નપુંસયા સિદ્ધા ।

પત્તેય-સયંબુદ્ધા, મળિયા કરકંડુ-કવિલાઈ ॥૫૮॥

૧ અહિં દિગંબર સંપ્રદાયવાળા સ્ત્રીને મોક્ષ માનતા નથી, તે સર્વે જ વચનને અનુસારે નથી.

સંસ્કૃત અનુવાદ.

પુરુષસિદ્ધા ગૌતમાદયો, ગાઙ્ગેયાદયો નપુંસકાઃ સિદ્ધાઃ ।
પ્રત્યેકસ્વયંબુદ્ધાઃ મળિતાઃ કરકણ્ડુકપિલાદયઃ ।

શબ્દાર્થ :-

પુંસિદ્ધા-પુરુષ સિદ્ધ	પત્તેય-પ્રત્યેકબુદ્ધ સિદ્ધ
ગોયમાહ-ગૌતમ વગેરે	સયંબુદ્ધા-સ્વયંબુદ્ધ સિદ્ધ
ગાંગેયાહ-ગાંગેય વગેરે	મળિયા-કહ્યા
નપુંસયા-નપુંસક	કરકણ્ડુ-કરકંડુ મુનિ
સિદ્ધા-સિદ્ધ	કવિલાઈ-કપિલમુનિ વગેરે

અનવય સહિત પદરહેદ

ગોયમ આહ પુંસિદ્ધા, ગાંગેય આહ નપુંસયા સિદ્ધા ।

કરકંડુ આહ પત્તેય (બુદ્ધ) કવિલ આહ સયંબુદ્ધા મળિયા ॥૫૮॥

ગાથાર્થ :-

ગૌતમ ગણુધર વગેરે પુરુષસિદ્ધ, ગાંગેય વગેરે નપુંસક સિદ્ધ, કરકંડુ મુનિ અને કપિલ વગેરે પ્રત્યેકબુદ્ધ અને સ્વયંબુદ્ધ સિદ્ધ કહ્યા છે. ॥ ૫૮ ॥

વિશેષાર્થ :-

ગૌતમ ગણુધર શ્રી મહાવીરસ્વામીના મુખ્ય ગણુધર હતા. તેમનો શ્રી મહાવીરસ્વામી ઉપર અત્યંત ગુરુરાગ હતો. પ્રભુએ પોતાના નિર્વાણ સમયે ગૌતમ ગણુધરને કારણસર ધીજે ગામ જવાની આજ્ઞા કરી હતી, ત્યાં ધીજે ગામ જઈને આવતાં માર્ગમાં જ શ્રી મહાવીરપ્રભુનું નિર્વાણ થયું સાંભળી અતિ શોકાતુર થતાં પુનઃ અનિત્ય ભાવના પ્રગટ થઈ અને કેવળજ્ઞાન પામ્યા. તે શ્રી ગૌતમસ્વામી (પુરુષ હોવાથી) પુરુષલિંગસિદ્ધ છે. તથા ગાંગેયમુનિ^૧ નપુંસક થઈ કેવળજ્ઞાન પામ્યા છે માટે નપુંસકલિંગસિદ્ધ છે.

૧ આ ગાંગેયમુનિ તે ભીષ્મપિતા નહિ હોય, કારણ કે ભીષ્મપિતા તે ૧૨ માં દેવલોકે ગયા છે, એમ પાંડવચરિત્રમાં કહ્યું છે. તેમ જ શ્રી ભગવતી સ્ત્રવમાં સાત નરકમાં જનાર છવે સંબંધિ અનેક ભાંગા પૂછનાર ગાંગેય અણુગાર પણ નહિ હોય, કારણ કે ત્યાં નપુંસક તરીકે કહ્યા નથી, માટે સંભવ છે કે આ ગાંગેયમુનિ ધીજન કોઈ હશે.

તથા દ્વિવાહન રાજના પુત્ર કરકંડુ એક વૃદ્ધ બળદની ઠુઠ્ઠી અવસ્થા જોઈ વૈરાગ્ય પામી હોય કરી સ્વયંદીક્ષા તથા મુનિવેષ ગ્રહણ કરી કેવળજ્ઞાન પામી મોક્ષે ગયા માટે કરકંડુ આદિ પ્રત્યેકબુદ્ધસિદ્ધ જાણવા. આદિ સંધ્યારંગ આદિ કોઈ નિમિત્તથી વૈરાગ્ય પામે તે પ્રત્યેકબુદ્ધ કહેવાય. સ્ત્રી પ્રત્યેકબુદ્ધ હોય નહિ, પરંતુ પુરુષ અથવા નપુંસક (પ્રત્યેકબુદ્ધ) હોય છે.

તથા કૌશામ્બી નગરીના જીતશત્રુ રાજના કશ્યપ પુરોહિતનો પુત્ર કપિલ બ્રાહ્મણ શ્રાવસ્તિ નગરીમાં ગુરુ પાસે અભ્યાસ કરતાં કોઈ દાસીના સ્નેહમાં પડેલો હતો, ત્યાં ધનશ્રેષ્ઠ પ્રભાતે સૌથી પ્રથમ જગાડનાર બ્રાહ્મણને જે માસા સુવર્ણ આપે છે એમ સાંભળી રાત્રે વહેલા જતાં ચોકીદારેએ પકડી રાજ સમક્ષ ઉભો કરતાં સત્ય બોલવાથી રાજને ઇચ્છા પ્રમાણે માગવા કહ્યું. ત્યારે બાગમાં બેસી વિચાર કરી જે માસા સુવર્ણથી ચઢતાં ચઢતાં ચાવતુ સર્વ રાજ્ય માગવાની ઇચ્છા થતાં શીઘ્ર વિચાર બદલાયો અને વૈરાગ્ય પ્રગટ થયે દીક્ષા ગ્રહણ કરી કેવળજ્ઞાન પામી મોક્ષે ગયા માટે કપિલ વગેરે સ્વયંબુદ્ધ સિદ્ધ કહેવાય.

તહ બુદ્ધબોહિ ગુરુવો-હિયા ય ઇગસમયે ઇગસિદ્ધા ય ।
 ઇગસમયેઽવિ અણેગા, સિદ્ધા તેઽણેગસિદ્ધા ય ॥૫૧॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

તથા બુદ્ધબોધિતા ગુરુબોધિતા એકસમયે એકસિદ્ધાશ્ચ ।
 એકસમયેઽવિ અણેગાઃ, સિદ્ધાસ્તેઽણેગસિદ્ધાશ્ચ ॥ ૫૧ ॥

અન્વય સહિત પદ્યરૂપે

તહ બુદ્ધ-બોહિ ય ગુરુબોહિયા ય ઇગ સમયે ઇગ સિદ્ધા ।
 ય ઇગ સમયે અવિ અણેગા સિદ્ધા તે અણેગ સિદ્ધા ॥૫૧॥

શબ્દાર્થ :-

તહ-તથા	અવિ-પણ
બુદ્ધબોધિય-બુદ્ધબોધિત સિદ્ધ	અનેગા-અનેક
ગુરુબોધિયા-ગુરુથી બોધ પામેલા	સિદ્ધા-સિદ્ધ થાય
ફગસમયે-એક સમયમાં (એક સિદ્ધ થાય તે)	તે-તે
ફગસિદ્ધા-એક સિદ્ધ	અનેગસિદ્ધા-અનેક સિદ્ધ
ફગસમય-એક સમયમાં	ચ-અને

ગાથાર્થ :-

તથા ગુરુથી બોધ પામેલા તે બુદ્ધબોધિત સિદ્ધ. વળી એક સમયમાં એક જ સિદ્ધ થયેલા તે એક સિદ્ધ અને એક સમયમાં અનેક સિદ્ધ થાય તે અનેક સિદ્ધ ॥ ૫૯ ॥

વિશેષાર્થ :

પૂર્વ ગાથાઓમાં કહ્યા પ્રમાણે આ ગાથામાં સિદ્ધના ભેદોના ઉદાહરણ દર્શાવ્યાં નથી; પરન્તુ અર્થ કહ્યો છે, તે અર્થ સ્પષ્ટ છે, અને ઉદાહરણ આ પ્રમાણે—

શ્રીગૌતમસ્વામી શ્રી મહાવીરપ્રભુથી બોધ પામી મોક્ષે ગયા; માટે શ્રી ગૌતમ ગણધર બુદ્ધબોધિત સિદ્ધ, તથા શ્રી મહાવીરપ્રભુ એકાકી મોક્ષે ગયા છે, માટે શ્રી મહાવીર સ્વામી એકસિદ્ધ તથા શ્રી ઋષભદેવ પ્રભુ, તેમના ૯૯ પુત્ર અને (તેમના) પુત્ર ભરત ચક્રવર્તીના ૮ પુત્ર મળી એક સમયમાં ૧૦૮ જીવ મોક્ષે ગયા છે. માટે શ્રી ઋષભપ્રભુ વગેરે અનેકસિદ્ધ કહેવાય.

॥ મોક્ષતત્ત્વ જાણવાનો ઉદ્દેશ ॥

આ મોક્ષતત્ત્વમાં શ્રી સિદ્ધ પરમાત્માનું સ્વરૂપ સમજીને આત્મા એવો વિચાર કરે કે-અખંડ ચિદાનંદમય શુદ્ધ સ્વરૂપી સિદ્ધ પરમાત્મા અને હું બંને સ્વભાવદશામાં સત્તાએ સરખા છીએ. એ સિદ્ધ પરમાત્મા પણ પ્રથમ મહારા જેવી વિભાવદશામાં વર્તનારા સંસારી જીવ જ હતા, પરન્તુ એ પરમાત્માએ સંસારી અવસ્થામાં (એટલે કેવળ ગૃહસ્થપણમાં નહિ પણ ગૃહસ્થાવાસ

તથા શ્રમણુઅવસ્થામાં) પણ પોતાનું આત્મબળ પ્રગટ કરી, કર્મના બન્ધન તોડી, વિભાવદશા દૂર કરી, આત્માનો સહજ સ્વભાવ પ્રગટ કરી નિર્વાણ પામી ચૌદરાજ લોકના અન્તે અક્ષયસ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી, આજે આવી પરમવિશુદ્ધદશારૂપ સિદ્ધ પરમાત્મપદ પ્રાપ્ત કર્યું છે, અને હું હજી વિભાવદશામાં રમી રહ્યો છું, માટે હું પણ એવું આત્મબળ પ્રગટ કરું તો સિદ્ધ પરમાત્મા થઈ શકું, એમ સમજી આત્મા પોતાની સિદ્ધદશા પ્રગટ કરવા સન્મુખ થાય. ધન, કુટુંબ, શરીર આદિ બાહ્ય બન્ધનો તથા કામ-ક્રોધાદિ અભ્યન્તર બન્ધનો તોડે અને પોતાનો સહજ સ્વભાવ પ્રગટ કરે તો મુક્ત થઈ પરમાત્મ-દશા પ્રાપ્ત કરે, એજ આ મોક્ષતત્ત્વ બાણુવાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે.

॥ ઇતિ ૧ મોક્ષતત્ત્વમ્ ॥

આ નવતત્ત્વ પ્રકરણનો વિશેષાર્થ સમાપ્ત થયો. ભવ્ય જીવોએ આ નવતત્ત્વનો અભ્યાસ કરી શ્રી જિનેશ્વર ભગવંતની આજ્ઞાનું સમ્યક્ શ્રદ્ધાન કરી, સમ્યક્ આચાર-વિચાર રૂપ સમ્યક્ ચારિત્રનું પરિપાલન કરી મુક્તિપદ પ્રાપ્ત કરવું; એજ આ નવતત્ત્વ બાણુવાનો સાર છે. મતિદોષથી અથવા લેખદોષથી અથવા પ્રેસદોષથી થયેલી ભૂલચૂકને માટે મિથ્યાદુષ્કૃત દંઠએ ધીએ, તે ગંભીર હૃદયવાળા સજ્જનો મારા સરખા કૃપાપાત્ર અર્થલેખક પ્રત્યે ક્ષમા આપી સુધારી વાંચશે.

શ્રી જૈનશ્રેયસ્કરમણ્ડલાખ્યસંસ્થાન્તર્ગતનેકધાર્મિકવ્યવહૃતિ-
સંચાલકસ્ય શ્રીમહિસાનાખ્યનગરનિવાસિશ્રેષ્ઠિઠવર્ય

શ્રીયુતવેળીચન્દ્રસુરચન્દ્રસ્ય સત્પ્રેરણાતો મૃગુકચ્છ-

નિવાસિ શ્રેષ્ઠિઠવર્ય-શ્રીયુતાનુપચન્દ્રસ્ય વિદ્યાર્થિ-

ચંદુલાલેન વિરચિતઃ સંસ્થયા ચ

સંશોધિતઃ સંવર્ધિતશ્ચાયં શ્રી

નવતત્ત્વપ્રકરણવિશેષાર્થઃ

સમાપ્તઃ.

श्री नवतत्त्व प्रकरण

जीवाऽजीवा पुणं, पावाऽसव संवरो य निज्जरणा ।
बन्धो मुक्खो य तथा, नवतत्ता हुंति नायव्वा ॥ १ ॥

चउदस चउदस वाया-लीसावासी अ हुंति वायाला ।
सत्तावन्नं बारस, चउ नव भेया क्रमेणेसिं ॥ २ ॥

एगविह दुविह तिविहा, चउव्विहा पंच छव्विहा जीवा ।
चेयण-तसइयरेहिं, वेय-गई-करण-काएहिं ॥ ३ ॥

एगिदिय सुहुमियरा, सन्नियर पणिदिया य सबित्तिचउ ।
अपज्जत्ता पज्जत्ता, क्रमेण चउदस जियट्ठाणा ॥ ४ ॥

नाणं च दंसणं चेव, चरित्तं च तवो तथा ।
वीरियं उवओगो य, एयं जीअस्स लक्खणं ॥ ५ ॥

आहारसरीरिंदिय-पज्जत्ती आणपाणभासमणे ।
चउ पंच पंच छप्पि य, इगविगलाऽसन्नीसन्नीणं ॥ ६ ॥

पणिदिअत्तिवल्लसा-साऊ दस पाण चउ छ सग अट्ट ।
इग-दु-ति-चउरिंदीणं, असन्नि-सन्नीण नव दस य ॥ ७ ॥

धम्माधम्मागासा, तिय-तिय-भेया तहेव अट्ठा य ।
खंधा देस पएसा, परमाणु अजीव चउदसहा ॥ ८ ॥

धम्माऽधम्मा पुग्गल, नह कालो पंच हुंति अज्जीवा ।
चलणसहावो धम्मो, थिरसंठाणो अहम्मो य ॥ ९ ॥

अवगाहो आगासं, पुग्गलजीवाण पुग्गला चउहा ।
खंधा देस पएसा, परमाणु चेव नायव्वा ॥ १० ॥

सद्धयार उज्जोअ, पभा छायातवेहि अ(इय) ।
 वन्न गंध रसा फासा, पुग्गलाणं तु लक्खणं ॥ ११ ॥
 एगा कोडि सत्तसट्ठि, लक्खा सत्तहुत्तरी सहस्सा य ।
 दो य सया सोलहिया, आवलिया इग्गमुहुत्तम्मि ॥ १२ ॥
 समयावली मुहुत्ता, दीहा पक्खा य मास वरिसा य ।
 भणिओ पलिया सागर, उस्सप्पिणिसप्पिणी कालो ॥ १३ ॥
 परिणामि जीव मुत्तं, सपएसा एग खित्त किरिया य ।
 णिच्चं कारण कत्ता, सव्वगय इयर अप्पवेसे ॥ १४ ॥
 सा उच्चगोअ मणुदुग, सुरदुग पंचिदिजाइ पणदेहा ।
 आइतितणुवंगा, आइमसंघयणसंठाणा ॥ १५ ॥
 वन्नचउक्कागुरुलहु, परघा उस्सास आयवुज्जोअं ।
 सुभखगइनिमिणतसदस, सुरनरतिरिआउ तित्थयरं ॥ १६ ॥
 तस वायर पज्जत्तं, पत्तेअ थिरं सुभं च सुभगं च ।
 सुस्सर आइज्ज जसं, तसाइदसगं इमं होइ ॥ १७ ॥
 नाणंतरायदसगं, नव वीए नीअसाय मिच्छत्तं ।
 थावरदस-निरयतिगं, कसाय पणवीस तिरियदुगं ॥ १८ ॥
 इग्गवितिचउजाईओ, कुखगइ उवघाय हुंति पावस्स
 अपसत्थं वन्नचऊ, अपढमसंघयणसंठाणा ॥ १९ ॥
 थावर सुहुम अपज्जं, साहारणमथिरमसुभ-दुभगाणि ।
 दुस्सरणाइज्जजसं, थावर-दसगं विवज्जत्थं ॥ २० ॥
 इंदिअ कसाय अव्वय, जोगा पंच चउ पंच तिन्नि कमा ॥
 किरियाओ पणवीसं, इमा उ ताओ अणुकमसा ॥ २१ ॥
 काइय अहिगरणिआ, पाउसिया पारितावणी किरिया ।
 पाणाइवायारंभिय, परिग्गहिआ मायवत्ती अ ॥ २२ ॥

मिच्छादंसणवत्ती, अपच्चक्खाणा य दिट्ठि पुट्ठि य ।
 पाडुच्चिय सामंतो-वणीअ नेसत्थि साहत्थी ॥ २३ ॥
 आणवणि विआरणिया, अणभोगा अणवकंखपच्चइया ।
 अन्ना पओग समुदाण पिज्ज दोसेरियावहिया ॥ २४ ॥
 समिई गुत्ती परिसह, जइधम्मो भावणा चरित्ताणि ।
 पण ति दुवीस दस बार, पंचभेएहिं सगवन्ना ॥ २५ ॥
 इरिया भासेसणादाणे, उच्चारे समिईसु अ ।
 मणसुत्ती वयगुत्ती, कायगुत्ती तहेव य ॥ २६ ॥
 खुहा पिवासा सी उण्हं, दंसाचेलारइत्थिओ ।
 चरिया निसीहिया सिज्जा, अक्कोस वह जायणा ॥ २७ ॥
 अलाभ रोग तणफासा, मल-सकार-परीसहा ।
 पन्ना अन्नाण सम्मत्तं, इअ बावीस परीसहा ॥ २८ ॥
 खंती मइव अज्जव, मुत्ती तव संजमे अ बोधव्वे ।
 सच्चं सोअं आकिं-चणं च वंभं च जइधम्मो ॥ २९ ॥
 पढममणिच्चमसरणं, संसारो एगया य अन्नत्तं ।
 असुइत्तं आसव सं-वरोय तह णिज्जरा नवमी ॥ ३० ॥
 लोगसहावो बोही-दुल्लहा धम्मस्स साहगा अरिहा ।
 एआओ भावणाओ, भावेअव्वा पयत्तेणं ॥ ३१ ॥
 सामाइअत्थ पढमं, छेओवट्ठावणं भवे वीअं ।
 परिहारविसुद्धिअं सुहुमं तह संपरायं च ॥ ३२ ॥
 तत्तो अ अहक्खायं, खायं सव्वंमि जीवलोगंमि ।
 जं चरिऊण सुविहिया, वच्चंति अयरामरं ठाणं ॥ ३३ ॥

बारसविहं तवो णिज्जरा य, बंधो चउच्चिगप्पो अ ।
 पयइ-ट्टिइ-अणुभाग-प्पएसभेएहिं नायव्वो ॥ ३४ ॥
 अणसणमूणोअरिया, वित्तीसंखेवणं रसच्चाओ ।
 कायकिलेसो संली-णया य बज्झो तवो होइ ॥ ३५ ॥
 पायच्छित्तं विणओ, वेयावच्चं तहेव सज्झाओ ।
 ज्ञाणं उस्सग्गोऽवि अ, अन्धिभतरओ तवो होइ ॥ ३६ ॥
 पयई सहावो वुत्तो, ठिई कालावहारणं ।
 अणुभागो रसो णेओ, पएसो दलसंचओ ॥ ३७ ॥
 पडपडिहारऽसिमज्ज-हडचित्तकुलालभंडगारीणं ।
 जह एसिं भावा, कम्माणऽवि जाण तह भावा ॥ ३८ ॥
 इह नाणदंसणावरण-वेयमोहाउनामगोआणि ।
 विग्धं च पण नव दु अट्टवीस चउ तिसय दु पणविहं ॥ ३९ ॥
 नाणे अ दंसणावरणे, वेयणिए चेव अंतराए अ ।
 तीसं कोडाकोडी, अयराणं ठिई अ उक्कोसा ॥ ४० ॥
 सित्तरि कोडाकोडी, मोहणिए वीस नाम-गोएसु ।
 तित्तीसं अयराइं आउट्टिइबंध उक्कोसा ॥ ४१ ॥
 बारस मुहुत्तं जहन्ना, वेयणिए अट्ट नाम गोएसु ।
 सेसाणंतमुहुत्तं, एयं बंधट्टिईमाणं ॥ ४२ ॥
 संतपयपरूवणया, दव्वपमाणं च खित्त फुसणा य ।
 कालो अ अंतरं भा-ग भाव अप्पावहुं चेव ॥ ४३ ॥
 संतं सुद्धपयत्ता, विज्जंतं खकुसुमं व्व न असंतं ।
 मुक्खत्ति पयं तस्स उ, परूवणा मग्गणाईहिं ॥ ४४ ॥

मइ इंदिए अ काए जोए वेए कसाय नाणे अ ।
संजम दंसण लेसा, भव सम्मे सन्नि आहारे ॥ ४५ ॥

नरगइ पणिंदितस भव, सन्नि अहक्खाय खइअसम्मत्ते ।
मुक्खोऽणाहार केवल-दंसणनाणे न सेसेसु ॥ ४६ ॥

दव्वपमाणे सिद्धाणं, जीवदव्वाणि हुंतिऽणंताणि ।
लोगस्स असंखिज्जे, भागे इक्को य सव्वेवि ॥ ४७ ॥

फुसणा अहिया कालो, इग-सिद्ध-पडुच्च साइओणंतो ।
पडिवायाऽभावाओ, सिद्धाणं अंतरं नत्थि ॥ ४८ ॥

सव्वजियाणमणंते, भागे ते तेसिं दंसणं नाणं ।
खइए भावे परिणा-मिए अ पुण होइ जीवत्तं ॥ ४९ ॥

थोवा नपुंससिद्धा, थी नर सिद्धा कमेण संखगुणा ।
इअ मुक्खतत्तमेअं नवतत्ता लेसओ भणिआ ॥ ५० ॥

जीवाइ नव पयत्थे, जो जाणइ तस्स होइ सम्मत्तं ।
भावेण सदहंतो, अयाणमाणेऽवि सम्मत्तं ॥ ५१ ॥

सव्वाइं जिणेसर-भासियाइं वयणाइं नन्नहा हुंति ।
इइ बुद्धि जस्स मणे, सम्मत्तां निच्चलं तस्स ॥ ५२ ॥

अंतोमुहुत्तमित्तं-पि फासियं हुज्ज जेहिं सम्मत्तं ।
तेसिं अवड्ढपुग्गल-परिअट्ठो चैव संसारो ॥ ५३ ॥

उस्सप्पिणी अणंता, पुग्गलपरियट्ठओ मुणेयव्वो ।
तेऽणंताऽतीअद्धा, अणागयद्धा अणंतगुणा ॥ ५४ ॥

जिणअजिणतित्थऽतित्था, गिहि अन्नसल्लिग थी नर नपुंसा ।
वत्तेय सयंबुद्धा, बुद्धवाहिय इक्कणिक्का य ॥ ५५ ॥

जिणसिद्धा अरिहंता, अजिणसिद्धा य पुं'डरिअपमुहा ।
गणहारि तित्थसिद्धा, अतित्थसिद्धा य मरुदेवा ॥ ५६ ॥

गिहिलिगसिद्ध भरहो, वकलचीरी य अन्नलिगम्मि ।
साहु सलिगसिद्धा, थीसिद्धा चंदणापमुहा ॥ ५७ ॥

पुंसिद्धा गोयमाई, गांगेयाई नपुंसया सिद्धा ।
पत्तेय-सयंबुद्धा, भणिया करकंडु-कविलाई ॥ ५८ ॥

तह बुद्धबोहि गुरुबो-हिया य इगसमये इगसिद्धा य ।
इगसमयेऽवि अणेगा, सिद्धा तेऽणेगसिद्धा य ॥ ५९ ॥

॥ इति श्री नवतत्त्वमूलम् ॥

—

शुद्धि पत्रक

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
६	२६	कर्म	(कर्म)
१२	१	साथ	सार्थ
१३	३	कमेण	क्रमेण
१३	१६	सवर	संवर
१६	२४	धन्दिथ	धन्दिथ
३२	५	श्वासो.	४ श्वासो.
७०	२६	त्	यू
७२	१०	शरीर	नाति
७२	१६	नाति	शरीर
८०	२१	शना	शाना
८२	१६	पडेला	पडेला
८३	४	पडेला	पडेला
६७	१	सवर	संवर
११२	४	संसार	३ संसार
१२०	१०	३६	३३
१२६	२१	१	
१२७	४-७	दारिका	दरिका
१२८	१४	पायच्छत्तं	पायच्छित्तं
१२८	१६	वच्चिं	वच्चं
१३०	११	भानू	भान

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
१३२	१६	बधि	बन्धि
१३५	३	रात्व	रातरत्व
१३५	१६	धर्मं	धर्म
१३६	४	३६	३७
१४०	१३	संभ्या	संभ्या
१४१	४	३६	३८
१४४	११	३२	३९
१८०	२०	अन्तो	अंतो
१८०	२८	५६	५३
१८६	२२	मुख	मुखं

ધાર્મિક પુસ્તકોની યાદી

સામાયિક સૂત્ર સાર્થ	૦૦-૬૦	તત્ત્વાર્થ ભૂમિકા	૨-૫૦
એ પ્રતિ. મૂળ (ગુજ.)	૨-૦૦	આનંદધન ચોવીશી સાર્થ	૬-૦૦
એ પ્રતિ. હિન્દી	૩-૦૦	દ્રવ્યગુણ પર્યાય રાસ	૧-૦૦
એ પ્રતિ. સાર્થ	૫-૦૦	જિનગુણ પદાવલી	૫-૫૦
પંચ પ્રતિ. મૂળ (ગુજ.)	૬-૦૦	સમકિત ૬૭ ખેલ સજ્જાય ૦-૭૫	
પંચ પ્રતિ. હિન્દી	૭-૦૦	આત્મહિતકર આધ્યાત્મિક	
પંચ પ્રતિ. સાર્થ	૧૦-૦૦	વસ્તુ સંગ્રહ	૧-૦૦
જીવ વિચાર સાર્થ	૫-૦૦	અલક્ષ્ય અનંતકાય	
દંડક-દ્વયસંગ્રહણી	૬-૦૦	વિચાર ગુજરાતી	૩-૦૦
ભાષ્યત્રયમ્ સાર્થ	૧૧-૦૦	સમાસ સુખોદિકા	૪-૦૦
કર્મગ્રન્થ ભા. ૧લો (૧-૨)	૪-૫૦	સિદ્ધહેમ રહસ્યવૃત્તિ	૬-૦૦
„ ભા. ૨જો (૩-૪)	૮-૦૦	છ કર્મગ્રન્થ સાર્થ	૫-૦૦
„ ભા. ૩જો (૫-૬)	૯-૦૦	પ્રશમરતિ	૨-૨૫
તત્ત્વાર્થ ભા. ૨ જો	૧૦-૫૦	પહેલી ચોપડી	૨-૦૦
(પ્રભુદાસભાઈ)		ધર્મોપદેશ તત્ત્વજ્ઞાન	૦-૨૫
તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર	૧૭-૦૦	નવ તત્ત્વ સાર્થ	૮-૦૦
(મુનિશ્રી રાજશેખર વિ.મ.)		મુક્તિકે પથ પર	૧-૦૦

ગ્રાહકોને સૂચના :- (૧) પુસ્તકો અગાઉથી નાણાં મળ્યા પછી કે વી. પી. થી મોકલી શકાય છે. (૨) પોસ્ટેજ પેકાંગ વગેરે ખર્ચ અલગ સમજવાનું છે.

—: પ્રાપ્તિસ્થાન :—

શ્રી જૈન શ્રેયસ્કર મંડળ

શ્રી જૈન શ્રેયસ્કર મંડળ

મહેસાણા (ઉ. ગુજરાત)

પાલીતાણા (સૌરાષ્ટ્ર)

Pin. : 384001

Pin. : 364270